

R.RASULOV, Q.MO'YDINOV

**NUTQ MADANIYATI VA
NOTIQLIK SAN'ATI**

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

R.RASULOV, Q.MO'YDINOV

NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIK SAN'ATI
(o'quv qo'llanma)

Ta'lim yo'nalishi: 60111400 – O'zbek tili va adabiyoti

Toshkent – 2025

UO'K 808.5;37.0

KBK 8.12-8;74

R-31

Rasulov R., Mo'yidinov Q. /Nutq madaniyati va notiqlik san'ati/
o'quv qo'llanma. – Toshkent: "Mhamroh media", 2025. – 232 b.

Mazkur o'quv qo'llanmada nutq madaniyati va notiqlik san'ati, adabiy til va adabiy me'yor, til va nutq, nutq odobi, nutq texnikasi, nutqning kommunikativ sifatlari, uslubshunoslik, G'arb va Sharq notiqligi haqida fikr yuritiladi. Nutq madaniyati va notiqlik san'atiga oid nazariy ma'lumotlar amaliy mashg'ulot, mustaqil ta'lim soatlari uchun ajratilgan mavzular va ularga berilgan tavsiyalar bilan mustahkamlanadi. Shuningdek, notiq nutqining o'ziga xos xususiyatlari haqida ham ma'lumot beriladi.

O'quv qo'llanma oliy ta'lim muassasalari o'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishidagi talabalar (60111400 - O'zbek tili va adabiyoti) hamda barcha nutq madaniyati va notiqlik san'ati bilan qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

S. Muhamedova – filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

J.Yoqubov – filologiya fanlari doktori, professor

A. Shofqorov – filologiya fanlari nomzodi, dotsent

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil 27-dekabrda 485-sonli buyrug'iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-780-09-7

©.Rasulov R. va b., 2025
©"Mhamroh media", 2025

So'z so'zlashda va ulardan jumla

tuzishda uzoq andisha kerak.

Abdulla Qodiriy

KIRISH

Ma'lumki, har qanday davlat mustaqilligining belgilaridan biri uning davlat tiliga egaligidir. O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi va davlat tili haqidagi qonunning joriy etilishi mustaqilligimiz poydevoriga asos bo'ldi. Istiqlool sharofati bilan o'zbek tilining mavqeyi yuksaldi, uning ijtimoiy hayotning barcha sohalarida amal qilinishiga katta imkoniyatlar yaratildi.

Mamlaktimizdagi barcha oliy o'quv yurtlarida, malaka oshirish va qayta tayyorlash kurslarida va boshqa ko'pgina o'quv muassasalarida "Nutq madaniyati", "Nutq mahorati", "Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish", "Notiqlik san'ati" "Nutq madaniyati va notiqlik san'ati" fanlarining o'quv rejalariga kiritilishi va o'qitilishi ham jamiyat madaniy taraqqiyoti, millat ma'naviy kamolotining muhim belgisi bo'lgan o'zbek tiliga, nutq madaniyatiga alohida e'tibordan dalolatdir.

Ta'lim tizimida faoliyat yuritayotgan pedagoglar, ta'lim muassasasi xodimlari tildan – uning vositalaridan, birliklaridan eng muvofiq'ini tanlay va qo'llay bilishi kerak. Chunki pedagogning umummadaniy saviyasining eng muhim, eng asosiy jihatlaridan biri uning nutq madaniyatini – madaniy nutqni qay darajada egallaganligida yaqqol ko'rinadi. Buning uchun ular, albatta, o'z ona tilini puxta bilishi, uning barcha imkoniyatlaridan to'liq foydalana olishi – namunali nutq so'zlovihi - notiq bo'lishi zarur. Umuman, kasbidan qat'iy nazar har bir mutaxassis til madaniyati, nutq madaniyati, notiqlik san'atini mukammal

egallashlari ayni muddaodir. Zero, nutq madaniyati – inson ruhiy olamining, ichki dunyosining, bilim saviyasining obyektiv olamga (tabiat va jamiyatga) bo'lgan munosabatining, dunyoqarashining ko'zgusidir.

NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIK SAN'ATI FANI HAQIDA

Reja:

1. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati fanining maqsad va vazifalari.

2. Nutq madaniyati va notiqlik san'atining o'zaro farqli tomonlari.

3. G'arb va Sharq madaniyati tarixida notiqlik san'atining o'rni va ahamiyati.

Tayanch so'z va iboralar: nutq, nutq madaniyati, notiqlik san'ati, adabiy til me'yorlari, nutq uslublari, adabiy til, nutqning asosiy sifatleri.

Nutq madaniyati va notiqlik san'ati og'zaki va yozma nutqni tinglovchi yoki o'quvchilarga aniq, ravon, ifodali, tushunarli va ta'sirli yetkazish malakasini egallashdir. Fanni o'qitishda tarix, falsafa, mantiq, psixologiya, pedagogik mahorat kabi fanlar bilan birga o'zbek tilshunosligining barcha bo'limlaridan egallagan bilimlarga asoslaniladi. O'z navbatida, bu o'quv fani stilistikani o'rganish uchun zamin hozirlaydi.

Nutq madaniyati va notiqlik san'ati fani notiqlik turlari va ko'rinishlari, notiqlik tarixi, voizlik, G'arb va Sharq madaniyati tarixida notiqlik san'atining o'rni va ahamiyati, bugungi kunda notiqlik san'ati va nutq madaniyati muammolari kabi masalalarni qamrab oladi. U milliy til, adabiy til me'yorlarini, uning takomil topib borishini, undagi ba'zi leksik birliklarning eskirishi, iste'moldan chiqishi, ularning o'rinda boshqa yangi lisoniy birliklarning paydo bo'lishini va iste'molda faol qo'llanishini, leksik birliklarning o'rinni, o'rinsiz qo'llanishi, mantiqiy izchillik, fikr ifodalanayotgan vaziyat kabi lingvistik holatlarni kuzatib, tahlil qilib boradi. Lekin mazkur fan yangi

me'yorlarni yaratmaydi, ba'zi bir lingvistik hodisalarni tilga majburan kiritmaydi. Balki o'zbek milliy adabiy tilning qo'llanish holatini, uning rivojlanishini kuzatib boradi, obyektiv munosabatlarni tahlil etadi, shular asosida tavsiyalar beradi¹.

Hozirgi o'zbek adabiy tili, adabiy til asosida vujudga keladigan barcha nutq turlari, adabiy tilga asos bo'luvchi xalq tili shevalari ham notiqlik san'ati obyektiga daxldordir. Notiqlik san'ati sohasi tarix, adabiyotshunoslik, etika, estetika, pedagogika, mantiq, psixologiya, siyosatshunoslik sohalari bilan ham bog'liq. Notiqlik va voizlik san'atiga oid asarlar, o'zbek madaniy nutqiga asos bo'lgan milliy adabiy meros namunalari, o'zbek milliy hujjatchiligi hamda davlat tilida ish yuritish qonun-qoidalari majmuasi ham notiqlik san'ati fanining asosiy obyektlaridan biri hisoblanadi.

Nutq madaniyati va notiqlik san'ati fani o'z predmeti, tekshirish obyekti va vazifalariga ega. Uning predmeti nutqning lisoniy qurilishi, adabiy til me'yorlari va nutqning kommunikativ (aloqa uchun kerakli) sifatlari hamda mimika, gradatsiya, ovoz va nutq texnikasi sanaladi. Asosiy tekshirish obyekti adabiy til me'yorlari, vazifasi esa ushbu me'yordagi ikkilanishlarni bartaraf etish bo'lmog'i kerak.

Nutq madaniyati va notiqlik san'ati fani o'ziga xos amaliy soha sifatida shakllangan. Notiqlik san'ati – bu, asosan, nutqning og'zaki shakli. Nutq madaniyati esa, nutqning ham og'zaki, ham yozma shakli uchun taalluqli tushunchadir. Notiqlik nutq vositasida kishilarga muayyan g'oya va maqsadlarni yetkazishni, ularni ma'lum maqsadda

¹ Qarang: Rasulov R., Mo'ydinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2015; Кудратов Т. Нутк маданияти асослари. – Тошкент, Ўқитувчи, 1993, 15-16-бетлар.

safarbar qilishni ko'zda tutadi. Shuning uchun notiq nutqi ko'pchilik tinglovchilarga, keng auditoriyaga mo'ljallangan bo'ladi. Notiqlik san'atida tinglovchilarni ma'lum maqsadga jalb qilish asosiy o'rin tutadi. Shu bois ko'proq nutqning mazmuniga, mantiqiy asoslariga va tuzilishiga e'tibor qaratadi. Shu bilan birga tilshunoslikning (faqat tilshunoslik bilan bog'liq tomonlari haqida so'z yuritamiz – R.R., Q.M) nazariy fanlaridan olingan bilimlarga suyanagan holda to'g'ri, ta'sirli nutq tuzish yo'llarini o'rgatadi. U til, til me'yorlari, nutq, nutqning sifatlari, nutq uslublari, nutqda uchrashi mumkin bo'lgan kamchilik va xatolar, nutq talaffuziga doir muammolar yuzasidan bahs yuritadi.

Keyingi paytlarda notiqlik san'ati va nutq madaniyatini ayni bir tushuncha deb biluvchilar ham yo'q emas. Bu ikki tushunchani ifodalovchi fanlar bir-biri bilan juda yaqin, ayni paytda biri ikkinchisini to'ldiruvchi, lekin boshqa-boshqa fanlar ekanligini ututmaslik lozim. Nutq madaniyati nutqning ham og'zaki, ham yozma shakli uchun taalluqli tushuncha bo'lsa, notiqlik san'ati esa – bu, asosan, nutqning og'zaki shaklidir. Nutq madaniyatida eng avvalo, fikrning aniq, ravon, mantiqan to'g'ri, sof, ta'sirli va maqsadga muvofiq bo'lishi talab qilinadi. Notiqlik san'atida esa e'tiborni tortish, ta'sirchanlikni oshirish maqsadida ma'lum o'rinlarda dialektal, jargon so'zlarni ishlatilish holati kuzatiladi. Nutq madaniyatida bu holatga yo'l qo'yilmaydi. Notiqlik san'atida intonatsiya, gradatsiya, jest (qo'l, yuz harakatlari)ga ko'p e'tibor qaratiladi. Shu bilan birga har ikkala soha ham tilshunoslik, falsafa, mantiq kabi fanlardan olingan nazariy bilimlarga suyanagan holda to'g'ri, ta'sirli nutq tuzish yo'llarini o'rgatadi, har ikkisida ham fikr o'quvchi yoki tinglovchiga yetib borib, ma'lum ta'sir ko'rsatishini

maqsad qilib oladi. Tilning vazifasi ham shu – tildagi turli vositalar yordamida muayyan bir fikrni, tinglovchilarga yetkazish, o'z fikr ifodalash, anglatish. Demak, notiq nutq madaniyatini mukammal egallagan bo'lishi, til vositalardan eng muvofiq'ini tanlay bilishi lozim. Buning uchun u, albatta, o'z ona tilini puxta bilishi, uning barcha boyliklaridan ustalik bilan foydalana olishi zarur.

Shunday ekan, notiq barcha tushuna oladigan, sodda va ravon til bilan so'zlashi kerak. Dabdabali, balandparvoz so'zlarni, chetdan kirgan so'zlarni, tinglovchilarga notanish bo'lgan so'zlarni ishlatmagani ma'qul. Notiq o'z sohasidagi ilmiy yutuqlar va ijtimoiy hayotda bo'layotgan o'zgarishlardan doimiy xabardor bo'lib turmasa, o'z ustida har kun, har soatda mustaqil va muttasil ishlamasa, u chin ma'nodagi zamonaviy mutaxassis-notiq bo'lishi qiyin. Nutq madaniyati haqidagi ta'limot qadimgi Rim va Afinada shakllangan bo'lsa ham, unga qadar Misr, Assuriya, Vavilion va Hindiston kabi mamalakatlarda paydo bo'lganligi notqlik san'ati tajribasidan ma'lum. Ushbu davrlarda jamiyatning rivojlanishi, savdo-sotiqning, sud ishlarining nihoyatda taraqqiy etishi notqlikni san'at darajasiga ko'tardi. Chunki u paytlarda davlat arboblarning obro'-e'tibori va yuqori lavozimlarga ko'tarilishi, ularning notqlik mahoratiga ham bog'liq bo'lgan. Notqlik san'ati sarkardalik mahorati bilan barobar darajada ulug'langan.¹ Mashhur notiq Sitseron: *"Tarixda yo yaxshi harbiy sarkarda, yo yaxshi notiq bo'lish kerak"*, degan ekan. Bu gapda katta hikmat bor. G'arb sarkadasining itoatida ko'p sonli lashkar bo'lishini tasavvur qilsak, bu

¹ Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notqlik san'ati. – Toshkent, 2015; Кўнгулов Р., Берматов Э., Тожиёв Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. — Тошкент, 1992, 6-бет.

fikr tasodif emasligiga amin bo'lamiz. Grek va Rim notiqarlari Aristotel, Demosten, Sitseron, Kvintilian kabi allomalarning hayotiy tajribalari bunga misoldir. Ular kishilik jamiyatida ritorika va notqlik san'atining o'ziga xos maktabini yaratdilar. Sitseronning "Notqlik haqida", "Notiq", "Brut" asarlari, Mark Fabiy Kvintilianning "Notiq bilimi haqida", Aristotelning "Ritorika" kabi asarlari ham qadimgi Gresiya va Rimda madaniy nutq, notqlik san'ati rivojlanganligini ko'rsatadi.

Markaziy Osiyo madaniyati tarixida ham nutq madaniyati o'ziga xos mavqega egadir. Sharqda, jumladan, Movorounnahrda notqlik, voizlik, ya'ni va'xzonlik "Qur'on"ni targ'ib qilish bilan mushtarak holda so'zning ahamiyati, ma'nosi va undan o'rinli foydalanish borasida ko'p fikrlar aytilgan. Ana shu nuqtai nazardan qaralsa, "Nutq odobi", "Muomala madaniyati" nomlari bilan yuritilib kelingan nutq madaniyati tushunchasi juda qadimdan olimlar, ziyolilarning diqqatini tortgan: Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Farobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Mahmud Qoshg'ariy, Mahmud Zamaxshariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Kaykovus, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy va boshqa ulug' siymolar nutq odobi masalalariga, umuman, nutqqa jiddiy e'tibor berish bilan birga tilga, lug'atga, grammatika va mantiqshunoslikka oid asarlar yozganlar.

Savol va topshiriqlar:

1. Nutq madaniyati va notqlik san'ati fanining maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
2. Nutq madaniyati va notqlik san'ati qanday farqlanadi?
3. Notqlikning qanday turlari mavjud?
4. Notqlikning qanday ko'rinishlarini bilasiz?

5. Notiqlik san'ati qaysi fanlar bilan o'zaro aloqador?
6. Notiqlik san'ati tilshunoslikning qanday sohasi?
7. Nutq madaniyati tushunchasi nimalarni anglatadi?

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Bekmirzayev N. Notiq, nutq, xulq. – Toshkent, 2015.
2. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent, 2007.
3. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig'i. – Toshkent, 2012.
4. Rasulov R., Mo'ydinov Q.A. O'qituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2020.
5. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubi asoslari. – Toshkent, 1992.
6. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent, 1993.

TIL VA NUTQ DIALEKTIKASI

Reja:

1. Til tushunchasi.
2. Nutq tushunchasi.
3. Til va nutqning dialektik munosabati.

Tayanch so'z va iboralar: til, nutq, so'zlovchi, tinglovchi, kommunikatsiya, umumiylik, xususiylik, til va nutq dialektikasi, sistema.

Til va nutq dialektikasi nazariy tilshunoslikning, shuningdek, amaliy tilshunoslikning hamda falsafa, tarix, psixologiya, mantiq kabi fanlarning ham muhim va murakkab muammolaridan biridir.

XX asr tilshunosligining – sistem tilshunoslikning bosh, asosiy mezonini til va nutq munosabati, til va nutq hodisalarini, birliklarini farqlash bo'ldi. Prof. H.Ne'matovning yozib qoldirgan ma'lumotlariga ko'ra, til va nutq hodisalarini o'zaro farqlash dastlab VII-IX asrlarda shakllangan arab tilshunosligining til o'rganish usullarida kuzatish mumkin. Prof.A.Nurmonovning tadqiqotlarida esa temuriylar davri o'zbek tilshunosligining sardori bo'lgan Alisher Navoiy asarlarida til va nutq hodisalari farqlangani, alloma shu masalaga alohida e'tibor bergani qayd etiladi.

Til va nutq muammosi umumiy - nazariy tilshunoslikning asoschisi bo'lgan Vilgelm fon Gumboldtning tildagi energiya (harakat, jarayon, kuch) va ergon (mahsulot), tilshunoslikdagi psixologizm oqimining asoschisi G.Shteyntalning tildagi "barqaror mohiyat" va "harakatdagi kuchlar", nazariyotchi olim va amaliyotchi tilshunos Ivan Boduen de Kurtenening "tildagi barqarorlik va o'zgaruvchanlik" haqidagi

ta'limotlarida ham beriladi.

Ta'kidlash o'rinli bo'lardi, buyuk tilshunos olim Ferdinand de Sossyur asarlarida ham til va nutqning dialektik munosabatiga alohida ahamiyat beriladi.

1. So'zlarni befoyda tavsiflashdan qochib, biz, eng avvalo, nutqiy faoliyat deb ataluvchi umumiy hodisa ichida ikki tarkibiy qism (factour) – til va nutqni o'zaro farqladik. Biz uchun til – bu nutqiy faoliyat minus nutq. U har bir kishiga o'zgalarni tushunish va ularga tushunarli bo'lishga imkon beradigan lisoniy ko'nikmalar majmuidir.

2. Tilni u hamon ijtimoiy borliqdan tashqarida qoldiradi, uni qandaydir noreal narsa sifatida taqdim etadi. Chunki borliqning faqat bir tomoninigina o'z ichiga oladi: tilning mavjud bo'lmog'i uchun so'zlovchi jamoa kerak. Til - semiologik hodisa bo'lib, hech qachon jamiyatdan tashqarida mavjud bo'lmaydi. Tilning ijtimoiy tabati uning ichki xossalardan biridir. Biroq bu faqat tarixiy fakti emas, balki ijtimoiy borliqni ham e'tiborga olishimiz lozim.

3. Til lisoniy belgining ixtiyoriyligi tufayli so'zlovchi irodasiga ko'ra tashkil etilgan, aqlga muvofiqlik tamoyiliga mutlaqo tobe "erkin tizim"dan iboratdek ko'rinishi mumkin. Bunday fikrga, aslida tilning o'zicha olingan xarakteri ham zid emas. Albatta, jamoaviy psixologiya sof mantiqiy material bilan ish ko'rmaydi. Kishilarning amaliy munosabatlarida aql o'z o'rnini bo'shatib berishini ham unutmaslik kerak. Shunga qaramasdan, tilni manfaatdor shaxslar istagan – irodasiga ko'ra o'zgaradigan oddiy taomil (shartlilik) sifatida o'rganishga bu emas, balki ijtimoiy kuchlar bilan birikib ketadigan zamon ta'siri monelik qiladi. Zamon kategoriyasidan tashqari, lisoniy voqelik

noto'liq, binobarin, unga doir xulosalar doimo nisbiydir.

Agar biz tilni so'zlovchi jamoadan tashqari, faqat zamonda oladigan bo'lsak (uzoq yillar bir o'zi alohida yashayotgan kishini ko'z oldimizga keltiraylik), u holda biz, unda ehtimol, hech qanday o'zgarishni payqamagan bo'lardik. Unga vaqt ta'sir qilmasdi va, aksincha, agar biz so'zlovchi jamoani zamondan tashqarida kuzatadigan bo'lsak, ijtimoiy kuchlarning tilga ta'sirini ko'rmaymiz. Binobarin, haqiqatga yaqinlashish uchun keltirilgan sxemaga vaqtning harakatini ko'rsatuvchi belgini ham qo'shishimizga to'g'ri keladi.

Demak, til va nutq masalasi nafaqat sistem tilshunoslikning, umuman, jahon tilshunosligi fanining hamma davrlaridag ham diaxron, ham sinxron bosqichlaridagi eng jiddiy nazariy muammosi bo'lgan va bundan keyin ham shunday bo'lib qoladi. Negaki, tilshunoslikning ushbu o'ta murakkab va o'ta dolzarb muammosisiz nafaqat nazariy-umumiy tilshunoslikning, balki xususiy-amaliy tilshunoslikning ham qator eng muhim, asosiy masalalarini to'liq, mukammal va obektiv hal qilib bo'lmaydi. Shunga ko'ra, til va nutq dialektikasi jahon tilshunosligi fanining doimiy muammolaridan biri sifatida qolaveradi.

Xullas, hozirda til va nutqni, til va nutq hodisalarini, birliklarini farqlash umumtilshunoslikda, shuningdek, o'zbek tilshunosligida ham mustahkam o'rin egalladi.

Til va nutq dialektikasida til o'ziga xos murakkab tuzilishga (strukturaga) ega bo'lgan bir butun sistema sifatida faoliyat ko'rsatadi. Demak, F.de Sossyur mutlaqo to'g'ri ta'kidlaganidek, til sistemadir.

Til sistemasining bir-biri bilan uzviy bog'langan tovush tomoni, lug'at tarkibi, grammatik qurilishi mavjud bo'lib, ular birgalikda bir

butunlikni, sistemani tashkil qiladi. Tilning sistem xarakteri aslida qayd etilgan sathlar, qatlamlar (yaruslar) bilan belgilanadi, asoslanadi. Ayni vaqtda ushbu sathlarning har biri o'ziga xos sistema-ichki sistema bo'lib, til sistemasining tarkibiga kiradi. Demak, til sistemalar sistemasi -supersistema, makrosistema sifatida jamiyatga xizmat qiladi, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'ladi, ijtimoiy - amaliy vazifa bajaradi.

Tilning ijtimoiy mohiyati jamiyatda aloqa-aralashuv quroli bo'lishida ko'rinadi. Shunga ko'ra, prof. S.Usmonov "Insonlar orasidagi munosabat uchun xizmat qiladigan narsa, albatta, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lishi lozim. Chunki bunday munosabat, aloqa kollektiv ichida-jamiyatda voqe bo'ladi", deydi.

Ijtimoiy-psixik jarayon bo'lgan til o'zining jamiyatdagi kommunikativ, umuman, har qanday vazifasini nutq shaklida, nutq ko'rinishida, nutq orqali amalga oshiradi. Nutq til sistemasining so'zlashuv, fikr almashuv jarayonidagi yoki yozuvdagi-matndagi muayyan ifodasidir, ko'rinishidir, holatidir. Shunga ko'ra, S.Usmonov "Til qachon ma'lum funksiyani bajarishi mumkin? Til nutq sifatida namoyon bo'lgandagina ma'lum funksiyani bajarishi mumkin", deydi.

Miyamizda (ongimizda) obyektiv olamning ta'siri tufayli hosil bo'lgan tushunchalar, tasavvurlar, turli xil fikrlar, demak, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan til (nutq) orqali voqelanadi. Yana ham aniqrog'i, har qanday fikrni ifodalash, boshqalar bilan aloqada bo'lish, faqat til materiali orqali amalga oshadigan real, jonli nutq jarayonida sodir bo'ladi. Til aloqa quroli, insonlar orasidagi munosabat vositasi deb baholanganida til materialiga asoslangan nutq ko'zda tutiladi.

Ichki - psixik jarayon, tashqi-moddiy voqelikka o'tar ekan, aylanar

ekan, bu o'tish-jarayon faqat nutq asosida, ya'ni hamma vaqt til materialiga suyanadigan nutq orqali amalga oshadi. Nutq uchun esa asos (baza) vazifasini til boyligi, til materiali o'taydi.

Til materialini S.Usmonov ikkiga bo'ladi:

1. Psixik material. Bu-so'z, morfema va fonemalarning xotiradagi obrazi (qiyofasi).

2. Moddiy material. Bu-nutq yaratish chog'ida belgili tovush qobig'iga ega bo'lgan, aniq talaffuz qilinayotgan so'zlar, morfemalar va tovushlar.

Demak, real jonli nutqning real til birliklaridan tashkil topishi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. "Ammo ajratishdan hosil bo'lgan har bir element o'sha nutq o'tib ketganidan keyin o'z material qobig'ini yo'qotib, ma'lum obrazlar sifatida doimiy ravishda xotirada saqlanadi. Xotiradagi bu elementlar endi moddiy hodisa bo'lmay, psixik hodisadir. Psixik hodisadan esa lozim bo'lganida nutq a'zolarining faoliyati tufayli yana moddiy hodisa hosil qilish mumkin".

Ma'lum bo'ldiki, psixik hodisa bilan real nutq orasidagi oraliq hodisa xotiradagi real til elementlarining, til birliklarining nutq tuzish vaqtida talaffuz orqali ro'yobga chiqariladigan real ekvivalentlaridir.

Demak, xotiradagi til elementlarining obrazlari nutq faoliyati vaqtida real til elementlariga aylanadi. Zotan, real elementlar aslida birlamchi bo'lib, ularning ongdagi (xotiradagi) obrazlari ikkilamchidir va ular real elementlar tufayli hosil bo'ladi.

Til "tashqi" jihatdan ham moddiy, ham psixik hodisa. Uning moddiyligi-tovush materiyasi bo'lsa, psixik hodisaligi xotirada saqlanish xususiyatidir. Tilning ijtimoiy vazifasi moddiylikda ko'rinadi. Tildagi

moddiylik soʻz, soʻz birikmasi va morfemalarning tovush materiyasiga oʻralganligida namoyon boʻladi. Xuddi shu xususiyat tildan ijtimoiy maqsadda foydalanish imkoniyatini beradi.

Maʼlum boʻldiki, tildan fikr almashuv-kommunikatsiya maqsadida foydalanish jarayoni nutqdir. Hozirgi vaqtda nutqning til materiali orqali aloqa qilish jarayoni ekanligi tajriba yoʻli bilan ham isbotlangan. Masalan, psixolog V.A.Artemov eksperimental-fonetik va eksperimental-psixologik tadqiqotlar nutqning til orqali aloqa qilish jarayoni ekanligiga bizni ishontirmoqda. Hozirda koʻpchilik psixolog, metodist va tilshunoslar ham shu fikrga kelishgan. Demak, til nutq orqali, nutq esa til materiali orqali amalga oshadi.

Akademik I.P.Pavlov tomonidan ikkilamchi signallar sistemasi deb nom olgan tilning nutq bilan chambarchas bogʻliqligini yana shundan ham bilish mumkinki, har bir til tarixiy taraqqiyot davomida, odamlarning nutq vositasi bilan aloqa bogʻlash jarayonida vujudga keladi.

Til va nutq oʻrtasidagi bogʻliqlik, oʻzaro aloqadorlik yana quyidagilardan ham maʼlum boʻladi. Til nutq asosida tashkil topadi va nutq orqali reallashadi. Til bir vaqtning oʻzida ham asos, ham nutq mahsuli. Til aloqa uchun material bersa, nutq shu materialdan fikr shakllantirishdir. F. de Sossyur aytganidek, til bizga nutq tushunarli boʻlishi uchun zarur boʻlsa, nutq esa tilning taraqqiyoti, yashashi, shakllanishi uchun zarur. Tarixiy jihatdan nutq faktlari tildan oldin keladi. Shu oʻrinda prof. B.A.Serebrennikovning fikrini ham keltirish maqsadga toʻla muvofiqdir. U taʼkidlaganidek "...til nutq jarayonida foydalaniladi. Har bir nutq faoliyatida til elementlari ishtirok etadi. Agar

til sistem xarakterga ega boʻlsa, nutq ham, til elementlari asosida namoyon boʻlgandan keyin, sistem xarakterga ega boʻladi".

Bizningcha ham, nutq sistemadir, sistem xarakterga egadir. Ammo u tilga nisbatan ikkinchi darajali sistema boʻlib, til sistemasiga asoslanadi, undan imkoniyat sifatida foydalanadi. Til sistemasi asosida nutqiy sistema, nutq faoliyati, fikrni ifodalash sistemasi yuzaga keladi. Shuningdek, nutq (nutqiy faoliyat) fikrni ifodalash jarayoni ekan, ayni jarayonda ishtirok etuvchi birliklar oʻzaro mantiqiy, zaruriy munosabatga kirishib, bir butunlikni – sistemani, masalan, nutqni, gapni hosil qiladi. Qolaversa, nutqdagi – fikr ifodalash jarayonidagi soʻz ham, soʻz birikmasi ham, gap ham, matn ham oʻziga xos mikro va makrosistemalardir.

Tilning yashashi, mavjudligi, taraqqiyoti nutq orqali boʻladi. Masalan, men oʻz nutqimda oʻzbek tilidan foydalanib gapiryapman, demak, bu oʻzbek tilining mavjudligi, uning yashayotganligidir. Demak, tilning har bir aniq koʻrinishi real nutqdir, nutq faoliyatidir.

Jonli nutq yoki real nutq bu tilning mavjudligi, uning faol harakatidir.

Til inson xotirasida mavjud lisoniy (lingvistik) birliklardan va qoidalaridan iborat xazinadir. Nutq esa ushbu birliklarning muayyan qoidalar asosidagi faol harakati, muayyan ijtimoiy vazifa bajarishi, yaʼni nutq jarayondir, amaliyotdir. Til ham, nutq ham ijtimoiy hodisadir. Ijtimoiy xarakterga ega boʻlgan til va nutq biri ikkinchisi orqali amalga oshadi, yaʼni, til nutq orqali, nutq esa til orqali voqelanadi, namoyon boʻladi.

Til va nutq o'zaro aloqador, bir-biri bilan bog'liq, biri ikkinchisiz mavjud bo'lmaydigan, ammo bir-biridan farqli bo'lgan ijtimoiy hodisalardir. Demak, til va nutq o'zaro bog'liq bo'lgani bilan aynan bir xil narsa emas. Psixolog P.I.Ivanov: "Biz biror kishiga: siz qaysi tilda (yoki tillarda) gaplashasiz deb savol berganimizda, biz shu kishining nutqi, gapi bilan uning o'z nutqida qanday til (yoki tillar) dan foydalanishini aniq bilamiz", deydi.

Tilning asosiy funksiyasi (vazifasi) kishilar o'rtasidagi aloqani ta'minlash bo'lsa, hozirgi kunda dunyoni bilish, bilimlarni to'plash, saqlash, keyingi avlodlarga yetkazish, ruhiy munosabatlarni aks ettirish, go'zallik kategoriyalarini voqelantirish kabi yana qator vazifalarni bajaryapti. Til jamiyat bilan, uning ma'naviyati, ma'rifati va madaniyati bilan birgalikda yuksaladi. Nutq harakatdagi tildir. Nutq til birliklarini o'zaro mantiqiy bog'lab, ularni harakatga keltiradi. Nutq so'z, so'z birikmalari va gaplardan iborat bo'ladi.

Til va nutq o'zaro bir-biri bilan bog'liq hodisalar bo'lib, til nutq uchun moddiy material, imkoniyat, nutq esa voqelikdir, ya'ni nutq til materiali asosida yuzaga chiqadi. Til jamiyat a'zolari uchun umumiy bo'lib, ruhiy va moddiy materialdan iboratdir. So'z, morfema, fonemalarning kishi xotirasidagi obrazlari ruhiy "material" hisoblanadi. Nutq yaratish jarayonida ma'lum tovush tizimda namoyon bo'ladigan so'z va morfemalar moddiy materialdir. Tilning ruhiy hodisaligi uning xotirada saqlanishi bilan bog'liqdir. Tilning moddiyligini nutq jarayonida yuzaga keluvchi tovushlar belgilaydi.

Biz xotiramizda saqlanadigan qoidalaridan tezkorlik bilan foydalanib, biror fikrni yuzaga chiqarish uchun so'zlar grammatik

ma'no tashuvchi morfemalar va so'z shakllari, asosan, gaplarni hosil qilamiz. Masalan, bizda kitobning qayerdan olinganligini bilish haqidagi fikr tug'ildi, deylik. Uni quyidagi savol shaklida yuzaga chiqaramiz: Sen kitobni qayerdan olding? Bunda biz *sen, kitob, qayer, ol* leksemalaridan; *-ni, -dan, -di, -ng* morfemalaridan va so'roq gap modelidan - qoidasidan foydalandik. Mazkur gapni aytish jarayonida xotiramizdagi leksemalar alohida affiks morfemalarni olib, so'z shakllariga aylandi va yuqoridagi tartibni egalladi. Til ruhiy hodisadan moddiy hodisaga aylandi.

Nutq tildagi ifoda vositalaridan foydalangan holda voqelikka aylangan fikrdir. Nutq a'zolarining harakatiga ko'ra nutq yuzaga kelib, ikki xil bo'ladi: ichki nutq va tashqi nutq. Kishilarning tovushlarni - so'zlarni talaffuz qilmasdan fikrlashi, mulohaza yuritishi, o'ylashi ichki nutqdir. O'pkadan chiqqan havoning nutq a'zolariga ta'siri, shu ta'sir natijasida ularning harakati bilan aniq tovushlar sifatida yuzaga keladigan nutq tashqi nutqdir.

Savol va topshiriqlar:

1. Til sistemami?
2. Tilning ijtimoiy mohiyati nimada ko'rinadi?
3. Tilning moddiyligi nimada ko'rinadi?
4. Tilning jamiyatdagi vazifasi qanday ko'rinishda amalga oshadi?
5. Nutq sistemami?
6. Nutqning o'ziga xosliklari nimalarda ko'rinadi?
7. Til va nutq dialektik munosabatini qanday tushunasiz?

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Bekmirzayev N. Notiq, nutq, xulq. – Toshkent, 2015.
2. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent, 2007.
3. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig'i. – Toshkent, 2012.
4. Rasulov R., Mo'yidinov Q. O'qituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2020.
5. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent, 1992.
6. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent, 1993.

TIL VA NUTQ TA'RIFLARI

Reja:

1. Til va nutq.
2. Nutq madaniyati.
3. Til – ma'naviyat belgisi.

Tayanch so'z va iboralar: til, nutq, so'zlovchi, tinglovchi, kommunikatsiya, umumiylik, xususiylik, til va nutq dialektikasi, sistema.

Har bir kishining nutqi uning yoshiga, bilimiga, umumiy ma'naviy-madaniy saviyasiga qarab o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Bundan esa nutqning individual hodisa ekanligi kelib chiqadi. Lekin biz yuqorida til ham, nutq ham ijtimoiy hodisa degan edik. Gap shundaki, nutq – individual deganda, uning individ - alohida shaxs tomonidan amalga oshirilishi ko'zda tutilsa, nutq – ijtimoiy deganda, uning ahamiyati, vazifasi, ommaviyligi tushuniladi.

Ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan tilni ham ma'lum ma'noda individual deyish mumkin. Chunki til material (elementlari, birliklari) psixikada, xotiramizda mavjud. Shuning uchun ham S.Usmonov: "Til elementlari jamiyat a'zolarining xotirasida... mavjud", deydi.

Demak, til individual nutq shaklida faoliyat ko'rsatadi. Til va nutq ham ijtimoiy, ham individual. Tildagi ijtimoiylik nutq orqali namoyon bo'ladi. "Tildagi ijtimoiylik yashirin, ichki hodisa bo'lsa, nutqdagi ijtimoiylik tashqi, real hodisadir".

Til mavhumdir, nutq esa aniqdir, ya'ni, nutqni eshitamiz, akustik qabul qilamiz va ko'ramiz (matnda). Nutq doimo aniq bo'lib, muayyan o'rinda (joyda) va muayyan vaqtda yuz beradi. Nutq so'zlovchining,

tinglovchining va predmetning – fikr yuritilayotgan predmetning mavjud bo'lishini talab qiladi.

Nutq akti - hamma vaqt ijodiy akt. Chunki har bir kishi o'z fikrini muayyan so'z, nutq orqali ifodalayotganida o'zining bilimiga, lug'at xazinasiga, hayot tajribasi va madaniy saviyasiga suyanadi.

Nutq - harakatchan, dinamik, jonli bo'lsa, til – statik, stabildir.

Nutq - alohida shaxsga, individga bog'liq. Til esa alohida shaxsga, individga bog'liq emas.

Tilning ijodkori, yaratuvchisi xalq. A.A.Potebnya aytganidek, til xalqning mahsulidir. Nutqning esa ijodkori individdir, insondir.

Nutq baland va past, tez yoki sekin, uzun yoki qisqa, mimikali yoki mimikasiz, qo'l harakati bilan (jest) yoki qo'l harakatisiz, aniq yoki noaniq bo'lishi mumkin, tilga esa bunday ta'rif-tavsif to'g'ri kelmaydi.

Nutq ham monologik, ham dialogik bo'la oladi. Til esa monologik ham, dialogik ham bo'la olmaydi.

Til – aloqa quroli, nutq – aloqa usuli.

Til - imkoniyat, nutq - voqelik, ta'sirchanlik.

Til - umumiylik, nutq-xususiylik, alohidalik.

Nutq kelib chiqishiga ko'ra birlamchi, ya'ni oldin nutq – nutq tovushlari paydo bo'lgan, til esa ikkilamchi, nutq asosida shakllangan, tashkil topgan.

Til tahlil qilish yo'li orqali, nutq esa qabul qilish va tushunish orqali bilinadi.

Tilning hayoti uzoq, xalqning hayoti bilan bog'liq, nutqning hayoti esa qisqa, ya'ni aytilgan vaqtdagina mavjud.

Tilning alohida vazifasi bo'lgan nutq psixologiya, tilshunoslik

(uslubshunoslik, nutq madaniyati va b.), fiziologiya (nutq apparatining tuzilishini o'rganadi), informatsiya nazariyasi va boshqa fanlar tomonidan tekshiriladi.

Til – tilshunoslik, falsafa, mantiq, tarix, semiotika va boshqa fanlar tomonidan o'rganiladi.

Demak, jonli nutq, nutq faoliyati tilning mavjudlik va taraqqiy qilish shaklidir. Tilni nutq faoliyatida-nutqda kuzatganimizdagina uning ijtimoiy-amaliy vazifa bajarish mexanizmini ochib berish mumkin. Nutq faoliyatidagina til va nutqning o'zaro ta'siri, bog'liqligi, aloqasi amalga oshadi.

Til va nutq orasidagi dialektik munosabat shundaki, nutq faoliyati natijasida nutq shakllanadi. Nutq esa til birliklaridan tuziladi va til birliklariga ajralib ketadi. Til birliklari yana nutq faoliyati – faolligi uchun xizmat qiladi.

Til inson xotirasida mavjud lisoniy birliklar va qoidalardan iborat xazina. Nutq esa ushbu xazinani boyituvchi, harakatga keltiruvchi, uning kuch-quvvatini, qudratini, qanday imkoniyatlarga egaligini ko'rsatuvchi, namoyon qiluvchi voqelikdir, jarayondir.

Nutq madaniyati termini tilshunoslikda uch xil hodisani ifoda etadi:

- 1) madaniy nutqning, ya'ni nutqiy hodisaning nomi;
- 2) nutq madaniyati deb yuritiluvchi ilmiy muammoning nomi;
- 3) nutq madaniyati muammolarini o'rganish bilan shug'ullanuvchi sohaning, tilshunoslik fani bo'limining nomi.

Keltirilgan uchta hodisaning har biri murakkab ko'rinishlariga, qirralariga ega, ularni bir-biri bilan qorishtirmaslik lozim¹.

¹ Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2015; Берматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Умуркулов Б., Ўзбек нутқи маданияти очерклари. – Тошкент, 1998, 31-64 – бетлар.

Shunday qilib, mazkur muammolarni o'rganish bilan shug'ullanuvchilar nutq madaniyatiga quyidagicha ta'rif berishadi.

1. Nutq madaniyati adabiy til rivojining o'ziga xos xususiyatlaridan biri (Praga lingvistik maktabi).

2. Nutq madaniyati (til madaniyati) – bu adabiy til me'yorlarining shakllanishi va silliqanishiga yordamlashishdan iborat bo'lgan faoliyat, ya'ni til rivojiga ongli aralashuvdir (Praga lingvistik maktabi).

3. Nutq madaniyati tilni, uning qonun-qoidalarini ongli idrok qilish, aniq, ravshan, ifodali nutq tuza olish mahoratidir (A.Gurevich).

4. Nutq madaniyati kishilarning o'zaro to'liq va teran fikrlashishi, tilning barcha imkoniyat va vositalarini puxta egallashidan iboratdir (B.N.Golovin).

5. Nutq madaniyati faqat to'g'ri nutqgina emas, balki uquvlik hamda nutqiy chechanlik hamdir (G.O.Vinokur).

6. Nutq madaniyati til vositalaridan o'rinli foydalangan holda maqsadga muvofiq so'zlash va yoza olish san'atidir. (A.I.Efimov).

7. Nutq madaniyati bu, avvalo, fikrlash madaniyatidir.(D.E.Rozental)

8. Milliy o'ziga xosligi bilan ham ajralib turuvchi nutq madaniy nutqdir. (M.Agafanova)¹.

Xullas, nutq madaniyati tilni – aloqa- aralashuv qurolini ishlatishga bo'lgan munosabatdir. Til vakillarida bu noyob qurolning imkoniyatlariga munosabat, uni ishlatishdagi boshqa omillar: tafakkur, ong, borliq, turli vaziyat va holatlar, maqsadga bo'lgan munosabat

¹ Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2015; Э.Берматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова, Б.Умуркулов, Ўша асар. – Тошкент, 1998, 45-бет.

qanchalik yaxshi bo'lsa, nutq madaniyati ham shunchalik yuqori, aksincha esa, past saviyada bo'ladi.

Ma'lumki, til eng muhim aloqa-aralashuv, fikr almashuv quroli bo'lishi bilan birga u yoki bu xalq tarixi, voqelik haqida xabar beradi, ularni avloddan avlodga yetkazadi, kishilar ongiga ta'sir etadi, estetik zavq bag'ishlaydi. Shuningdek, ham ruhiyat, ham nafosat hodisasi sanaladi. Til – umumiy, nutq esa xususiy hodisadir. Chunki til jamiyatda yashayotgan hamma insonlar uchun umumiydir. Masalan, o'zbek tili kasbidan, yoshidan, egallagan lavozimidan qat'i nazar hammamiz uchun umumiy, nutq esa xususiy deyishimizga sabab, har bir insonning fikrlashi turlichadir. Barmoq izlari biri ikkinchisini aynan takrorlamaganidek, bir insonning fikrlashi ikkinchi insonning fikrlashidan farq qiladi.

Nutq - bu til deb atalmish noyob quroldan foydalanish jarayoni. Demak, nutqiy jarayon – tilning o'z vazifasini bajarish jarayoni. Bu jarayon yaxshi yoki yomon kechishi mumkin. Notiq esa ma'lum ma'noda bu jarayonni amalga oshiruvchidir.

Demak, hamma uchun baravar xizmat qiladigan til - aloqa - aralashuv quroli vositasida go'zal, yaxshi, namunali nutq tuzish ham, qo'pol, yoqimsiz, nojo'ya, tuturuqsiz, quruq nutq tuzish ham mumkin. Bularning birinchisi madaniy nutq, ikkinchisi esa nomadaniy, "xunuk" nutqdir.

Tilshunos S.I.Ojegov yaxshi nutq haqida gapirar ekan, "Yuqori nutq madaniyati – bu fikrlarni til vositalari bilan to'g'ri, aniq va ta'sirchan qilib bera olishdir", - deydi¹.

¹ Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2015; Кўнгулов Р., Берматов Э., Тошнов В. Nutq madaniyati va xizmat berish asoslari. – Toshkent, 1992, 8-бет.

O'z ona tilini chuqur sevisish va hurmat qilish, uni mukammal bilish orqali bunday qobiliyatga erishiladi. Shuning uchun ham har bir kishining madaniylik darajasi, o'qib qanchalik tarbiya ko'rganligi uning yozma va og'zaki nutqidan bilinadi, nutq madaniyatiga e'tibor yolg'iz notiqdangina emas, balki jamiyatning har bir a'zosidan talab qilinadi.

Tilda so'z miqdori qancha ko'p bo'lsa, o'sha tilni boy til deb talqin qilish keng tarqalgan. Bu fikr ma'lum ma'nodagina to'g'ridir. Chunki tildagi so'z miqdori til boyligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri bo'lsa ham, til boyligi shu bilangina cheklanmaydi. Bu o'rinda, albatta, o'zbek tilining sinonimlarga, frazeologizmlarga, parafrazalarga nihoyatda boy ekanligi, so'zlarning ko'p ma'noliligi ham hisobga olinadi. Shuningdek, badiiy tasvir vositalari ham bo'lib, ularga metafora, metonimiya, sinekdoxa, sifatlash, o'xshatish, kesatish (ironiya), istehzo (sarkazm), mubolag'a, kichraytirish, jonlantirish; zidlash (tazod), zinapoyalash, ketma - ket keltirish, ritorik so'roq, tushirib qoldirish (ellipsis), badiiy takror, badiiy o'rin almashtirish (inversiya) kabilar kiradi.¹

Til – aloqa quroli, til - hayot ko'zgusi, til – ma'naviyat belgisi. Insonni hayvonot olamidan ajratib, uni koinot sarvariga va gultojiga aylantirgan omil ham tildir. Inson aqliy faoliyatining eng oliy mahsullari, tafakkur “mevalari” til va nutq orqali yuzaga chiqadi. So'zga e'tiqod, so'zga berilgan ta'rif-u tavsiflar, so'zning tarixiy xizmatiga aytilgan sharaflar cheksizdir. Alisher Navoiy so'zga shunday baho beradi:

¹ Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2015; Тожиёв Ё., Ҳасанова Н., Тоҷиматов Ҳ., Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. – Тошкент, 1994, 14-бет.

So'zdurki, nishon berur o'likka jondin,
So'zdurki, berur jong'a xabar jonondin.

Insonni so'z ayladi judo hayvondin.

Bilkim, guhari sharifroq yo'q ondin.

So'zning tarixiy - madaniy, ma'naviy xizmati cheksiz, albatta. Lekin tilning imkoniyatlari nutq orqali, nutq jarayonida ochiladi. Nutq bo'lmas ekan, tilning cheksiz imkoniyatlari yuzaga chiqmay qolaveradi.

“Qobusnoma”da Kaykovus “Bilgilkim, hamma hunardan so'z hunari yaxshi”, deydi. Bu so'zlarda shunday hikmat borki, so'zga chechan, so'zamol, notiq kishi hamma joyda obro' - e'tibor, hurmat topadi. Bunga Alisher Navoiy hayoti va faoliyatidan ko'plab misollar keltirish mumkin. Zero, nutq va tafakkur salohiyati uni vaziri a'zam darajasiga ko'targan edi.

G'arb donishmandlaridan R.Emirsonning ta'kidlashicha, “Nutq – qudratli kuch: u ishontiradi, undaydi, majbur etadi”.

Qadimgi notiqlik san'ati harbiy sarkardalik san'ati bilan tenglashtirilgan. Bu bejiz emas. Chunki lashkar bilan zabt etib bo'lmaydigan davlatlar va sarhadlarni so'z san'ati bilan bo'ysundirish mumkin. Alisher Navoiy:

Olibmen taxti farmoning'a oson

Cherik chekmay Xitoydin to Xuroson, - deydi.

Cherik – bu lashkar. Shoir lashkar tortmasdan Xitoydan Xurosongacha bo'lgan sarhadni zabt etganligi haqida faxrlanib so'zlamogda. Ma'lumki, Alisher Navoiyning ta'sir doirasi va darajasi har qanday harbiy sarkardadan ham ustun bo'lgan. Sulton Husayn

Boyqaroning o'zi ulug' shoirni maxsus risolasida ta'riflab "So'z sohibqironi" deb atagan edi.

So'zning sehriga, qudratiga, sarkarda bajara olmaydigan vazifani so'z sohibqironi uddalaganligiga yana bir hikoyatni misol qilib keltirish mumkin. Hikoyat mazmuniga ko'ra Husayn Boyqaro uzoqda shikor bilan mashg'ul ekan. Saroyda malika og'ir, betob yotgan ekan. Kunlardan bir kuni malika hayotdan ko'z yumibdi. Ammo podshohga o'lim xabarini yetkazishga hech kim jur'at etmabdi. Shunda saroy a'yonlari so'z sarkardasi Navoiyga murojaat qilishibdi. "Shohga shum xabarni yetkazgan kishi, shubhasiz, jazoga mahkum bo'ladi. Mushkulni faqat sizning tadbirkorligingiz, suxandonligingiz oson qilishi mumkin", – deyishibdi. Shunda Navoiy bir satr she'r yozib beribdi. Uni chopar orqali Husayn Boyqaroga yetkazishibdi. Podshoh o'qibdi:

Sarvigulning soyasida so'ldi gul, netmoq kerak?

Husayn Boyqaro darhol misraning mazmunini tushunibdi. Hech bir talvasaga tushmasdan, vazminlik bilan she'riy savolga she'riy javob yozibdi:

Sarvidin tobut yasab, guldin kafan etmoq kerak!

Saroy ahli chopar keltirgan xatni o'qib, so'zning qudratiga qoyil qolishibdi, dafn marosimiga kirishishibdi.¹

Savol va topshiriqlar:

1. Til qanday hodisa? Nutq-chi?
2. Tilning ijtimoiy mohiyati nimada ko'rinadi?
3. Nutqning o'ziga xosliklari nimalarda ko'rinadi?

¹ Жумахўжа Н. Истиклол ва она тилимиз. – Тошкент, 1998, 47-бет.

4. Nutq madaniyati termini tilshunoslikda qanday hodisani ifoda etadi?

5. Til va nutq tushunchalarining farqi nimada?

6. Til madaniyati va nutq madaniyati o'zaro qanday farqlanadi?

7. Til madaniyati va nutq madaniyatining umumiyligi va xususiyligi nimada?

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Bekmirzayev N. Notiq, nutq, xulq. – Toshkent, 2015.
2. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent, 2007.
3. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig'i. – Toshkent, 2012.
4. Rasulov R., Mo'yidinov Q. O'qituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2020.
5. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent, 1992.
6. Quدراتov T. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent, 1993.
7. Жумахўжа Н. Истиклол ва она тилимиз. – Тошкент, 1998.

NUTQ MADANIYATI VA ADABIY TIL. TIL IDEALI

Reja:

1. Nutq madaniyati va adabiy tilning o'zaro aloqadorligi.
2. Til boyligi.
3. Til ideali.

Tayanch so'z va iboralar: til, nutq, nutq madaniyati, nutq uslublari, adabiy til, sinonimlar, frazeologizmlar, parafrazalar.

Hozirgi o'zbek tili va nutq madaniyatining asosiy yutug'i hozirgi davrda o'zbek tilining fonetik, leksik, grammatik, hamda, imloviy me'yorlarining kundan-kunga nisbatan mukammallashib, takomillashib borayotganidir.

Faxr bilan aytish mumkinki, o'zbek tili uzoq madaniy tarixiga ega, eng boy, g'oyat taraqqiy etgan, kun sayin takomillashib borayotgan tillardan biridir.

O'zbek adabiy tili olimlar, ziyolilar, adiblarning, og'zaki va yozma adabiyotning asosiy ijodkorlari bo'lgan xalqimizning asrlar osha mashaqqatli mehnati, tilga sayqal berishi, uni chuqur o'rganishi borasidagi xizmatlari evaziga turkiy tillar oilasida o'ziga xos mavqega ega bo'ldi. Bu tilda juda ko'p o'lmas badiiy asarlar, ilmiy tadqiqotlar yaratildi. Bu ham o'zbek tilining madaniy tillar qatoridan o'rin olishini ta'minladi.

Qadimdan ma'lumki, til eng muhim aloqa-aralashuv, fikr almashuv qurolidir. Bu qurol qator boshqa vazifalarni ham bajaradi: u yoki bu xalq tarixi yoki umuman voqelik haqida xabar beradi, ularni avloddan avlodga yetkazadi, kishilar ongiga ta'sir etadi, estetik zavq bag'ishlaydi. Shuningdek, u bilim berish yoki bilim olish quroli hamdir.

Ana shunday qator vazifalarni bajaruvchi hamda funksional imkoniyati yanada ortib borayotgan bu qurolning - o'zbek adabiy tilining ishlatilishi, uning qay darajada sayqal topganligi, o'tkirligi, muayyan vazifani bajarishga xoslanganligi, tuzilishi, mohiyati bilan shaklining mutanosibligi, go'zal va ixchamliligi kabilar uning qudratli madaniy qurol ekanligini ko'rsatadi. Qurolni yaratish va unga sayqal berish esa shu tilga mansub bo'lgan xalq vakillarining, ziyolilar, adiblar, shu qurolni ishlatishga ehtiyoji bor bo'lgan barcha kishilar va nihoyat, shu ish bilan maxsus shug'ullanuvchi mutaxassislarning ishidir.

Darhaqiqat, nutq - bu til deb atalmish noyob quroldan foydalanish jarayoni. Demak, nutqiy jarayon - tilning o'z vazifasini bajarish jarayoni. Bu jarayon yaxshi yoki yomon kechishi mumkin. Notiq esa ma'lum ma'noda bu jarayonni amalga oshiruvchidir.

Nutq xoh og'zaki, xoh yozma bo'lsin, go'zal yoki quruq - qo'pol bo'lishi mumkin. O'tkir teshani qo'lga olgan usta u bilan ajoyib bir quticha yasashi mumkin. Shu teshani qo'lga olgan chala bir havaskor usta bir zumda qo'lini chopishi yoki yaxshi narsani ishdan chiqarishi mumkin.

Adabiyotshunos olim Izzat Sulton "Adabiy asarning mazmuni, undagi g'oyaning oliyjanoblighi, tasvir qilingan odamlar va hodisalarning go'zalligi yoki xunukligi - hammasi o'quvchiga asarning tili orqali yetadi. Shu sababli til sohasidagi mahorat yozuvchi qobiliyatining eng yorqin alomatidir", - deganida, eng avvalo, til qurolidan foydalanish mahorati haqida fikr yuritgan.

Demak, hamma uchun baravar xizmat qiladigan til - aloqa - aralashuv quroli vositasida go'zal, yaxshi, namunali nutq tuzish ham,

qo'pol, yoqimsiz, nojo'ya, tuturuqsiz, quruq nutq tuzish ham mumkin. Bularning birinchisi madaniy nutq, ikkinchisi esa nomadaniy, "xunuk" nutqdir¹.

Bunday qobiliyatga o'z ona tilini chuqur sevish va hurmat qilish, uni mukammal bilish orqali erishiladi. Shuning uchun ham har bir kishining madaniylik darajasi, o'qib qanchalik tarbiya ko'rganligi uning yozma va og'zaki nutqidan bilinadi, nutq madaniyatiga e'tibor yolg'iz notiqdangina emas, balki har bir jamiyat a'zosidan talab qilinadi. Tilda so'z miqdori qancha ko'p bo'lsa, o'sha tilni boy til deb talqin qilish keng tarqalgan. Bu fikr ma'lum ma'nodagina to'g'ridir. Chunki tildagi so'z miqdori til boyligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri bo'lsa ham, til boyligi shu bilangina cheklanmaydi. Bu o'rinda, albatta, o'zbek tilining sinonimlarga, frazeologizmlarga, parafrazalarga nihoyatda boy ekanligi, ular ma'nolarining, shuningdek, umuman o'zbek tilidagi so'zlarning ko'p ma'noliligi nihoyatda yuqori darajada ekanligi ham hisobga olinadi.

Shunday bo'lsa-da, ana shular bilan bir qatorda, u yoki bu tilni boy til deb belgilaganda, shu tilning turli-tuman ifoda vositalariga egaligini ko'zda tutamiz. O'zbek tilida so'zdagi unli tovushni cho'zish yoki undosh tovushni ikkilantirish (geminatsiya) hodisasi ham ifoda vositasi hisoblanadi: to'yga mashhur xonanda kelgan shekilli, odam!; Mazam yo'qroq, ertaga ishga borolmayman; Mazza qilib dam oling, yaxshilab sog'ayib keting, keyin gaplashamiz. Bu misollardagi "odam" so'zi alohida urg'u bilan aytiladi, shuningdek, so'zdagi o tovushi ba'zan esa, keyingi bo'g'indagi a tovushi cho'zib talaffuz qilinadi. Ana shu

cho'ziqlik, kuchli ohang bilan aytish alohida ma'no kasb etadi, ya'ni ushbu tarzda aytilganda ayni so'zdan odamning ko'pligi, tasirchanlik, his-hayajon kabilar ifodalanadi. Keyingi gapdagi "mazza" so'zida "z" undoshining ikkilantirilishi ham ma'noni kuchaytirish uchun xizmat qilgan.

O'zbek tili ana shunday imkoniyatlarga nihoyatda boydir. O'zbek tilida takrorning ikki turi mavjud:

- a) grammatik takror;
- b) badiiy takror.

Takrorning birinchi turi grammatik takrorda ma'no odatda ko'plik ma'nosini ifodalash uchun xizmat qiladi: mashina-mashina qovun tushirdik; qop-qop un yopishadi; gapirib-gapirib uxlab qoldi; yugurib-yugurib charchadi; yaxshi-yaxshi gapiring kabi.

Takrorning ikkinchisi turli xil ma'nolarni ifodalaydi: Tong yaqin, oppoq tong yaqin (G'.G'ulom). Gapiring, gapiring, deyapman, gapirsangizchi!

O'zbek tilida so'zlar tarkibidagi turli xil tovush o'zgarishlari, masalan: qora-qaro, ora-aro, ko'ngil-kangul...; oshino-oshno, oshiyon-oshyon, sen bilan – sen ila - senla, ustiga - ustina, bog'in - bog'ini, ko'ksin - ko'ksini kabilar ham o'ziga xos vositalardir.

Hozirgi o'zbek tilida 30 ga yaqin ko'makchi fe'llar mavjud bo'lib, bu ko'makchi fe'llar yetakchi fe'l bilan ravishdosh ko'rsatkichlari – b (-ib) orqali bog'lanib keladi va turli xil nozik ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi: ketdi-ketib qoldi; yozdi - yozib tashladi; tashlab ketdi - tashlab ketib qoldi; qochdi - qochib qoldi; urushdi - urishib berdi; qo'lladi - qo'llab yubordi; kuldi - kulib qo'ydi kabi.

¹ Qarang. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig'i. – Toshkent, 2012.

O'zbek tilida bulardan tashqari alohida badiiy tasvir ko'rinishlari, vositalari ham bo'lib, ularga metafora, metonimiya, sinekdoxa, sifatlash, o'xshatish, kesatish (ironiya), istehzo (sarkazm), mubolag'a, kichraytirish, jonlantirish; zidlash (tazod), zinapoyalash, ketma - ket keltirish, ritorik so'roq, bog'lovchisizlik yoki ko'p bog'lovchilik; tushirib qoldirish (ellipsis), badiiy takror, badiiy o'rin almashtirish (inversiya) kabilar kiradi.

Savol va topshiriqlar:

1. Adabiy til deb nimaga aytiladi?
2. Adabiy tilning so'zlashuv nutqidan qanday farqi bor?
3. Tilning boyligi nimada namoyon bo'ladi?
4. Tarixiy so'zlar deb qanday so'zlarga aytiladi?
5. Adabiy norma deganda nimani tushunasiz?
6. Nutqda adabiy nutq normalari buzilishiga nimalar sabablar bo'ladi?
7. Adabiy normalar qanday tasniflanadi?

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Bekmirzayev N. Notiq, nutq, xulq. – Toshkent, 2015.
2. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent, 2007.
3. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig'i. – Toshkent, 2012.
4. Rasulov R., Mo'yidinov Q. O'qituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2020.
5. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent, 1992.
6. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent, 1993.

NUTQ MADANIYATI VA ADABIY ME'YOR. TIL ME'YORI

Reja:

1. Adabiy til me'yorlari.
2. So'z qo'llash (leksik) me'yorlari.
3. Talaffuz me'yorlari.
4. Imloviy (orfografik) me'yorlar.
5. Grammatik me'yor.

Tayanch so'z va iboralar: adabiy til, nutq madaniyati, adabiy til me'yorlari, leksika, orfoepiya, orfografiya, grammatika .

Nutq madaniyati to'g'risida gap borar ekan, tabiiyki, nutqda so'zlarning o'rinli va o'rinsiz ishlatilishi to'g'risida ham bahs boradi. Qo'llangan til birligini to'g'ri yoki noto'g'ri deyilganda, albatta, ma'lum bir o'lchov (mezon)ga asoslanamiz. Mana shu o'lchov (mezon) tilshunoslikda adabiy til (normasi) me'yori deb yuritiladi. Biz bu o'rinda "norma" o'rniga "me'yor" til birligini tanladik.

Adabiy til me'yorlari deyilganda, til vositalarining umumxalqqa tushunarli bo'lgan muqobil variantlarini tanlash tushuniladi. Ana shu tanlab olingan variantlar hamma uchun majburiy bo'ladi. Masalan: o'zbek adabiy tilidagi kelishiklar, zamon, tuslovchi qo'shimchalar respublikamiz hududida istiqomat qiluvchi barcha sheva vakillari uchun majburiy hisoblanib, bu me'yorning buzilishi nutq madaniyati zaiflashuviga olib keladi. Ya'ni qaratqich kelishigi qo'shimchasi o'rnida tushum kelishigi qo'shimchasini qo'llash xatodir. Binobarin, qaratqich kelishigidagi so'zning ot yoki otlashgan so'zlar bilan bog'lanishi, tushum kelishigidagi so'zning fe'l bilan bog'lanishi adabiy me'yor

bo'lib, barcha uchun majburiydir. Bularning o'rnini almashtirib qo'llash uslubiy xato hisoblanadi.

O'zbek adabiy tili me'yorlari ilmiy asarlarda quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Leksik - semantik me'yor – so'z qo'llash me'yori.
2. Talaffuz (orfoepik) me'yor.
3. Aksentologik (urg'uni to'g'ri qo'llash) me'yor.
4. Fonetik me'yor.
5. Grammatik (morfoloqik va sintaktik) me'yor.
6. So'z yasaliq me'yori.
7. Imloviy me'yor.
8. Yozuv (grafika) me'yori.
9. Punktuation me'yor.
10. Uslubiy me'yor¹.

Adabiy me'yorning og'zaki va yozma ko'rinishlari mavjud bo'lib, og'zaki adabiy me'yorning rivojlanishiga xalq qiziqchilari, askiyachilari, latifago'y xalq shoir-baxshilari katta hissa qo'shsalar, yozma adabiy me'yorning shakllanishida belgilangan yozuv shakli asosida yozib qoldiriladigan yozma adabiyotning xizmati cheksizdir. Umuman olqanda, adabiy til me'yorini o'rganish yangilik emas. Til me'yori va adabiy me'yor muammo sifatida nutq madaniyati ilmiy soha deb tan olingunga qadar ham o'rganib kelingan. Adabiy til me'yori, uning shakllanish, rivojlanish, stabillashuv qonuniyatlari nutq madaniyati sohasining tekshirish obyekti hisoblanadi.

¹ Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent., 2015, K'ingurov P., Begmatov E., Tojiev E. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent, Ukituvchi, 1992, 38-bet

So'z qo'llash (leksik) me'yori. O'zbek adabiy tilining lug'aviy, ya'ni so'z qo'llash me'yori deyilqanda, so'z variantlaridan hamma uchun tushunarli bo'lgan ko'rinishini tanlab olish tushuniladi. Adabiy tilga hamma uchun tushunarli bo'lgan so'zlar umumxalq tilidan tanlab olinadi. Agar bir tushunchani ifodalash uchun shevalarda birdan ortiq so'z varianti bo'lsa (*narvon, shoti, zangi*), ulardan eng muqobili, hamma uchun tushunarli bo'lgani tanlanib, qolganlari shevalarda qolaveradi.

Ijtimoiy hayotdagi har qanday o'zgarish va yangiliklar, asosan, tilning leksikasida o'z in'ikosini topadi. Shu bois tilning lug'at boyligi rivojlanadi, boyiydi. Bu hol lug'aviy me'yor masalasi bilan tilshunoslik muassasalari va soha mutaxassislari doim hamkorlikda ish olib borishlarini talab etadi. O'zbek adabiy tilining lug'aviy me'yorlari ancha tartibga solingan. Ular imlo va izohli lug'atlarda o'z aksini topgan. Tilda paronimlar degan alohida lug'aviy qatlam ham mavjud bo'lib, talaffuzi va yozilishi bir-biriga yaqin, lekin ma'nolari tubdan boshqa-boshqa so'zlardir. Masalan: *o'tkazish-o'tqazish, asr-asir, istiqolol-istiqbol, tajriba-tarjima, devon-divan, diplomat-diplomant, tovlendi-toblandi, shox-shoh, davo-da'vo, quyilmoq-quyulmoq* va b.

Nutqda noaniqlikka yo'l qo'ymaslik uchun tildagi paronimlarni farqlay olish, ularning lug'aviy ma'nolarini to'g'ri anglay olish zarurdir. Nutqda paronimlarni noto'g'ri qo'llash turli g'alizliklarni keltirib chiqaradi. Fikrimizni quyidagi misollar bilan isbotlaymiz: Boboqul bilan Polvon yumshoq o'rindiqqa o'tirishqanda og'ir yukka bardosh bera olmagan *devondan* beo'xshov ovoz chiqdi (*Gazetadan*).

Chanoqlardagi lo'ppi ochilgan paxtalar quyoshda yarqirab kumushdek *toblanadi* (*Gazetadan*).

Talaffuz me'yorlari. Talaffuz me'yorlari deyilganda, til birliklarining og'zaki nutq jarayonida adabiy til me'yorlariga muvofiq kelishi tushuniladi. Ammo o'zbek adabiy tilining og'zaki me'yorlarini barcha ham yuqori darajada egallagan deyish qiyin. Orfoepiya qoidalariga muvofiq talaffuz etish va imlo qoidalariga muvofiq yozishni jiddiy o'rganish lozim, chunki har ikki tovush ma'no ayiradi: xush-hush, shox-shoh, xol-hol, uxlamoq-uhlamoq va hokazo.

Bundan tashqari adabiy tilning og'zaki nutq me'yorlari doirasida ham yetarli qat'iylashmagan, talaffuzida ikkilanish bo'ladigan bir qator lisoniy hodisalar bor bo'lib, ular quyidagilar: 1) rus tili va boshqa g'arb tillaridan o'tgan so'z va terminlarni shevaga muvofiq talaffuz etish; 2) so'zni yozilgandek, ya'ni yozma shakliga taqlidan talaffuz etish; 3) o'zlashgan so'zlarning urg'usini noto'g'ri qo'llash va h.k.

Yuqoridagi kamchiliklarning oldini olish maqsadida, dastlab o'zbek adabiy tilining tarkibiy qismi bo'lgan talaffuz me'yorlari nazariy jihatdan asoslanishi, talaffuz va imlodagi farqlarning o'ziga xos jihatlari yoritilishi, o'zlashgan so'zlarning talaffuz me'yorlari ma'lum bir tizimga keltirilishi lozim.

Fikrni tinglovchiga adabiy til me'yorlariga muvofiq yetkaza olish ohang va urg'uning to'g'ri qo'yilishiga ham bog'liqdir. Ohang me'yori so'zlovchining o'zgalarga qanday muomala qilayotganini, suhbatdoshiga bo'lgan munosabatini aks ettiradi. Nutqning o'ziga xos sintaktik tuzilishi, so'zlarning gapdagi o'rni, gap tarkibidagi eng ahamiyatli so'zlarni pauza orqali sekin yoki tez, baland yoki past ohangda talaffuz etilishi bilan so'zlovchi nutqida turli xildagi ohang (intonatsiya) hosil bo'ladi.

Nutq jarayonida ohang, asosan, quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Nutq oqimini ma'noli bo'laklarga ajratish va shu asosda mazmun ifodalash. Ohang va pauzaning o'zgarishi gap mazmunini tubdan o'zgartirib yuboradi. Masalan: *Yaxshi, tashabbusni qo'llaymiz. Yaxshi tashabbusni qo'llaymiz. O'lim yo'q, shafqat!. O'lim, yo'q shafqat!.*

2. Gap va so'zlarning o'zaro bog'lanishidagi murakkab holatlarni belgilashda, tugal fikr ifodalash yoki so'roqni ajratishda; ayrim gap bo'laklarida, ya'ni uyushgan, ajratilgan bo'laklar, undalma va undov gaplar, atov gap yo to'liqsiz gap chegarasini aniqlashda ohang muhim o'rin tutadi. Masalan: *Yangier (ot, atoqli ot) - yangi yer (so'z birikmasi).* Tong. (atov gap), Tong? (so'roq gap), Tong!.. (his-hayajon gap).

3. Nutqda rasmiylik ma'nosini ifodalash. Bunda so'zlovchi gap urg'usidan foydalanadi. So'zlovchi mavzuga oid muhim so'zlarni alohida ta'kidlab, baland ovoz bilan talaffuz qiladi, shu asosda shu so'zga tinglovchining diqqatini jalb qiladi.

Imloviy (orfografik) me'yor. Imloviy me'yorlar ham nutq madaniyatining asosiy mezonini hisoblanadi. Imloviy me'yorlar tilshunoslarning tomonidan ishlab chiqiladi va ijtimoiy hayotga tavsiya etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi 1993-yil 2-sentyabrda "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida" qonun qabul qildi. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosiga o'tilishi o'zbek tili imlosini ham isloh qilishni taqozo etdi. Shu bois O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 1995-yil 24-avgustda "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini" tasdiqladi.

Tilda soʻzlar va qoʻshimchalarning maʼlum qoidalar asosida yozilishi amaldagi “Oʻzbek orfografiyasining asosiy qoidalari”ga boʻysunadi.

Grammatik meʼyor. Grammatik meʼyor deyilganda oʻzbek tili grammatik qurilishi qonuniyatlari asosida belgilangan tartib-qoidalar, usullar, tamoyillar va shakllar mezonini tushuniladi. Oʻzbek tili grammatikasi tilshunoslikning nazariy jihatdan ancha takomiliga yetkazib ishlangan, soʻz shakllari, qoʻshimchalar, soʻz birikmalari va gap tuzilishi meʼyorlashgan boʻlimidir.

Sheva va dialektlar bilan qiyoslangan holda adabiy til uchun turlovchi va tuslovchi hamda soʻz yasovchi qoʻshimchalarning eng maqbul variantlari tilshunoslarning tomonidan tavsiya etilgan va grammatik meʼyor sifatida belgilab berilgan. Shunga qaramay nutqda bu meʼyorlarga hamma vaqt ham rioya qilinmayotir. Ayniqsa, *-ning* oʻrnida *-ni* shaklini notoʻgʻri qoʻllash hollari uchrab turibdi: *Direktorni xonasida koʻrdim. Direktorning xonasida koʻrdim.* Birinchi gap mazmunidan *direktorning* oʻzini, ikkinchi gap mazmunidan esa boshqa bir kishini koʻrganlik maʼnosi anglashiladi. Shu bois tushum va qaratqich kelishiklarining qoʻllanilish meʼyorlarini bilmaslik qoʻpol xatolarni yuzaga keltirib chiqarishi mumkin.

Notiqlik sanʼati sohasining ajralmas qismi, uning oʻzagi sanalgan madaniy nutq tarbiyasi bilan shugʻullanuvchi nutq madaniyati va uning adabiy til meʼyoriga yondashuvi quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:

a) nutq madaniyati adabiy til meʼyoridagi oʻzgarib, buzilib turuvchi nutqiy nuqsonlarni topishi va ularni tuzatishi lozim;

b) nutq madaniyati adabiy til meʼyorini doimiy rivojlanib, oʻzgarib turuvchi hodisa sifatida tekshirishi va oʻzgarayotgan, oʻzgargan, shuningdek, isteʼmoldan chiqqan holatlarni hisobga olishi kerak;

v) nutq madaniyati tilning barcha boʻlimlari boʻyicha adabiy til meʼyorini tekshirishi lozim.

Nutq madaniyati sohasi adabiy tilga yondashadi, yaʼni adabiy til rivojiga ongli aralashadi. U fikr almashish, muomala kabi kundalik, doimiy, zaruriy jaraʼnlarni oʻz ichiga oladi, ular orqali voqelikka aylanadi, taʼsir qilish quvvatiga ega boʻladi. Demak, nutq madaniyati nutq bilan, nutqiy faoliyat bilan bevosita bogʻliq ekan, til nima, nutq nima degan savollarning kelib chiqishi mutlaqo tabiiy va mantiqiydir.

Nutq madaniyati faqatgina adabiy tilni ongli va maqsadga muvofiq meʼyorlashga (uni qayta ishlash va boyitishga) qaratilgan harakatlarga emas, balki millatning umumiy madaniyatini koʻtarish, odamlarda maʼlum “til didi”ni tarbiyalashga xizmat qiluvchi faoliyat hamdir.

Maʼlumki, tilning paydo boʻlishi va rivojlanishi jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bogʻliq ijtimoiy hodisadir. Jamiyat rivojlangan sari til ham shakllanib boradi. Demak, shu tilda soʻzlashuvchi millatning maʼnaviyati yuksalib, nutqiy malakasi ortib boradi. Aks holda til tanazzulga yuz tutadi. Jamiyatda yashayotgan har bir shaxs alohida nutq egasi sanaladi. Lekin ularning hammasi uchun umumiy boʻlgan nutqiy qurol shu jamiyatning yagona tili hisoblanadi.

Inson adabiy til qoidalarini bilgani holda, badiiy adabiyotlar, gazeta va jurnallarni oʻqishi, radio va televideniye kuzatib borishi orqali hamda tinimsiz mustaqil shugʻullanishi natijasida nutqiy malakaga ega boʻladi.

Adabiy til madaniyatini chuqur egallagan insongina nutq madaniyatiga ega bo'ladi. Til madaniyatini egallashda tilga bo'lgan e'tibor, unga chinakam muhabbat va hurmat muhim rol o'ynaydi. Adabiy til va uning me'yorlarini shunchaki qiziqish yoki u bilan nomigagina shug'ullanish orqali egallab bo'lmaydi.

Insonning nutq faoliyati uch ko'rinishda namoyon bo'ladi.

Bular - so'zlash, mutolaa qilish va eshitish. So'zlash deyilganda, so'zlovchining ma'lumot, maslahat berishi, buyurishi, o'ziga noma'lum bo'lgan narsalar haqida so'rashi tushuniladi. So'zlaganda so'zlovchining bilimi, madaniyati, axloqi, odobi yuzaga chiqadi. So'zlashning monologik va dialogik ko'rinishlari mavjud.

Mutolaa qilish o'quvchining yozma nutq orqali asar muallifi, obrazlari bilan muloqotidir. Mutolaa tufayli yozma nutqda aks etgan voqea - hodisadan xabardor bo'ladi¹.

Savol va topshiriqlar:

1. Adabiy til me'yorini tushunchasini izohlang.
2. Adabiy tilning qanday me'yorlari bor?
3. Til madaniyati bilan nutq madaniyati qaysi jihatlariga ko'ra farq qiladi?
4. Leksik - semantik me'yor deganda nimani tushunasiz?
5. Talaffuz me'yorini izohlang.
6. Imloviy (orfografik) me'yor haqida ma'lumot bering.
7. Grammatik me'yor tushunchasini izohlang.

¹ Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2015, 16-bet.

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Bekmirzayev N. Notiq, nutq, xulq. – Toshkent, 2015.
2. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent, 2007.
3. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig'i. – Toshkent, 2012.
4. Rasulov R., Mo'yidinov Q. O'qituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2020.
5. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent, 1992.
6. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent, 1993.

TIL VA NUTQ BIRLIKLARI

Reja:

1. Til birligi tushunchasi.
2. Nutq birligi tushunchasi.
3. Sistema va struktura.

Tayanch soʻz va iboralar: sistema, struktura, sistemalar sistemasi, til birligi, elementlar, fonetik-fonologik sath, morfem-morfologik sath, soʻz yasash sathi, leksik-semantik sath, sintaktik sath.

Ferdinand de Sossyurning yozilishicha, "Til – sistema. Garchi u, quyida keltirilganidek, aynan shu nuqtai nazardan batamom ixtiyoriy boʻlmasa-da va shu asosda unda nisbiy mantiq ustun boʻlsa-da, aynan shu yerda soʻzlovchilar tilning qiyofasini oʻzgartirishga qodir emasliklari ayon boʻladi. Gap shundaki, bu sistema murakkab mexanizmdan iborat boʻlib, uning mohiyatiga maxsus tadqiqotlar olib borish yoʻli bilangina yetish mumkin. Tilni faqat mutaxassislar – grammatist, mantiqshunos va boshqalarning aralashuvi bilan oʻzgartirish mumkinligini tasavvur qilish mumkin. Biroq hayot bunday harakatlarning ham hech narsa bermaganini koʻrsatadi".

Har bir holatida barcha hodisalar munosabatlarga asoslanadi. Bu munosabatlarning oʻzi nima? Til tizimi uzvlari orasidagi munosabat va tafovutlarning har biri qiymatlar qatorini tashkil qiladigan ikki soha boʻylab joylashadi: shu ikki qatorning qarama-qarshi qoʻyilishi har birining tarqalishini yaxshiroq aniqlab olishga imkon beradi. Ular aqliy faoliyatimizning til hayoti uchun birdek zarur boʻlgan ikki shakliga mos boʻladi. Bir tomondan, soʻzlar nutqda bir-biri bilan bogʻlanib, oʻzaro tilning chiziqli ikki unsurining bir paytda talaffuz qilinishiga yoʻl

qoʻymaydigan tabiatiga asoslangan munosabatlarga kirishadi. Bu unsurlar nutq oqimida birin-ketin safga tiziladi. Choʻziqlik xususiyatga ega bunday unsurlarni sintagmalar deb atash mumkin. Binobarin, sintagma ketma-ket keladigan, kam deganda, ikki birlikdan iborat boʻladi. Sintagmaning uzvi faqat oʻzidan oldin yoki keyin yoxud ikkalasi ham birgalikda kelganda muayyan maʼno kasb etadi.

Boshqa tomondan, nutq jarayonidan tashqarida oʻzaro qandaydir umumiylikka ega boʻlgan soʻzlar xotirada assotsiatsiya orqali shunday bogʻlanadiki, natijada ulardan guruhlar hosil boʻladi. Bu guruhlar ichida esa juda rang-barang munosabatlar namoyon boʻladi. Masalan, henseignement "taʼlim" soʻzi beixtiyor yana koʻplab soʻzlarni eslatadi (masalan, enseigner "taʼlim bermok, oʻqitmoq", renseigner "yana oʻqitmoq" va b. yoki armament "qurollanish", changement "oʻzgarish" va b. yoki education "maorif", apprentissage "taʼlim olish, oʻqish" va b.).

Bu munosabatlarning hozirgina tilga olingan munosabatlardan mutlaqo boshqa ekanligini koʻrish qiyin emas. Ular choʻziqlikka asoslanmaydi, miyada joylashadi va har bir shaxs xotirasida saqlanadigan xazinaga taalluqli boʻladi. Bu xazina esa tildir. Bu munosabatlarni biz assotsiativ munosabatlar deb ataymiz.

Sintagmatik munosabatlar doimo in praesentia boʻladi: u uzvlarning ikki yoki undan ortiq, bir xil darajada aktual ketma-ketlik munosabatiga asoslanadi. Aksincha, assotsiativ munosabat shu munosabat uzvlarini virtual, mnemonik qatorda birlashtiradi; uning uzvlari doimo in absentia boʻladi.

Til birliklari ham murakkablik darajasi va vazifasiga ko'ra farqlanadilar: fonemalar morfema va so'zlarning talaffuzini hosil qilsalar, morfemalar so'zlarni hosil qiladi. So'zlar esa muayyan qoidalar asosida erkin nutq birliklarini – konkret ibora va jumalarni hosil qiladi. Bunday holda yuqori darajadagi birliklar quyi darajadagi birliklar hisobiga rivojlanmaydi.

Til tizimining sathlardan iborat bo'lishi haqidagi g'oyani qo'llagan olimlardan E.Benvinist to'rt sathli tuzilishni taklif qiladi: fonemalar, morfemalar, so'zlar va gaplar sathlari. Til birliklarining xususiyatlari ularning boshqa birliklar bilan munosabatga kirishuvida namoyon bo'ladi. Bunday munosabatlarni umumiy ko'rinishda uch turga bo'lish mumkin: sintagmatik, paradigmatic va iyerarxik munosabatlar.

Sintagmatik munosabatlar birliklarning ketma-ket tartibda birikishidagi munosabatlaridir (ularni ba'zan birliklarning kombinatorlik munosabatlari deb ham atashadi).

Assosiativ yoki paradigmatic munosabatlar birliklarning ayrim xususiyatlari umumiyliги yoki o'xshashligi asosida muayyan guruhlariga bo'linib, munosabatga kirishuvidir.

Ierarxik munosabatlar nisbatan oddiy birliklarning murakkabroq birliklar bilan birikishi jarayonida yuzaga keladi. Bu munosabat "yaxlitlik va bo'lak" o'rtasidagi munosabatni aks ettiradi.

Ierarxik birliklar "...dan iborat", "...dan tashkil topadi" kabi iboralar bilan ifodalanishi mumkin.

Ko'rsatilgan uch turdagi munosabatlarga kirishuv barcha til birliklarining eng umumiy xususiyatlari hisoblanadi.

Har bir sath nisbatan bir xil (bir xil murakkablik darajasiga ega bo'lgan) birliklarning majmuasini tashkil qiladi. Ular o'zaro sintagmatik va paradigmatic munosabatlarga kirishuvlari mumkin, biroq ierarxik munosabatlarga kirisha olmaydilar (fonemalar fonemalardan, morfemalar morfemalardan, so'zlar so'zlardan tashkil topmaydi).

Tilning har bir birligiga xos ichki yaxlitlikka va belgi yoki belgilar birikmasining sintagmatik, paradigmatic va ierarxik munosabatlariga asoslangan yagona mezonning qo'llanishi til tizimida ma'lum ko'rinishdagi sathlarni ajratish imkonini yaratadi.

Fonetik – fonologik sath birligi fonemadir. Fonema mavhum birlik hisoblanadi va u funksional o'xshash va fonetik jihatdan bir xil tovushlar yig'indisi, umumlashmasidan iborat. Boshqacha aytganda, fonema mavhum birlik sifatida umumiylik xususiyati va o'z variantlariga egadir. Konkret tovushlar fonemalarning variantlaridir va ular "fonlar" yoki "allofonlar" deb yuritiladi. "Fonema" atamasi esa aniq fonemalar sinfining qisqacha nomidir. Fonema va fon invariant va konkret shakldagi (ma'lum vazifa bajarayotgan tovushning) yagona birlikning turli ifodalanishidir. Tovush fonemaning ajralmas bo'lagi emas, balki u konkret fonemaning ifodasidir.

Fonema morfema va so'zning tovush qobig'i tarkibiga kiradi, morfema va so'zlar tarkibida variantlar ko'rinishida ifodalanadi. U ichki butunlikka va farqlovchi xususiyatlarga ega bo'lib, eng kichik belgi sifatida mavjud.

Morfem – morfologik sath asosini morfemalar tashkil qiladi. U so'z va grammatik formalar tarkibiga kiradi, talaffuzda fonemalar yig'indisidan iborat va grammatik shakllar tarkibida variantlarga ega

bo'ladi. U ham ichki butunlikka ega bo'lib, (barcha variantlar uchun mazmun birligi) maxsus belgi bilan ifodalandi. Bu belgi mustaqil mazmunga ega emas.

So'z yasash sathida til tizimida mavjud bo'lgan so'zlarning strukturasi ("so'zlar qanday yasalgan") va yangi so'zlar yasash imkoniyatlari ("qanday yasaladi?") haqida fikr yuritiladi.

Tilning so'z yasash imkoniyatlari ushbu tizimni alohida sath sifatida ajratishga turtki bo'ladi. So'z yasash modellari morfologik guruhlarini (so'z turkumlarini) tashkil qilishda ishtirok yetadi, so'zlar orasidagi munosabatlarni umumlashtiradi, nutq tarkibida qayta voqelanadi, model ichki yaxlitlikka ega (ma'no, vosita va ifoda usullarining yaxlitligi). Morfemalarning asosiy vazifasi so'z yasash va so'z shakllarini o'zgartirishdir.

Sintaksis sathida so'z birikmalari va gap tuzilishi, ularning semantikasi o'rganiladi.

Leksik – semantik sath tahlilida leksikologiya va semasiologiya fanlari bog'liqligi namoyon bo'ladi. Leksikologiya tilning umumiy lug'at tarkibini, semasiologiya esa leksik ma'noni o'rganadi. Leksik-semantik tizimga lug'aviy va frazeologik birliklarning ma'no-mazmun munosabatlari, ular tashkil qiladigan guruhlarining o'ziga xos xususiyatlari, o'zaro aloqadorlik xarakteri (leksik-paradigmatik) va tilning boshqa quyi tizimlari bilan bog'liq tomonlari, til birliklarining semantik o'zgarishidagi variantlilik kabi masalalar taalluqlidir.

Xorijiy adabiyotlarda esa til sathlarini belgilashda biroz boshqacha yondashuv kuzatiladi. Masalan: Andrew Radford, Martin Atkinson, David Britain, Harald Clahsen, Andrew Spencer lar tomonidan yozilgan

"Linguistics. An introduction" kitobida quyidagi fikrlarni o'qish mumkin:

Bir qator tilshunoslarning fikriga ko'ra, grammatika ikki komponentdan iborat: leksik komponent (yoki lug'at), unda tildagi barcha so'zlar jamlangan; sintaktik komponent, unda so'zlarni qay tarzda birlashtirib so'z birikmalari va gaplar tuzish mumkinligi o'rganiladi. Leksikaning har bir elementi so'zning lingvistik xususiyatlari haqida ma'lumot beradi. Masalan, ingliz tilidagi "man" so'zi bir tomondan muayyan tovushlardan iborat bo'lsa, ikkinchi tomondan shu leksemaning grammatik ma'nosini ham bildiradi, ya'ni "man" so'zi ot turkumiga kiradi va ko'plikda shaklini biroz o'zgartiradi ("men"), shuningdek, bu so'z aynan katta yoshdagi erkak ma'nosini bildiradi.

Grammatikani chuqurroq o'rganish shuni ko'rsatadiki, u faqat leksika va sintaksisdangina iborat emas. Ko'pgina so'zlar gap tarkibida o'z fonetik shaklini o'zgartiradi, bu o'zgarishlar avvalgi va keyingi so'zlar, ya'ni fonetik qurshov ta'sirida yuzaga keladi. Misol uchun, doimiy ravishda sodir bo'ladigan eliziya hodisasini (ya'ni muayyan vaziyatda tovush tushib qolishi, talaffuz qilinmasligini) yoki assimilyatsiyani (bir tovushning ikkinchi qo'shni tovush xususiyatlarini to'liq yoki qisman o'zlashtirishi holatini) olaylik. Nutqimizdagi bu kabi jarayonlar leksik va sintaktik komponentdan tashqari, grammatika fonologik komponentni ham o'z ichiga olishi kerakligidan dalolat beradi. Shu bilan birga, ma'lumki, nutqiy faoliyat davomida inson muayyan ma'no anglatuvchi so'zlarni biriktirib, gap tuzib, gaplarni talaffuz qilish bilan cheklanmaydi. U ba'zan ayni bir gapga turli

mazmun yuklashi ham mumkin, ya'ni bir gap turlicha interpretatsiya qilinishi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi "She loves me more than you" ("U meni sendan ko'ra ko'proq sevadi") gapida ikki xil ma'no mavjud. Birinchisi - "U ham, sen ham meni sevasizlar, lekin u meni sendan ko'ra ko'proq sevadi"; ikkinchi ma'no - "U meni ham, seni ham sevadi, lekin meni sendan ko'ra ko'proq sevadi". Ma'nolardagi ikki xillik leksik, yo fonetik, va yoxud morfologik masala emas, balki gap tarkibidagi so'zlarning o'zaro mantiqiy munosabatlari masalasidir. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, grammatika yana bir komponentni - tildagi gapning mantiqiy shaklini anglatuvchi komponentni o'z ichiga olishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, til grammatikasi kamida to'rt komponentdan iboratdir: leksik, sintaktik, fonetik komponentlar hamda mantiqiy shakl komponenti. Tilshunosning asosiy vazifalaridan biri bunday grammatikalarning mohiyatini o'rganishdir.

Savol va topshiriqlar:

1. Til va jamiyatning uzviy bog'liqligini izohlab bering.
2. Tilning ijtimoiy funksiyalari nimalarda namoyon bo'ladi?
3. Til sistemasi nima?
4. Til strukturasi nima?
5. "Til - sistemalar sistemasi" deganda nimani tushundingiz?
6. Til strukturasi elementlari qaysilar?
7. Til birligi va nutq birligi tushunchasini izohlang.

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Bekmirzayev N. Notiq, nutq, xulq. – Toshkent, 2015.
2. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent, 2007.
3. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig'i. – Toshkent, 2012.
4. Rasulov R., Mo'yidinov Q. O'qituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2020.
5. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubi asoslari. – Toshkent, 1992.
6. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent, 1993.

NUTQ MADANIYATI VA MULOQOT MADANIYATI. TIL MADANIYATI

Reja:

1. Muloqot madaniyati tushunchasi.
2. Til boyligi.
3. Til ideali.

Tayanch soʻz va iboralar: til, nutq, nutq madaniyati, muloqot, tovush, talaffuz, urgʻu, soʻz qoʻllash.

Nutq madaniyati qamrovi keng, umumiy tushuncha boʻlib, u muloqot madaniyati tushunchasini ham oʻz ichiga oladi. Chunki muloqot soʻzi aslida uchrashish, koʻrishish¹ kabi maʼnolarni beradi. Shunday ekan, uchrashish esa, soʻzsiz, til (nutq) orqali amalga oshadi. Demak, nutqiy muloqot jarayoni kechadi. Ayni vaqtda, yuqoridagi terminlardan, muloqot madaniyati tushunchasini qoʻllamaslik, ishlatmaslik kerak degan fikr aslo kelib chiqmaydi.

Muloqot madaniyati tushunchasi eng xalqchil, eng ommabop birikma sifatida joyiga qarab, vaziyatga qarab keng foydalanilishi, qoʻllanilishi kerak. Hozirda shunday boʻlmoqda ham. Bu maqsadga muvofiq va eʼtiborga loyiq. Shuningdek, muloqot madaniyati tushunchasi loʻndaligi, yoqimli taʼsir qilishi, “yumshoqligi” bilan, ijobiy konnotatsiyasiga koʻra ham ajralib turadi. Shunga qaramasdan u fan nomi sifatida, aytilganidek, nutq madaniyati terminining oʻrnini bosolmaydi. Chunki unda nutq madaniyati terminiga nisbatan olganda, u bilan qiyoslaganda, unda fanga oidlik, yaʼni ilmiylik belgisi, ilmiylik quvvati kuchsiz. Muloqot madaniyati tushunchasida xalqchilik belgisi yetakchilik qiladi. Shunga koʻra hozirda muloqot soʻzi xalqimiz

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 2-том. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент, 2006, 636-бет.

hayotida, kundalik fikr almashish jarayonida eng koʻp qoʻllanilayotgan soʻzlardan biriga aylandi.

Nutq madaniyati va muloqot madaniyati tushunchalari bir-birini toʻldirgan, oʻzaro chambarchas bogʻlangan holda, yaʼni hamkorlikda jamiyatga, lisoniy aloqa jarayoniga xizmat qilmoqda.

Til imkoniyati orqali amalga oshadigan nutqiy muloqot soʻzlovchi va tinglovchilarning aqliy, fikriy faoliyati, fikr almashish harakatidir, kommunikantlarning informativ-ekspressiv, psixo-fiziologik, emotiv, paralingvistik faolligidir.

Demak, muloqot nutq bilan hamkorlikdagina, u bilan bogʻlangandagina – soʻz birikmasini hosil qilgandagina muhim ahamiyatga, ijtimoiy-amaliy qimmatga aqliy-maqсадli faoliyatga aylanadi, shunga ega boʻladi. Demak, nutq – birlamchi, muloqot – ikkilamchi.

Shuningdek, nutqiy muloqot ham, nutq madaniyati kabi, sistem xarakterga ega boʻlib, oʻzining tarkibiy qismlariga, yaʼni “lisoniy (verbal) va nolisoniy (etik, estetik, etnografik)”¹ kabi tarkibiy qismlariga egadir.

Nutq madaniyati tushunchasi fan, muayyan soha nomi sifatida qatʼiy oʻrin egallagan, tilning terminologik lugʻat tarkibiga kirgan.

Nutq madaniyati shunday madaniyatki, unda inson faktori yetakchilik qiladi. Chunki nutq madaniyati hazrati insonga – jamiyatga xizmat qiladi, hayotiy zarurat hisoblanadi.

Nutq madaniyati shunday madaniyatki, u jamiyat madaniy taraqqiyoti, millat maʼnaviy kamolotining muhim belgisi, muhim

¹ Тонрова Г.И. Ўзбек нуткий мулоқотида системавийлик ва информативлик. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2017, 13-бет.

jihatidir. Yunon notig'i Sitseron "Tarixda yo yaxshi harbiy sarkarda, yo yaxshi notiq bo'lish kerak" degan. Aniqki, yaxshi notiq, shunchaki, nutq so'zlovchi inson emas, aksincha, nutq madaniyatini – notqlik san'atini mukammal egallagan insondir.

Nutq madaniyati umuminsoniy madaniyatning tarkibiy qismi ekan, u jamiyatning yuksak madaniyat sohibi, ya'ni nutq madaniyati sohibi bo'lishini belgilaydi.

Nutq madaniyati, fan nuqtai nazaridan, qator fanlar – tilshunoslik, adabiyotshunoslik, mantiq, psixologiya, etika, estetika, falsafa bilan bog'lanadi, ularga asoslanadi, ular bilan bog'liq holda tildan maqsadga muvofiq foydalanadi.

Nutq madaniyati nutqqa – tovushga, talaffuzga, urg'uga, so'z qo'llashga, so'z tarkibiga, so'z birikmasi va gaplarni tuzishga alohida e'tibor beradi, nutq tuzishda talab qilingan me'yorlarga amal qilishga "chaqiradi".

Xullas, nutq madaniyati ham, muloqot madaniyati ham o'zaro dialektik bog'liq tushunchalar sifatida jamiyatga – ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy, iqtisodiy, siyosiy taraqqiyotga xizmat qiladi, ularning rivojida yetakchi kuch hisoblanadi.

S. Mo'minov suhbatdoshlarning millatini, jinsini, yoshini, ijtimoiy belgilarini, ularning o'zaro yaqinlik darajasini, muloqot vaqtini, vaziyatni, holatni, ijtimoiy birliklar sifatida qaraydi¹.

Muloqot jarayonining muhim qismini murojaatlar tashkil qiladi. Murojaat esa tanish kishilarga ham, notanishlarga ham bo'lishi mumkin. Bu vaziyat esa alohida til elementlarini tanlashni taqozo etadi.

¹ Qarang: Мўминов С. М. Ўзбек мuloqot хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. автореф. – Тошкент, 2000, 11-бет.

Tanishlarga qaratilgan murojaatlar ham farqlanadi. Yoshi ulug', lavozim jihatdan yuqoridagi, yaqin va hurmatli kishiga nisbatan qilinadigan murojaatlar tanish, ammo so'zlovchi uchun unchalik ahamiyatli bo'lmagan kishiga nisbatan qilinadigan murojaatdan boshqacha bo'ladi. Birinchi guruhdagi kishilarga nisbatan, dada, dadash, azizim, onam, lobarim, dilbarim, erkam, pari, bek, gul, poshsho, botir, go'zal, malak, valine'mat, shirin, oppoq, do'ndiq, jon, qanot, chiroq, g'uncha, xon, xona, ey, shunqor, lochin, qaldirg'och, qo'zi, bo'ta, toy, qulun, arslon so'zlari hamda -cha (qizcha, bolacha); -chak, -choq, -chiq (toychoq, kelinchak); -kay (bolakay), -gina, -kina, -qina (qizgina); -loq (bo'taloq); -xon (Diloromxon); -jon (bolajon, ukajon); - boy (Hikmatboy); -bek (Javlonbek); -qul (Shodiqul); -toy (erkatoy); -oy (Sanamoy); -beka (Qutlibeka); -poshsha (Oyposhsha); -bibi (Xurshidabibi); -pari, -bonu (Shahnozabonu); -niso (Guliniso); -sanam (Gulsanam) affiksoidlari bilan murojaat qilinadi¹.

Savol va topshiriqlar:

1. Muloqot madaniyati deganda nimani tushunasiz?
2. Nutq madaniyati tushunchasiga ta'rif bering.
3. Nutq madaniyati va muloqot madaniyatining o'zaro bog'liqligi nimada?
4. Til boyligi deganda nimani tushunasiz?
5. Til ideali deganda nimani tushunasiz?
6. Til va nutq tushunchalarining farqi nimada?
7. Nutq madaniyatida til o'zgarishlari qanday aks etadi?

¹ Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notqlik san'ati. Toshkent: 2015; Кўнгулов Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. – Тошкент, Фан, 1980, 133–138-бетлар.

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Bekmirzayev N. Notiq, nutq, xulq. – Toshkent, 2015.
2. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent, 2007.
3. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig'i. – Toshkent, 2012.
4. Rasulov R., Mo'yidinov Q. O'qituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2020.
5. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent, 1992.
6. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent, 1993.

TIL VA NUTQ. NUTQ ODOBI

Reja:

1. Til va nutq.
2. Nutq odobi.
3. Salomlashish odobi.

Tayanch so'z va iboralar: til, nutq, nutq madaniyati, nutq odobi, salomlashish, muomala, xushmuomalalik.

Nutq, nutq odobi insonning ma'naviyatini-ma'rifatini belgilovchi asosiy mezondir. Demak, kishining odobi, eng avvalo, uning nutqida ko'rinadi. Nutq odobi nima? Nutq odobi deganda, aytilishi zarur bo'lgan xabarni tinglovchini hurmat qilgan holda, uning ko'ngliga mos ifodalar bilan yetkazishdir. Xunuk xabarni ham tinglovchiga beozor yetkazish mumkin. Buning uchun so'zlovchi tilni mukammal bilishi kerak. Muloyim, yoqimli, odobli so'zlash ham o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Unga yoshlikdan ibratli kishilarga taqlid qilish, ulardan o'rganish orqali erishiladi. O'quvchi va yoshlar uchun esa eng yaxshi namuna o'qituvchi yoki kamolot yetakchisidir. Buni har bir o'qituvchi va yetakchi har doim his qilib turishi kerak.

Nutq odobi salomlashishdan boshlanadi. Salomlashishdagi xushmuomalalik undan keyingi yaxshi suhbatga debocha bo'ladi, tinglovchida yaxshi kayfiyat paydo qiladi. Salomlashishning ahamiyati haqida hindlarda shunday naql bor: "Bitta salom bilan beshta narsaga - o'zini yengil sezish, shon-shuhrat topish, qut-barakali, ilimli bo'lish va nihoyat uzoq umr ko'rishga erishiladi".

Ha, salomda gap ko'p, salomlashish, salom berishning ham o'ziga yarasha qonun-qoidalari bor. Afsuski, o'zimizning sharqona salomlashish odobimizga yetarli darajada e'tibor bermayapmiz.

Avvalo, har bir muslim va muslima salomlashish ham farz, ham qarz ekanligini yaxshi anglab yetmog'i lozim. Chunki "So'z boshi – salom", deganlaridek, suhbatdoshlar muloqoti "assalomu alaykum", "vaalaykum assalom" jumalari bilan boshlanadi. Bu suhbatdoshlarning tanish yoki notanishligidan qat'i nazar o'zaro hurmat va ehtirom belgisi hisoblanadi. Ammo keyingi paytlarda biror joyga kirib borayotgan, telefonda suhbat boshlayotgan kishilarning salomlashishni unutib borayotganligiga tez-tez guvoh bo'lib qolmoqdamiz.¹

Xalq tilida salomlashish uchun ham, xayrlashish uchun ham alohida nutqiy vositalar mavjud. Yetakchi ularni o'z o'rnida ishlatishda hamma uchun o'rnak bo'lishi kerak.

Madaniyatli kishi o'z aybini bo'yniga ola bilishi, aybi uchun kechirim so'rashni ham bilishi lozim. O'z aybi uchun uzr so'rash o'z g'ururini yerga urish emas, balki odoblilik, xushmuomalalik alomatidir.

Yetuk kishiga xos fazilatlardan yana biri xayrlashuv odobidir. Tilimizda xayrlashganda ishlatiladigan "xayr, sog' bo'ling", "xayr, ko'rishguncha", "xayr, omonlikda ko'rishaylik" kabi ta'sirchan iboralar mavjud. Yetakchi auditoriyadan chiqayotganda "xayr, sog' bo'linglar", "xayr, yaxshi qolinglar" iboralarini ishlatib, o'rinli bo'ladi.

Yoshlarga yaxshilik qilgan kishilarga o'z vaqtida minnatdorchilik bildirish odobini ham o'rgatib borish lozim. Tilimizda rag'batlantirishni, minnatdorchilikni anglatadigan chiroyli ifodalar bor. Ularni kundalik

muomalaga kiritish, o'z o'rnida ishlatish kishi xulqini naqadar bezaydi. Yetakchi topshiriqni yaxshi bajargan yoshlarni "ofarin", "barakalla", "rahmat", "otangizga rahmat", "minnatdorman" kabi so'zlar bilan rag'batlantirishi lozim.

"Har bir kishining madaniylik darajasi, o'qib qanchalik tarbiya ko'rganligi uning yozma va og'zaki nutqidan bilinadi" (S.Ibrohimov).

Xushmuomalalik – o'zbek xalqi qadimda katta e'tibor berib kelgan odoblilik ko'rinishlaridandir. Xushmuomalalikning juda ko'p ko'rinishlari aniq shaklga kirib, odat tusini olgan, xalqimizning fikri qo'llab-quvvatlayotgan aniq qoidalari bo'lib kelgan va bu qoidalar kishilarning kundalik turmushida doimo amal qilib kelingan va kelinmoqda.

Muomalada o'zini tuta bilish odobi kishilarning bir-birlari bilan doimiy muloqotida o'zini nechog'lik bama'ni tutish, xalqimiz tomonidan rioya qilib kelingan hamda har doim jamoatchilik tomonidan talab etiladigan asosiy odob me'yorlaridandir. Avloddan avlodga o'tib, davom etib kelayotgan bu asosiy odob me'yorlari jumlasiga kishining xatti-harakati, xulqidagi, muomala va munosabatidagi butun odob qoidalari kiradi. Chunki kishining u yoki bu holatdagi qilgan muomalasi boshqalar bilan munosabatda o'zining nechog'lik bama'ni, sodda, sipo tutishga qarab, uning odobli ekanini aniqlash mumkin. Kishining shirinso'zligi, avvalo, uni boshqalarga "siz"lab murojat qilishida, "sizlashib" so'zlashuvida ko'rinadi, sizlashib murojaat etish kishining kishiga hurmati, ehtiromi sanaladi.

Nutq odobi sodda va o'rinli gapirish, qisqa va mazmundor so'zlash, ezmalik, laqmalikni qoralash, keksalar, ustozlar oldida nutq

¹ Сиддик Мўмин. Сўзлашиш санъати. – Фарғона, 1997, 27 – бет.

odobini saqlash, to'g'ri, rost va dadil gapirish, yolg'onchilik, tilyog'lamalikni qoralash kabilardir.

Savol va topshiriqlar:

1. Nutq odobi deganda nimani tushunasiz?
2. Nutq madaniyati tushunchasiga ta'rif bering.
3. Nutq madaniyati va muloqot madaniyatining o'zaro bog'liqligi nimada?
4. Nutqiy etiket nima?
5. Til va nutqning o'zaro dialektik munosabatini izohlang.
6. Nutq odobi masalasining xalq og'zaki ijodida ifodalanishi.
7. Salomlashish odobi.

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Bekmirzayev N. Notiq, nutq, xulq. – Toshkent, Toshkent, 2015.
2. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent, Toshkent, 2007.
3. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig'i. – Toshkent, Toshkent, 2012.
4. Rasulov R., Mo'yidinov Q.A. O'qituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, Toshkent, 2020.
5. Siddiq Mo'min. So'zlashish san'ati. – Farg'ona, 1997
6. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubi asoslari. – Toshkent, 1992.
7. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent, 1993.

NUTQ MADANIYATI VA USLUBSHUNOSLIK

Reja:

1. Uslubshunoslikning tilda tutgan o'rni.
2. Grammatik uslubshunoslik.
3. Nutq madaniyati va uslubshunoslik.

Tayanch so'z va iboralar: til, nutq, nutq madaniyati, uslubshunoslik, uslubiyyat, morfologiya, sintaksis, grammatik shakl.

Uslubshunoslikning tilda tutgan o'rni beqiyosdir. Uslubshunoslik me'yorlarni shakllantirish, mashhur tilshunos olim G.O.Vinokur ta'kidlaganidek, nutq madaniyatining o'z oldiga qo'ygan asosiy maqsadi, uning eng muhim vazifasidir. Chunki uslubiyy me'yorni yaxshi bilmasdan, ularni mukammal egallamasdan turib, nutq madaniyatiga, madaniy nutqqa erishib bo'lmaydi.¹

Ma'lumki, har bir so'zni o'ylab, tanlab, ularning har bir ma'nosiga, ma'no qirralariga yaxshi e'tibor qilib, o'rinli ishlatish haqida juda ko'plab xalq maqollari, hikmatlari mavjud. Bu haqda buyuk faylasuf Aristotelning "Poetika" asarida, so'z mulkining sultoni Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asarida ham qimmatli fikrlar bildirilgan.

Tilda har bir so'zni, grammatik formani, har bir sintaktik qurilmani o'z o'rnida, ya'ni shu so'z, shu grammatik shakl yoki sintaktik qurilma (gap) ishlatilayotgan vaziyatni (tinglovchi saviyasi, ularning holati kabilar) hisobga olgan holda to'g'ri qo'llash, ularning shu vaziyatga eng mos tushadiganini tanlab, nutq jarayonida ulardan unumli foydalanish, eng ixcham va fikrni lo'nda ifodalaydiganini, eng sodda va hammaga

¹ Qarang: Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2015; Тожиєв Ё., Ҳасанова Н., Тождатов Х., Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубиёт асослари. – Тошкент, 1994, 90-91-бетлар.

tushunarlisini ishlatish nutqning ravonligini, tushunarligini, aniqligini ta'minlaydi, uni g'alizliklardan xalos etadi. So'zlarni, grammatik shakllarni befarq qo'llash, vaziyatga mos tushmaydigan gaplarni beixtiyor, nazoratsiz aytib yuborish, bo'lar - bo'lmasga u yoki bu so'zdan yoki grammatik shakllardan foydalanaverish, umuman, ularni ortiqcha qo'llash, o'rinli - o'rinsiz takrorlayverish nutqni bachkana qiladi, fikrni xiralashtiradi, uning ta'sirchanligiga putur yetkazadi. Zero, donolar aytganidek:

Nodonlardek yuzlab so'zni qilma qator,

Donolardek bir so'z degil, lek ma'nodor.

(Sa'diy Sheroziy)

yoki

So'z joyu vaqtiga bo'lar ekan mos,

Sehru afsun uchun u bo'lar asos.

(Abdurahmon Jomiy)

Ma'lumki, uslubiyat - fikrni ifodalash yo'llari, til vositalarini - materiallarini to'g'ri tanlay bilish haqidagi ta'limot-uslublar ilmi bo'lib, tilning vazifalariga mos ravishda bir necha ko'rinishlarga ega: so'zlashuv uslub, ilmiy-ommabop uslub, rasmiy, publitsistik va badiiy uslub kabilar. Ushbu fikrni uslubiyatning tarkibiy qismiga kiruvchi grammatik uslubshunoslik haqida ham aytish mumkin¹.

Grammatikaning morfologiya va sintaksis nomlari ostida ikki qismga ajratilish holati grammatik uslubshunoslikda ham saqlanadi, ya'ni u morfologik uslubshunoslik hamda sintaktik uslubshunoslik kabi ikki ko'rinishda bo'ladi. Grammatika so'zning yoki sintaktik

¹ Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. - Toshkent, 2015, 35-bet.

qurilmaning lug'aviy va grammatik ma'nolarini, fikriy jihatni o'rgansa, grammatik stilistika ularning qo'shimcha - ekspressiv ma'nolarini, vazifaviy xususiyatlarini o'rganadi. Grammatika bilan uslubshunoslik birgalikda faqat grammatik shakllarning nimani ifodalashini emas, balki qanday ifodalanishini ham tekshiradi. Grammatik uslubshunoslikning bir qismi bo'lgan morfologik uslubshunoslik har bir grammatik shaklning, so'z yasovchi vositalar va har xil boshqa shakllarning uslubiy xususiyatlarini o'rganadi.

O'zbek tilida qo'shimchalar doirasidagi ma'nodoshlik (sinonimiya) hodisasi ham keng tarqalgan: *shu sababli // shu sababdan; talabalardan biri // talabalarning biri; otga mindi // otni mindi; savlatli // savlatdor // basavlat...* kabi.

O'zbek tilida so'z yasovchi va grammatik ma'no ifodalovchi juda ko'p affikslar o'z variantlariga ega yoki bir-biri bilan o'zaro sinonimik munosabatda bo'ladi. Masalan, jo'nalish kelishigi ko'rsatkichi *-ga* hozirgi tilimizda *-ka, -qa* variantlarida uchrasa, eski o'zbek tilida *-g'a* (*borarg'a - qilurg'a, so'rarg'a*) ko'rinishda uchraydi. Fe'llardagi *-giz* ko'rsatkichi *-kiz, -g'iz, -qiz; -kaz; -gaz* va hatto, ba'zan *-kar* (*o'tkar, yetkar*) variantlarida uchraydi.¹

Tilimizda ba'zan ayrim grammatik shakl pleonastik (qo'sh) qo'llanadi. Bunday qo'llash nutqda ortiqchalikni vujudga keltirishi, nutq ravshanligiga putur yetkazishi, fikrni xiralashtirishi, bachkanalashtirishi mumkin: *toychoqchaginam, kichkinagina, ichilib qo'yildi, to maktabgacha, Yangiqishloq qishlog'i, bir kalima so'z, o'n yillar o'tdi, 6 ta o'g'il - qizlarim bor*, qo'llanishlarda grammatik shakllar yoki

¹ Тошнев В., Хасанова Н., Тождатов Х., Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. - Тошкент, 1994, 90-бет.

so'zlarning o'rinsiz, maqsadsiz qo'llanishi natijasida ana shunday hol yuz berganini kuzatamiz: kichkinagina tipidagi qo'llashlarida *-gina*, solinib bo'lindi qo'llanishidagi *-in*, ichilib qo'yildi tipidagi qo'llanishlarda oldingi so'zdagi *-il*, to maktabgacha qo'llanishida *to* elementi (bunda ba'zan kuchaytirish ifodalanishi mumkin, ana shunday vaqtda *to* elementining ishlatilishi o'zini oqlaydi), keyingi birikmalarda *qishlog'i*, *kalima so'zlari*, *o'n yillar o'tdi*, *oltita o'g'il* - *qizlarim bor*, *har bir dalillarni* birikmalarida *-lar* affiksi ortiqcha ishlatilgan va nutqda g'alizlik tug'dirgan.

Shuni ham aytish lozimki, grammatik shakl yoki boshqa vositalarni pleonastik qo'llash hamma vaqt ham nutqda ortiqchalik tug'diravermaydi. Ba'zan juda o'rinli, tushungan holda, ma'lum bir maqsadni ko'zda tutib ishlatilsa, nutqni ravon qiladi, fikrni aniq, lo'nda, bor nozikliklari bilan ifodalashga yordam beradi. Nutq ta'sirchanligini oshiradi, ma'noni kuchaytiradi, bo'rttiradi: *Ulug' ayyom kunlari*; *shuncha yil tuz* - *namak bo'ldik*; *besh panjasini og'ziga tiqadi*; *aytganini qilmay qo'ymaydi*; *biz o'zimiz aytib qo'yamiz* tipidagi qo'llanishlarda ana shu holni kuzatamiz. To'g'ri, *namak*, *kalima*, *ayyom*, *panja* so'zlari fors-tojik tillarida *tuz*, *so'z*, *kun*, *besh* so'zlariga to'g'ri keladi. Biroq, o'zbek tilida ular, birinchidan, boshqa ma'noda qo'llanilishi mumkin bo'lsa, ikkinchidan, kuchaytiruvchi vosita vazifasini bajaruvchi sifatida ishlatilishi mumkin. Jumladan, *ulug' ayyom kunlari* birikmasida *ayyom* so'zi *kun* ma'nosida qo'llangan emas, u ma'lum bir sanani ifodalagan, *besh panjasini* birikmasida *panja* so'zi *barmoq* ma'nosida, *bir kalima so'z* birikmasida *kalima* so'zi *so'z* leksemasining aniqlovchisi bo'lib kelgan; *tuz-namak* qo'llanishida esa og'zaki nutqda ko'p uchraydigan

non - *pon*, *choy* - *poy* tipidagi holatni kuzatamiz. Bundan tashqari, bu qo'llanishda *tuz* - *namak*ning ibora holiga kelib qolgani ko'zga tashlanadi va u *birga turdik*, *birga bo'ldik* birikmalari ifodalagan ma'noni anglatadi. Xuddi shu birikmada ulardan bittasini qo'llash hech mumkin emas. Keyingi misolda inkor formasining (*-ma*) ikkala so'zda ham ishtirok etishi tasdiq ma'nosini ancha kuchaytirib, bo'rttirib bayon qilishni ta'minlagan.

Grammatik uslubshunoslikda ayrim grammatik shakllarning o'rnini almashtirib qo'llashning o'ziga xos tomonlari borligi keng o'rganilishi kerak. Adabiy me'yorda har bir ko'rsatkichning o'zak-negizlarga qo'shilishdagi o'rni qat'iy belgilangan. Ammo ma'lum bir uslubiy maqsadni ko'zda tutgan holda ularning o'rnini almashtirish mumkin: *Qalbimni sen ko'zimdanmi anglading* (Oybek); *Osmondagi bulutlarning xo'mrayishidanmi qo'rqdingiz* (Oybek); *boringlar - borlaring*, *ketinglar-ketlaring*; *borganmi edi* - *borgan edimi*, *aytib edimmi* - *aytibmi edim*; *dadang uydalarmi-dadang uydamlar*; *aytmabmidim* - *aytmab edimmi* (og'zaki nutqda).

Keltirilgan misollarga diqqat qilsak, birinchi ikki gapda *-mi* yuklamasi aslida, adabiy me'yorga ko'ra, *anglading* va *qo'rqdingiz* so'zlariga qo'shilib kelishi kerak edi: *angladingmi*, *qo'rqdingizmi* tipida. Ammo yozuvchi bu shaklni oldingi so'zga qo'shadi va bu bilan o'ziga xos ekspressivlik hosil qiladi, ta'sirchanlikni oshiradi, nutqqa poetiklik ato etadi. Keyingi misollarda *-ing* va *-lar* affikslarining o'rnini almashtirish hurmat yoki hurmatsizlik ma'nolarini ifodalashga xizmat qilgan bo'lsa, *borganmi edi* - *borgan edimi* tipidagi qo'llanishlarda

ma'noni kuchaytirish, nutqqa ekspressivlik ato etish, ta'kidlash, jonlilik, jo'nlik, tasviriylik o'z ifodasini topgan.¹

Ko'rinib turibdiki, hozirgi o'zbek tilshunosligida grammatik shakllar uslubshunosligini o'rganish alohida ahamiyatga egadir. Grammatik shakllarni o'z o'rnida to'g'ri va maqsadga muvofiq qo'llash, ulardan o'rinli foydalanish nutqimizning ta'sir kuchini oshiradi, uni har xil g'alizliklardan xalos etadi².

Savol va topshiriqlar:

1. Uslubiyat nima?
2. Nutq uslublari haqida ma'lumot bering.
3. So'z yasallishining uslubiy xususiyatlarini tushuntiring.
4. Morfologik uslubiyat haqida ma'lumot bering.
5. Grammatik uslubshunoslikni izohlang.
6. Sintaktik uslubiyat haqida ma'lumot bering.
7. Nutq madaniyati va uslubshunoslikning bog'liqligini izohlang.

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov N. Ma'rifat manzillari. – Toshkent, 1999.
2. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent, 2007.
3. Rasulov R., Mo'yidinov Q.A. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2015.
4. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent, 1992.
5. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent, 1993.
6. Qilichev E. O'zbek tilining amaliy stilistikasi. – Toshkent, 1992.

¹ Тожибев Ё., Ҳасанова Н., Тоҳматов Ҳ., Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. – Тошкент, 1994, 94-96-бетлар.

² Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2015, 38-bet.

NUTQNING KOMMUNIKATIV SIFATLARI: ANIQLIGI, TO'G'RILIGI, MANTIQUIYLIGI

Reja:

1. Nutqning kommunikativ sifatleri.
2. Nutqning aniqligi.
3. Nutqning to'g'riligi.
4. Nutqning mantiqiyligi.

Tayanch so'z va iboralar: til, nutq, nutq madaniyati, nutqning aniqligi, nutqning to'g'riligi, nutqning mantiqiyligi, adabiy til qoidalari, me'yorlari.

Nutq madaniyati fani tomonidan nutq oldiga qo'yiladigan talablar lingvistik, psixik, estetik, logik talablar bo'lib, ular nutqning kommunikativ sifatlarini belgilaydi. Nutqning kommunikativ sifatleri: aniqligi, to'g'riligi, mantiqiyligi, tozaligi, boyligi, ta'sirchanligi va b.

1. Nutqning aniqligi. Nutqning aniqligi nutq faoliyatining eng muhim xususiyatlaridan, sifatlaridan biridir. Qadimda Sharqda ham, G'arbda ham buyuk allomalar nutqning aniqligini uning bosh sifatleri qatoriga kiritishgan. Demak, nutqning aniqligi, muhimligi jihatidan, nutqning to'g'riligi kommunikativ sifatidan qolishmaydi.

Nutqning aniqligi obyektiv borliq predmetlari bilan nutqda ifodalangan fikr, mazmun orasidagi moslikni nazarda tutadi. Aytilgan fikr nuqtai nazaridan quyidagi gapni tahlil qilar ekanmiz, unda predmet bilan uni anglatayotgan so'z ma'nosi o'rtasida moslik, muvofiqlik yo'qligini ko'ramiz. Qiyoslang: "Dastlabki tergov materiallariga ko'ra T.Sobirov 2003-yil 9-yanvar kuni Termiz shahridagi "Gulzor" restoranining qarshisidagi "Sharq" ko'chasida sobiq turmush o'rtog'i

To'ychiyeva Mamlakatdan nima uchun ketidan I.Sultonov ergashib yurganligini so'rab, yonidagi pichog'ini ko'rsatib, uni o'ldirish bilan qo'rqitganligi, shundan so'ng rashk holatida I.Sultonov bilan janjallashib, uni o'ldirish maqsadida pichog'i bilan bosh tepa qismiga, **chap orqa ko'krak sohasiga**, ko'krak orqa qismining 8-9 qovurg'alar orasiga hayoti uchun xavfli bo'lgan jarohatlar yetkazib, ammo o'ziga bog'liq bo'lmagan holda jinoyatini oxiriga yetkaza olmaganligi bo'yicha O'zR JKning 112-modda 1-qism, 25-97-modda 1-qismlari bilan ayblanib sudga berilgan.¹ Bu o'rinda **chap orqa ko'krak sohasiga** birikmasi qo'llanishida inson tana a'zalarini yaxshi bilmasligi natijasida aniqlik buzilyapti. Chunki ko'krak – tananing bo'yindan qoringacha bo'lgan old qismi tushunchani beradi. (O'TIL 2-kitob 452-bet.)

2. Nutqning to'g'riligi. Nutqning to'g'riligi kommunikativ sifatining o'ziga xosligi shundaki, so'z birikmasidagi to'g'ri so'zi ko'chma, ya'ni adabiy til qonun-qoidalariga, talablariga javob beradigan, unga mos bo'lgan ma'nosini berib, nutq so'zi bilan bog'lanib, mazkur fanning eng muhim terminlaridan biriga aylangan. Ayni vaqtda u nutqning kommunikativ sifatleri ichida eng asosiy, ya'ni dominant (hukmron) sifat hisoblanadi. Chunki nutqning to'g'riligi adabiy til qoidalari, me'yorlari asosida yuzaga keladi. Shunga ko'ra nutq jarayoni aniq, mantiqiy, maqsadga muvofiq bo'ladi, suhbatdoshlar o'rtasida o'zaro tushunish jarayoni ham amalga oshadi.

Demak, nutqning to'g'riligi va aniqligi nutqni nutq qiladigan, nutqning ijtimoiy-amaliy qimmatga ega bo'lishini – kommunikatsiyani ta'minlaydigan, tilning qudratli, tengi yo'q aloqa quroli ekanligini

belgilaydigan, lisoniy taraqqiyotga xizmat qiladigan bosh funksiyasidir, sifatidir.

3. Nutqning mantiqiyligi. Nutqning mantiqiyligi terminida mantiqiylik logik kategoriya sifatida mantiqqa asoslangan, muayyan mantiqqa, mazmunga, g'oyaga ega bo'lgan ma'noni berib, to'g'rilik va aniqlik tushunchalari bilan bevosita bog'lanadi. Chunki to'g'ri va aniq nutq mantiqan izchil bo'ladi. Bu esa kommunikantlarning bir-birini to'liq tushunishlari, nutqda ifodalanayotgan fikrning to'liq yetib borishi, fikrni, g'oyani to'liq angalashi uchun asosiy mezon hisoblanadi. Demak, nutqning mantiqiyligi nutqda ifodalanayotgan fikrning izchilligini, tushunilishini, nutqdagi lisoniy birliklarning muayyan maqsadga yo'naltirilishini talab qiladi. Qiyoslang: "... Mamlakat: "Men bilan yashashni xohlasangiz pichoqni bering," - deb pichoqchani Sh.Qo'rg'onovga berganligini, keyin Ilyorni o'zlari izlashganini, Mamlakatga hech qanday pichoq o'qtalmaganligini, u bilan turmushini tiklamoqchi bo'lib uchrashganini, tug'ilgan kunlarini o'tkazib berganini, uy olish uchun pullarini berib qo'yganini, buni bo'lasi To'ychiyeva Dilrabo, Mamlakatning onasi ham bilishini, hatto 4-yanvar kuni Mamlakatning uyiga borganida u yerda Ilyorni ko'rganini, u qandaydir videoni sotmoqchi ekanligini Mamlakatga aytganini, 9-yanvar kuni Ilyorni mushlab urishi natijasida o'zi ham jarohat olganini, uni IIB xodimlari kechasi bilan rosa do'pposlashganini, ilgari 3 marotaba sariq kasal bo'lganini, jigar sirrozi boshlanib og'riqqa chiday olmaganligi uchun IIB xodimlari aytgan ko'rsatuvlarini birinchi kechasi yozib berganligini, bu haqda ishda birinchi kun qatnashgan advokatga

¹ Ўзбекистон адвокатларининг ҳимоя нутқлари. – Тошкент, 2006, 50-бет.

ham aytganligini bayon etdi.”¹ bu gapda 3 marotaba sariq kasal bo'lganini, jigar sirrozi boshlanib og'riqqa chiday olmaganligi uchun jumlasinini tahlil qiladigan bo'lsak, sariq kasal bo'lgan, jigar sirrozida og'riq kuzatilmaydi.

Savol va topshiriqlar:

1. Nutqning kommunikativ sifatlariga nimalar kiradi?
2. Nutqning aniqligi deganda nimalar tushuniladi?
3. Nutqning to'g'riligiga nimalar kiradi?
4. Nutqning mantiqiyiligini izohlang.
5. Nutqning tozaligi deganda nimani tushunasiz?
6. Nutqning ta'sirchanligini izohlang.
7. Nutqning boyligini deganda nimani tushunasiz?

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent, 2007.
2. Rasulov R., Mo'ydinov Q.A. O'qituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2020.
3. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent, 1992.
4. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent, 1993.

¹ Ўзбекистон адвокатларининг химоя нутқлари. – Тошкент, 2006, 54-бет.

NUTQNING KOMMUNIKATIV SIFATLARI: TOZALIGI, BOYLIIGI, TA'SIRCHANLIGI

Reja:

1. Nutqning kommunikativ sifatleri.
2. Nutqning tozaligi.
3. Nutqning ta'sirchanligi.
4. Nutqning boyligi.

Tayanch so'z va iboralar: nutqning tozaligi, nutqning ta'sirchanligi, nutqning boyligi, adabiy til me'yorlari, dialektizmlar, varvarizmlar, jargonizmlar, argoizmlar, vulgarizmlar, parazitizmlar, kanselyarizmlar.

Nutq aniq va ravshan bo'lishi bilan birga toza bo'lishi ham shart, aks holda fikrning kuchi ketadi, so'zlovchining nutqi tinglovchiga yaxshi ta'sir qilmaydi. Masalan, o'zbek tilida gapira olish bu o'zbek tilini yaxshi biladi degani emas deb o'ylaymiz. Chunki tilni yaxshi bilish tilning grammatik qonun-qoidalarini, lug'at boyligini hamda fonetik va stilistik xususiyatlarini puxta o'zlashtirib olish bilan belgilanadi. Ko'pincha notiq so'zga chiqishdan oldin fikrlarini yozma shaklda tayyorlaydi: nimalar haqida to'xtalmoqchi, qanday misollar keltirmoqchi, ana shularni yozib chiqadi. Ayrin kishilar fikrlarini, maqsadlarini og'zaki so'zlab tushuntirib bermoqchi bo'ladilar-da, ko'pchilikning salobati bosib, gaplarini yo'qotib qo'yadilar yoki yozganlarini bosh ko'tarmay o'qib beradilar. Belgilangan qisqa vaqt ichida fikrni og'zaki tarzda aniq, tushunarli qilib so'zlash uchun muntazam ravishda, qunt bilan ishlash lozim. Nutqda jumalarni qayta to'g'rilash, o'zgartirish bo'lmasligi kerak. Shuningdek, notiqning so'z

boyliги ham yetarli bo'lishi lozim. Bunda so'zlarning faqat miqdori nazarda tutilmaydi, ularning ma'nosi ham asosiy o'rinda bo'ladi. So'zlovchi ma'nodosh (sinonim) so'zlardan ham mohirlik bilan foydalanishi zarur. Bunday so'zlarni ishlatish nutqning rang-barangligini ta'minlaydi. Notiq tilning grammatikasini ham yaxshi o'zlashtirib olgan bo'lishi kerak. Grammatika qoidalariga rioya qilishgina nutqqa mazmun va mantiq kiritadi. Alohida olingan so'zning o'zidan maqsad anglashilmaydi. Fikr anglatish uchun u so'z nutqdagi boshqa so'zlar bilan grammatik va semantik aloqaga kirishi lozim. Ba'zan notiqlar nutqida adabiy tilimizda ishlatilmaydigan, faqat so'zlovchining o'zi yashagan joy aholisigagina ma'lum bo'lgan dialektal so'zlar ishlatiladi. Aslida notiq nutqida bunday dialektal so'zlar ishlatilmasligi kerak. Ba'zi so'zlovchilar nutqida esa "demak", "xo'sh", "innaykeyin", "ya'ni", "masalan", "misol uchun", "aytaylik" kabi so'zlar ko'p qo'llanadiki, ularni notiq deyish ham to'g'ri bo'lmaydi. O'rinsiz ravishda ishlatilgan bunday "bekorchilar" so'zlar nutqni siyqa qilib qo'yadi. Ba'zan tinglovchilar notiq so'zlarini eshitayotgandek ko'rinidilar-u, lekin fikrning mazmunini his qilmaydilar, ular so'zlovchi nutqidagi mana shunday keraksiz so'zlarni sanash, hisoblash bilan band bo'lib qoladilar. Kerak bo'lsa laqab ham qo'yib olishadi. Bundan tashqari ishlatilaverib siyqasi chiqib ketgan, chaynalgan qolip tusini olib qolgan so'z va iboralar ham nutqning ta'sirini ketkazadi, uni o'tmas qilib qo'yadi. O'rinsiz ravishda o'ylamay-netmay, haddan tashqari ko'p ishlatiladigan, ma'nosi zo'r yoqimli so'z ham kishining g'ashini keltiradi, nutqning umumiy mazmuniga, mohiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Rus tili yoki u orqali boshqa tillardan kirib kelgan so'zlarning o'rinsiz ishlatilishi ham nutqni xiralashtiradi. Bunday so'zlar miyaga ham, yurakka ham ozuqa bermaydi, kishi ruhiyatiga qattiq ta'sir qilib, uning e'tiroziga sabab bo'ladi. Abdulla Qodiriy: "So'z so'zlashda va ulardan jumla tuzishda uzoq andisha kerak",- degan edi. Taniqli adibning yozuvchilarga qarata aytgan bu so'zlari barchaga birdek taalluqlidir. Abdulla Qahhorning "Og'riq tishlar", "Notiq", "Quyushqon" hikoyalarida ham ana shunday no'noq notiqning qiyofasi juda yaxshi chizib berilgan.

Nutqning tozaligi. Nutqning tozaligi terminidagi toza so'zi ko'chma ma'noda kelib, nutqning tilimizga yot, begona bo'lgan, nutqning sofliгинi "buzadigan", tilimiz uchun zarur bo'lmagan birliklardan holi qilishni anglatadi. Aniqrog'i, nutqning tozaligi kommunikativ sifati nutqning adabiy til me'yoriga zid bo'lgan, lisoniy asabimizga yoqimsiz ta'sir qiladigan so'zlardan, qo'llanilishi mutlaqo shart bo'lmagan birliklardan "yuz o'girish" tushunchasini beradi. Demak, nutqning tozaligi nutqning adabiy til me'yoriga muvofiq bo'lishini talab qiladi. Xullas, jamiyat a'zosi nutqiy faoliyatini adabiy til me'yorlari, qoidalari, talablariga mos holda tuzishi, so'zlashi, yozishi lozim.

Lisoniy adabiyotlarda nutqning tozaligini, sofliгинi buzuvchi hodisalar sifatida quyidagilar qayd etiladi:

1. *Dialektizmlar.*
2. *Varvarizmlar.*
3. *Jargonizmlar.*
4. *Argoizmlar.*

5. *Vulgarizmlar.*

6. *Parazitizmlar.*

7. *Kanselyarizmlar.*

1. *Dialektizmlar.* Dialektizmlar shevaga xos birliklar – soʻz, soʻz birikmasi boʻlib, ularni nutqda oʻrinsiz, yaʼni nozarur qoʻllash nutqni buzadi, uning tozaligiga, sofligiga putur yetadi. Qiyoslang: Qishloqdan ikki kun oldin bachalarni (bolalarni – R.R) olib keldim (talabalar nutqidan). Ayni vaqtda shevaga oid soʻzlarni oʻrinli, zaruriy qoʻllash maqsadga muvofiq boʻlib, ushbu jarayon, asosan, badiiy asarlarda badiiylik, badiiy niyatni ifodalash uchun, estetik zavq uygʻotish, milliy ruhni berish uchun xizmat qiladi. Qiyoslang: “Yoshulli, siz buni emas, meni tinglang. Bu mangʻlayi qoraning sherigi bor” (T.Malik). Bu oʻrinda yoshulli, mangʻlayi qora dialektizmlari muayyan hududga tegishlilikni anglatish uchun xizmat qiladi. Yana qiyoslang: Ishlaring yoqishma, Mirzo, deb soʻradi xon (A.Qodiriy).

2. *Varvarizmlar.* Varvarizmlar boshqa – qardosh va qarindosh boʻlmagan tillarga oid soʻz va soʻz birikmalaridir. Ular, masalan: itak, prosto, zakonnuy, uje, tak, koroche, ostonovka, super va b. – oʻzbek tiliga oʻzlashmaganligi, tilimiz tarkibiga singmaganligi bilan ajralib turadi. Aniqrogʻi, bunday birliklar stol, stakan, sport, vagon, kino, samolyot, poyezd kabi tilimizga oʻzlashgan, uning lugʻat tarkibidan joy olgan uzual birliklardan keskin farq qiladi. Tilimiz tarkibidan joy olmagan, yaʼni okkozional birliklar nutqda maqsadga muvofiq qoʻllanmasligi, “yoqimsizligi”, nutqiy faoliyat, yaʼni fikr almashish jarayonida tinglovchining gʻashini keltirishi bilan ajralib turadi. Shunga koʻra ular varvarizmlar deb nomlanadi. Varvarizmlar ham muayyan

maqsadni koʻzlagan holda badiiy asarlarda u yoki bu obraz tabiatini, xarakterini ochishda qoʻllanib, badiiylik uchun xizmat qiladi.

3. *Jargonizmlar.* Jargonizmlar biron ijtimoiy guruh aʼzolari, masalan, otarchilar, firibgarlar, qimorbozlar, gadoylar, savdogarlar, qamalib chiqqanlar, fohishalar va b. tomonidan maxsus yaratilgan, oʻzlari uchungina tushunarli boʻlgan shunga koʻra xalq tilidan farqlanib turadigan soʻz va soʻz birikmalaridir. Jargonizmlarning oʻziga xos xususiyati shundaki, ularning ayrimlari kamsitish, yerga urish kabi salbiy konnotatsiyaga ega boʻladi. Qiyoslang: loy (pul), ment (militSIONER), qaychi (revizOR), soqqa, yakan, qurugʻi (pul), shuxer, atas, atanda (qochmoq), koʻk (dollar). Jargonizmlar ham badiiy asarlarda qoʻllanilib, muayyan estetik vazifa bajaradi.

4. *Argoizmlar.* Argoizmlar ham jargonizmlar kabi biror ijtimoiy guruh tomonidan muayyan maqsadda sunʼiy yaratilgan soʻz va soʻz birikmalaridir. Qiyoslang: qimorbozlar, oʻgʻrilar oʻrtasida soqqa, qurugʻi, yakan, loy (pul), bezorilar, qamalanganlar oʻrtasida shuxer (qochmoq), dollorchilar oʻrtasida koʻk (pul), sotuvchilar oʻrtasida pixat qilmoq (molini aldab oʻtkazmoq).

Argoizmlarning jargonizmlardan farqi shundaki, ularda kamsitish, pastga urish kabi salbiy boʻyoq boʻlmaydi.

5. *Vulgarizmlar.* Vulgarizmlar qoʻpollik, haqorat, soʻkinish va qargʻish ifodalovchi soʻz va soʻz birikmalardir. Bular, asosan, insonga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Bunday soʻz va soʻz birikmalari jamiyatning axloq va odob meʼyorlariga mutlaqo zid boʻlib, ularni nutqda qoʻllanganlarning esa yuksak madaniyatdan, maʼrifatdan uzoqligini koʻrsatadi. Shunga qaramasdan vulgarizmlardan badiiy

adabiyotlarda muayyan maqsadda foydalaniladi. Qiyoslang: “Ha, noinsof, ha ko‘ppak!” —Qoratoy boyni so‘ka boshladi (Oybek).

6. *Parazitizmlar*. Parazitizmlar nutqning madaniyligiga, tozaligiga salbiy ta‘sir qiluvchi, adabiy me‘yor talablariga javob bermaydigan birliklardir.

Fikrimizcha, aslida so‘zga nisbatan parazit terminini qo‘llash maqsadga muvofiq emas, o‘ta hurmatsizlikdir. Vaholanki, so‘z deb tan olingan har bir birlikning tilda (nutqda) o‘z o‘rni, muayyan ma‘nosi, ahamiyati, “qadri” bor. Bu shak-shubhasizdir. Aytmoqchimizki, shu kungacha parazit so‘zlar deb atalgan lisoniy birliklar “yashab” keldimi, “yashamoq”dami, u yoki bu vazifa bajarmoqdami, demak, ular ham e‘tiborga loyiq. Ular muayyan nutq faoliyatida “jonlanadi”, kuchga kiradi, parazitlikdan, ya‘ni boshqa so‘zlar hisobiga yashashdan chetlanadi. Bunday so‘zlarni nutq madaniyati, nutqning tozaligi nuqtai nazaridan parazit so‘zlar deb emas, balki tasodifiy, zarur bo‘lmagan, keraksiz, ortiqcha so‘zlar deb nomlash maqsadga muvofiqdir. Bunday so‘zlar asosan, og‘zaki nutqda uchraydi. Qiyoslang: shunday qilib, anavi, aytmoqchimizki, anaqa, ya‘ni, manaqa, eslatamiz, bilasizmi, demak, xo‘sh va b. Ushbu so‘zlar gap mazmuniga, gapda ifodalanayotgan fikrga biror zaruriy ma‘no, tushuncha bermagandagina, aniq ma‘noda qo‘llanib, gap mazmuniga ta‘sir qilmaganidagina ular nutq uchun ta‘so‘difiy, nozarur, keraksiz so‘zlar sifatida voqelanadi.

7. *Kanselyarizmlar*. Kanselyarizmlar muayyan korxona, zavod, fabrika, muassasa kabilarning qonuniy ish yuritish jarayoniga xos va mos bo‘lgan, rasmiy ish qog‘ozlarida doimiy ishlatiladigan shaklan turg‘unlashgan, ya‘ni ma‘lum bir shaklda “qotib qolgan”, shu holda

saqlanadigan so‘z va so‘z birikmalaridir. Ushbu lisoniy birliklar kanselyariya “tiliga”, uslubiga bevosita oid bo‘lib, ular hujjatlar yozishda, ularni mantiqiy, rasmiy shakllantirishda xizmat qiladi. Bunday birliklar kanselyariya tiliga oid bo‘lganligi, ularning ko‘planish o‘rni qat‘iyligi, chegaralanganligi uchun ulardan badiiy adabiyotlarda deyarli foydalanilmaydi. Aks holda, tabiiyki, badiiy nutqning tozaligiga, sofligiga putur yetadi.

Xullas, kanselyarizmlar jamiyat hayotida, ishlab chiqarishda zaruriy birliklar bo‘lib, ish qog‘ozlarini, hujjatlarni yozishda ularning ishlatilishi talab qilinadi. Qiyoslang: O‘zbekistonda ishlab chiqariladigan avtomobillarning amaldagi narxlari quyidagicha... Avtomobillarga to‘lov milliy valyutada – so‘mda amalga oshiriladi.

Nutqning ta‘sirchanligi. Nutqning ta‘sirchanligi nutq orqali ifodalanayotgan fikr bevosita adresatga, ya‘ni eshituvchiga yo‘naltirilishi, tinglovchi psixikasiga “salmoqli” ta‘sir qilishi, uning xotirasida yorqin iz qoldirishi, aniq “aks etishi” bilan belgilanadi. Og‘zaki nutqqa ham, yozma nutqqa ham xos bo‘lgan ta‘sirchanlikning yuz berishi uchun, so‘zsiz, nutqning to‘g‘ri va aniq, toza va mantiqiy bo‘lishi shart. Aks holda maqsadga – ta‘sirchanlikka erishilmaydi. Demak, ta‘sirchan nutq og‘zaki nutqda tinglovchining, yozma nutqda esa o‘quvchining diqqatini, e‘tiborini – ruhiyatini egallashi lozim. Nutq qanday bo‘lmasin, ya‘ni u dialogik nutqmi, monologik nutqmi, bundan qat‘i nazar ta‘sir kuchiga ega bo‘lishi shart. Chunki har bir inson nutq so‘zlar ekan, birinchi navbatda, u nutqining ta‘sir quvvatiga, kuchiga e‘tibor beradi. Shunga ko‘ra u nutqning kommunikativ sifatlariga diqqat qilgan holda auditoriyaning bilim darajasini, yoshini, kasbini, ruhiy

holatini hisobga olib, nutqini tuzishga, rejalashtirishga harakat qiladi. Maqsad tinglovchiga nutqini, fikrini to'liq yetkazish, to'liq tushuntirish olish va uni ishonitira olishdir. Shundagina ta'sirchanlik jarayoni yuz beradi. Ayni vaqtda nutq so'zlovchi bilan nutq tinglovchi o'rtasida uzviylik, ruhiy hamkorlik, o'zaro hurmat bo'lishi, nutq hayotiy faktlarga boy, asoslangan bo'lishi lozim.

Nutqning boyligi. Nutqda tasviriy vositalarning, o'xshatishlar, parafrazalar, frazeologik iboralar, maqol, matal, hikmatli so'zlar, hadis namunalari qo'llanilishi nutqning ta'sirchanligini, ayni vaqtda, nutqning boyligini ham belgilaydi. Ma'lum bo'ldiki, nutqning ta'sirchan, boy bo'lishida nutq so'zlovchiga katta mas'uliyat yuklanadi. Nutq so'zlovchi ommani o'ziga jalb qiluvchi, o'ziga hurmat bilan qarashiga sazovor bo'lgan shaxs sifatida lisoniy, ma'naviy, ruhiy, estetik jihatdan tayyor, yetuk bo'lishi, albatta, bilim saviyasi yuqori, til-lug'at boyligini mukammal egallagan bo'lishi shart. Nutqning ta'sirchanligi, birinchi navbatda, so'zlovchiga – adresantga, uning lisoniy va falsafiy dunyoqarashiga bog'liq. Qiyoslang:

Ilmdan bir shu'la dilga tushgan on

Shunda bilursankim, ilm bepoyon. (*Firdavsiy*)

So'z kuchidan yiqilur minbar ham, dor ham

So'z birla chiqur indan ilon-murdor ham (*Balxiy*).

Nutqning ta'sirchan, ifodali, boy bo'lishida, albatta, so'zlovchining nutq texnikasiga amal qilishi muhim hisoblanadi. Aniqrog'i, u nutq texnikasini ham puxta egallagan bo'lishi shart. Nutq so'zlovchi nutqiy faoliyati jarayonida auditoriyani hisobga olgan holda ovozi-

tinqligiga, jarangdorligiga, baland-pastligiga, so'zlarning aniq va tiniq eshitilishiga, nutqining uzun va qisqaligiga, hayajonli bo'lishiga, diksiyaga, urg'udan to'g'ri va unumli foydalanishga e'tibor berishi ayni muddaodir. Aytilganlar nutqning ta'sirchan, ifodali, boy bo'lishini ta'minlaydigan zarur shartlardandir.

Savol va topshiriqlar:

1. Nutqning kommunikativ sifatlariga nimalar kiradi?
2. Nutqning aniqligi deganda nimalar tushuniladi?
3. Nutqning to'g'riligiga nimalar kiradi?
4. Nutqning mantiqiylikini izohlang.
5. Nutqning tozaligi deganda nimani tushunasiz?
6. Nutqning ta'sirchanligini izohlang.
7. Nutqning boyligini deganda nimani tushunasiz?

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent, 2007.
2. Mirhamidov M., Norpo'latov N., Hasanov S. Yuristning nutq madaniyati. – Toshkent, 2005.
3. Rasulov R., Mo'ydinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2015.
4. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubi asoslari. – Toshkent, 1992.
5. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent, 1993.

NUTQ MADANIYATINING PSIXOLOGIK JIHATI

Reja:

1. Nutq madaniyatini takomillashtirish masalalari.
2. Tilshunoslik sistemasida psixologiyaning ahamiyati.
3. Madaniy nutq tarbiyasida muloqot psixologiyasining o'рни.

Tayanch so'z va iboralar: psixologiya, muloqot, muloqot psixologiyasi, madaniy nutq, psixolingvistika.

Nutq madaniyatini takomillashtirish kishining xohishiga bog'liq bo'lib, insonning ichki ruhiy jarayoni bilan bog'liq. O'z navbatida, ma'naviy yuksaltirish, zamonaviy hayotning moddiy va ma'naviy asoslarini mustahkamlash barkamol shaxsni tarbiyalashning zaruriy shartlaridan hisoblanadi. Ta'lim oluvchining komillik darajasi uning shaxsiy madaniyatining rivojlanganlik darajasi bilan bog'liq. Muloqot madaniyatini rivojlantirish, quyida ajratilgan zaruriy shart-sharoitlar majmuasining mavjudligiga bog'liq: tashqi psixologik muhit, ya'ni muloqot madaniyatini yuqori darajaga yetkazish, ichki psixologik omillar va mexanizmlar bilan bog'liq. Muloqot madaniyatini rivojlantirish shaxsning tilga bo'lgan hurmat, milliy ma'naviyat yuksalishiga individual intilishi, ohangga e'tiborli bo'lish, boshqalar bilan muloqotda o'zini tutishi, o'ylab gapirishi bilan uyg'unlashadi. Bundan tashqari, kommunikatsiyaning samarali tarbiyaviy ta'siri anglash va bilishning asosi sifatidagi ilmiy va amaliy bilimlarning uyg'unligi orqali o'zaro hamkorlikdagi munosabatlar hisoblanadi. U muloqot ishtirokchilari tafakkurida ichki munosabatning uyg'onishi natijasida yuzaga keladigan to'laqonli axborot-ma'lumot almashinuvining turli shakllari, vositalari, usullari bilan ifodalanadi. Shu

bilan bir qatorda, mazkur jarayon, kommunikativ savodxonlik va kompetentlik, shaxsiy namuna, shaxsning umumiy madaniyati negizidagi bilim, malakalarining rivojlanishiga ham ta'sir qiladi. Kommunikantlar bilimlarini, hayotiy tajribalarini namoyish etishadi, ma'lumotlarni chin dildan qabul qilishadi va manipulyatsiya yoki psixologik bosim o'tkazish orqali natijaga erishishga harakat qilishmaydi. Namunali muloqotni inson qadriyatlar va ma'naviyatidan mahrum qilingan, agressivlik muhitida amalga oshirib bo'lmaydi. U bir-biriga ishonch, o'zini mustaqil namoyon eta olish, ma'naviy-axloqiy tamoyillarga asoslangan bo'lishi kerak. Bo'lg'usi mutaxassislarning muloqot madaniyatini samarali takomillashtirish ularga o'z kasbiy majburiyatlarini his qilishga, olgan bilimlaridan, tajribalaridan, qobiliyatlaridan o'z o'rnida foydalanishda, o'zini doimiy nazorat qilishda va kutilmagan to'siqlarga uchraganda o'zini nazorat qilishga yoki muloqot vaqtida har qanday nizolarga duch kelganida uni bartaraf qilishga yordam beradi. Mutaxassislarning kasbiy mahoratni mukammal egallashi ularning yuqori mavqega ega bo'lishini ta'minlaydi.

Savol va topshiriqlar:

1. Muloqot madaniyati deganda nimani tushunasiz?
2. Tilshunoslik sistemasida psixologiyaning ahamiyati nimalardan iborat?
3. Madaniy nutq tarbiyasida muloqot psixologiyasi qanday o'ringa ega?
4. Nutq madaniyatini takomillashtirish masalalari.
5. Madaniy nutq tarbiyasida muloqot psixologiyasining o'рни.

6. Psixolingvistika fani haqida ma'lumot bering.
7. Muloqot psixologiyasi deganda nimani tushunasiz?

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Aripova A. Notiqlik va uning lisoniy-uslubiy vositalari. – Toshkent, 2007.
2. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent 2007.
3. Mahmudov N. Til tilsimi tadqiqi. – Toshkent, 2017.
4. Mustafoev F., Mustafoeva Sh. Muomalada yolg'on. – Toshkent, 2007.
5. Mo'min S. So'zlashish san'ati. – Toshkent, 1997.
6. Rasulov R., Mo'yidinov Q. O'qituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2020.
7. Rasulov R., Abdullayeva N. O'zbek diplomatik nutqi. – Toshkent, 2015.
8. Sobirov A. O'zbek tili leksikasining sistem-struktur tadqiqi. – Toshkent, 2022.

NUTQ MADANIYATI VA DIPLOMATIK NUTQ

Reja:

1. Fanlar sistemasida "diplomatiya" tushunchasi.
2. Tilshunoslik va diplomatik nutq.
3. Diplomatik nutq turlari.

Tayanch so'z va iboralar: diplomatiya, davlat, elchi, siyosat, diplomatik nutq, rasmiy nutq.

Diplomatiya va diplomatik munosabatlar boshqaruv siyosati vujudga kelgan davrdan boshlab, o'z vazifasi va mavqeiga ega bo'lgan amaliy soha hisoblanadi. Diplomatiyani nazariy jihatdan o'rganish, ushbu sohaga jiddiy qiziqish va e'tibor ham ilk davlatlar paydo bo'lgan tarixiy davrlarga borib taqaladi¹. Fanlar sistemasida ushbu keng va murakkab tushunchani o'rganish bugunga qadar davom etmoqda. Biz ham mazkur sohani o'rganishga kirishishdan avval tadqiqot ob'ekti diplomatiya bo'lgan fanlarda yaratilgan ilmiy ishlar – manbalar, asarlar bilan yaqindan tanishishni maqsadga muvofiq deb topdik.

"Diplomatiya" tushunchasi mustaqillik davrining eng faol va eng dolzarb tushunchalaridan bo'lib, qayd etilgan qator fanlarning tadqiqot ob'ekti bo'lganligi bilan ajralib turadi. Biz quyida ushbu muammoni tilshunoslik fani nuqtai nazaridan o'rganib chiqishga, diplomatiya – diplomatik nutqning ayrim lisoniy xususiyatlarini tadqiq qilishga harakat qildik.

Tilning namoyon bo'lishi nutqiy jarayonga, nutq faoliyatiga bog'liq bo'lib, bunda nutq konkret nutqiy muhitga asoslanadi. Demak, diplomatik nutqning namoyon bo'lishi diplomatik faoliyatli muhitni

¹Арасту. Поэтика. Ахлоки Кабир. Риторика. – Тошкент, Янги аср авлоди, 2011. - 351-б.; Цицерон. Нотиклик даврида кенг расола. – Тошкент, Янги аср авлоди, 2007, 441-б.

talab etadi. Diplomatiik faoliyatli muhit esa faqat va faqat davlat mustaqil bo'lgandagina mavjud bo'ladi. Bu – haq gap. O'zbek xalqi uchun diplomatiya va diplomat tushunchalari yangilik emas. Uning ildizlari uzoq o'tmishga – tarixga borib taqaladi. Hozirgi zamonaviy o'zbek diplomatiyasi 1991-yili O'zbekiston o'z mustaqilligini qo'lga kiritgan kundan boshlab tashkil topdi. Shu davrdan boshlab, o'zbek tilshunosligida diplomatiik nutqning lingvistik tadqiqiga doir qator izlanishlar yuzaga keldi.

XX asrdan boshlab, o'zbek tilshunosligida – nutq madaniyati fanida diplomatiik nutq ijtimoiy-siyosiy notiqlikning bir turi sifatida o'rganila boshlandi. Diplomatiik nutqning ilk ta'rifi S.Inomxo'jayevning "Notiqlik san'ati asoslari" kitobida keltiriladi: "Diplomatiik nutq – davlat ahamiyatidagi rasmiy nutq bo'lib, xalqaro mavqega ega ekanligi bilan xarakterlanadi".¹ Diplomatiik nutq subyekti: diplomatiik shaxs, davlat arboblari, tashqi ishlar vazirligi va mas'ul xodimlardir.

"Diplomatiik til esa nutqning turli ko'rinishlaridan tubdan farq qiladi. U biror insonning his-tuyg'ulari, ichki kechinmalari, ruhiy holatini aks ettirmaydi, ilmiy tushunchalarni ifodalamaydi, balki bir butun xalqning yoki mamlakatning manfaatlarini ifoda etadi".² Til va nutqning o'zaro dialektik munosabati nuqtai nazaridan "diplomatiik til"ga berilgan ushbu ta'rif bevosita diplomatiik nutqqa ham tegishlidir.

Tarixiy manbalardagi ma'lumotga ko'ra, diplomatiik munosabatlar olib borilayotganda ko'p hollarda maktub oxirida "...qolgan gaplarni elchining o'zidan eshitursiz", degan ibora qayd etilgan.³ Demak, ushbu

¹ Иномхўжаев С. Нотиклик санъати асослари. – Тошкент, Ўқитувчи, 1982. 8-9 б.

² Р.Расулов., Н. Абдуллаева Ўзбек дипломатик нутқи. Тошкент. "Fan va texnologiyalar" nashriyoti. 2015

³ Хайруллаев М.М. Ўзбек дипломатияси тарихидан. – Тошкент, 2003, 37- б.

gap maktubdagi axborotdan tashqari, yanada muhim xabar borligiga ishoradir. Bunda elchining vazifasi yetkazilishi shart bo'lgan ma'lumotni qanday bo'lsa, shundayligicha bayon qilishdir. Bunday hollarda notiq o'z hissiyotlari va shaxsiy-fikr mulohazalariga erkinlik bermaydi. Demak, diplomatiik nutqning aynan o'ziga xos jihati – qimmatli, nodir va maxfiy axborotni aniq va to'g'ri yetkazishdir.

Shunday qilib, XXI asrgacha bo'lgan davrlarda diplomatiik nutqning muhim xususiyati axborot yetkazish bo'lsa, XXI asrdan boshlab esa bu vazifa doirasi, qamrovi kengayib, chuqurlashib, axborot almashuviga o'tildi. Aniqrog'i, diplomatiik munosabatlar va manfaatlar tenglik asosida olib borilgani uchun diplomatiik nutqda ham taraflarning teng axborot almashuvi yo'lga qo'yildi. Xullas, hozirda diplomatiik nutq haqida so'z borganda, davlatlar o'rtasidagi nodir axborotlarning almashuvi nazarda tutiladi. Shunga ko'ra, diplomatiik nutqning asosini, mohiyatini eng nodir, eng muhim axborot, tengi yo'q xabar, ma'lumot tashkil qiladi. Diplomatiik nutqning yana bir jihati, uning dialog shaklida amalga oshishidir. Bu xususiyat diplomatiik nutq tarixidan to hozirgi kunga qadar davom etib kelmoqda. Ijtimoiy-siyosiy notiqlik tarkibidagi siyosiy nutq, diniy nutq, harbiy vatanparvarlik nutqi kabilar ommaga qaratilganligi, unda notiqning bir o'zi harakatlanishi, faolligi bilan ahamiyatli bo'lsa, diplomatiik nutq esa har ikki tomonning faol ishtiroki asosiga qurilgani – dialogik shaklga egaligi bilan boshqa nutq turlaridan ajralib turadi. Xulosa shuki:

I. Diplomatiik nutqning vazifasi axborot yetkazish – axborot almashish.

2. Diplomatik nutq asosida uning mezonini bo'lgan eng muhim, eng nodir axborot, ma'lumot yotadi.
3. Diplomatik nutq dialogik xususiyatga ega.
4. Diplomatik nutq tomonlarning tengligi – teng huquqliligi asosida amalga oshadi.
5. Diplomatik nutq mohiyatan-mazmunan xalqlar – mamlakatlarning umumiy manfaatlarini, qarashlarini ifodalaydi.
6. Diplomatik nutq xalqlarning – mamlakatlarning mustaqillik belgisidir. Ularning tenglik asosida axborot almashuv huquqiga egaligidir.

Diplomatik nutq murakkab sistema sifatida ichki tuzilishiga, qurilishiga ega bo'lib, jahon hamjamiyatida muayyan turlari, ko'rinishlari orqali namoyon bo'ladi. Mazkur turlar diplomatik nutqning faol, jiddiy jarayon ekanligini, uning ahamiyati, mavqei beqiyos ekanligini belgilaydi. "Diplomatik nutq muayyan davlatdagi ijtimoysiyosiy tuzum, nutq so'zlanayotgan vaziyat, nutq so'zlovchi notiqning shaxsiy imkoniyatlari va mahoratiga ko'ra hajman katta yoki kichik, mazmunan keng yo tor, xarakteri jihatdan keskin yo yumshoq, talqin jihatidan esa rang-barang bo'lishi mumkin".¹

Diplomatik nutq tuzilish maqsadi va mavzusiga qarab o'ta rasmiy (tasviriy vositalarsiz, emotsional – ekspressiv so'zlar ishtirokisiz) va yarim rasmiy (til vositalariga boy) nutqqa bo'linadi.²

Diplomatik nutq quyidagi beshta turga ajratiladi:

1. Prezident nutqi.

¹ P.Расулов., Н. Абдуллаева Ўзбек дипломатик нутқи. Тошкент: "Fan va texnologiyalar" nashriyoti. 2015; Иномхўжаев С. Нотиклик санъати асослари. – Тошкент, Ўқитувчи, 1982, 9-б.

² P.Расулов., Н. Абдуллаева Ўзбек дипломатик нутқи. Тошкент: "Fan va texnologiyalar" nashriyoti. 2015; Арипова А.Х. Нотиклик нутқининг лисоний-услубий воситалари: дис.фил. фан. ном. – Тошкент, 2002. 79-бет.

2. Diplomati nutqi.
3. Diplomati doira vakillari nutqi.
4. Rasmiy safar chog'idagi diplomati nutqlar
5. Diplomati yozishmalar va diplomati hujjatlar.

1. Prezident nutqi – prezident nutqida ko'tarilgan mavzular keng qamrovli bo'lib, umumbashariy manfaatlar mujassamligi uchun, xalq hayotining tinchligi va barqarorligini ta'minlash uchun xizmat qiladi. Ichki va tashqi siyosatga aloqadorligi bilan alohida ahamiyatga ega bo'ladi.

2. Diplomati nutqi – diplomati nutqining kulminatsiyasi (diqqat markazi)ni o'z davlati va diplomati missiya olib boradigan o'zga davlatning o'zaro munosabatlar ahvoli qandayligi tashkil etadi.

Diplomati nutqining kirish qismi diplomati faoliyat maqsadidan, o'rta qismi aniq dalillardan, raqamlardan iborat bo'ladi, yakuniy qismida esa ikki mamlakat o'rtasidagi munosabatlarga oid tilaklar bildiriladi.

3. Diplomati doira vakillari nutqi – ushbu nutq turi, asosan, diplomati doira vakillari ishtirok etadigan – brifing, konferensiya, rasmiy anjuman, BMT assambleyasi, sammit, forum, trening, turli muzokaralar va taqdimot marosimlarida qo'llaniladi.

4. Rasmiy safar chog'idagi diplomati nutq – mazkur nutq turidan sayyohlar, mehmonlar, musiqa, kino kabi madaniyat va sport vakillari ishtirok etgan tadbirlarda foydalaniladi. Bunday nutqlar shaxsiy taassurotlarga boyligi bilan o'ziga xosdir. Shuningdek, ushbu nutq davlatlararo munosabatlar qanday va qaysi yo'nalishda borayotganligini ham ko'rsatib, baholab turadi.

Rasmiy safar chog'idagi diplomatik nutqlar diplomatik doira vakillari nutqiga shaklan o'xshab ketsa-da, mazmunan tubdan farq qiladi. Aniqrog'i, diplomatik doira vakillarining nutqi o'ta rasmiy bo'lib, uning o'ziga xos jihati shundaki, ko'rib chiqilayotgan muayyan muammo, albatta, o'z yechimini topishidir. Rasmiy safar chog'idagi diplomatik nutqlar esa, aytilganidek, shaxsiy taassurotlarga boyligi va hissiy bo'yoqdorlikka egaligi bilan ajralib turadi.

5. Diplomatik yozishmalar va diplomatik hujjatlar.

Diplomatik nutqda – uning barcha turlarida ijobiylik kayfiyati muhim jihat hisoblanadi. Ayni vaqtda ko'rilayotgan masala tanqidiy yoki jiddiy muammoga sabab bo'lib, ijobiylikka o'rin qolmasa, diplomatik nutq vakillari vazminlik bilan qonunlar yoki shunga oid huquqiy hujjatlarga murojaat qilib, yuqori saviyadagi o'zaro madaniyatni saqlab qoladi. Diplomatik nutqning bunday jihati, uning ijtimoiy-siyosiy notqlikdagi boshqa nutq turlaridan farqini ko'rsatadi.

Diplomatik nutq mazmunan quyidagicha tuziladi:

1. Boshlang'ich nuqta – pozitivlik – muammo – yechim: takliflar, tashabbuslar, vazifalar, fikrlar xilma-xilligi.

2. Yakun: ijobiylik, umidvorlik, tilaklar, shaxsiy taassurotlar.

Savol va topshiriqlar:

1. Qanday nutq diplomatik nutq hisoblanadi?
2. Diplomatik nutqning qanday o'ziga xosliklari bor?
3. Diplomatik nutqning qanday turlari mavjud?
4. Diplomatik nutq mazmunan qanday tuziladi?
5. Fanlar sistemasida "diplomatiya" tushunchasi.
6. Tilshunoslik va diplomatik nutq.

7. Diplomatik yozishmalar va diplomatik hujjatlar.

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Aripova A. Notqlik va uning lisoniy-uslubiy vositalari. – Toshkent, 2007.
2. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent, 2007.
3. Mahmudov N. Til tilsimi tadqiqi. – Toshkent, 2017.
4. Mustafoyev F., Mustafoyeva Sh. Muomalada yolg'on. – Toshkent, 2007.
5. Muhiddinova H.S., Abdullayeva N.A. Rasmiy uslubning diplomatik yozishmalar turi. – Toshkent, 1997.
6. Rasulov R., Mo'ydinov Q. O'qituvchi nutqi madaniyati va notqlik san'ati. – Toshkent, 2020.
7. Rasulov R., Abdullayeva N. O'zbek diplomatik nutqi. – Toshkent, 2015.
8. Xayrullayev M.M. O'zbek diplomatiyasi tarixidan. – Toshkent, 2003.

NUTQ MADANIYATI VA TERMINOLOGIYA

Reja:

1. Terminologik sistema.
2. Terminlarni qo'llashdagi muammolar.
3. Mustaqillik yillarida terminologiya.
4. Termin va atama.

Tayanch so'z va iboralar: terminologiya, termin, atama, til, nutq, jamiyat, leksema, soha.

Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy hamda ilmiy – texnik tub o'zgarishlar davrida jamiyat taraqqiyoti bilan bevosita bog'liq holda yangi-yangi fanlar va tushunchalar yuzaga kelmoqda. O'zbek tilida ham yangi terminlar paydo bo'lmoqda, ilgaridan ishlatilib kelingan qator leksemalar yangi ma'no kasb etmoqda. Demak, terminologiya sohasida ham qator muhim masalalarni hal qilish vazifasi turibdi¹.

Bugungi kunda terminologiyani amaliy va nazariy masalalarini yanada chuqurroq o'rganish, terminlarni yaratish va ularni qo'llashni til qonuniyatlari asosida tartibga solish davlat ahamiyatiga molik muammoga aylandi. Shuning uchun ona tilimizning sistemasini yanada teranroq tadqiq etish, terminologiyani turli masalalarini atroflicha o'rganish hozirda muhim va jiddiy masalalardan biri bo'lib qoldi.

O'zbek tiliga Davlat tili maqomi berilgunga qadar va u amal qila boshlagandan keyin matbuot xodimlari, hatto ayrim tilshunoslar Davlat tili haqidagi qonunni to'liq joriy etish o'rniga, uning ayrim bandlariga deyarli e'tibor bermay, ko'pdan buyon qo'llanib kelinayotgan va omma nutqiga singib ketgan ko'plab terminlarni, ularning mazmunini chuqur

¹ Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2015, 38-bet.

o'rganmay turib, yangidan, noto'g'ri so'zlar, leksemalar bilan almashtira boshlashdi. Hatto "termin", "terminologiya" kabilar "atama", "atamashunoslik" leksemalar bilan almashtirib qo'llanadigan bo'ldi, "atama", "atamashunoslik" kabi tushunchalarning umumxarakterga egaligi e'tiborga olinmadi. Chunki "atama" deyilganda, onomastika (toponomiya, antroponomiya, oykonimiya kabilar)ga aloqador leksik birliklar ham tushuniladi. Shunga ko'ra avvaldan iste'molda bo'lgan baynamilal "termin" va "terminologiya" leksemalarini qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Terminologiya muayyan fanning tushunchalar sistemasini bilan o'zaro munosabatda bo'lgan terminlarning jami sifatida ta'riflanadi. Har qanday tushunchalar sistemasiga muayyan terminlar sistemasini to'g'ri keladi. Terminologik sistemalar fan taraqqiyoti bilan birgalikda rivojlanib boradi. Terminlar umumiste'moldagi so'zlardan farqli ravishda joriy qilinib, ularning qo'llanishi ma'lum darajada nazorat ostida bo'ladi. O'z-o'zidan terminlar paydo bo'lib qolmaydi, aksincha, ular zaruriyatga aylangan holda "o'ylab topiladi", "ijod qilinadi". Shuningdek, oddiy so'zdan farqli ravishda terminning ma'nosi kontekstga bog'liq bo'lmaydi, muayyan leksema terminologik ma'nosida va o'z terminologik maydonida qo'llanar ekan, ayni ma'no saqlanib qolaveradi. Biroq ko'p ma'noli terminlarning aniq ma'nosini ajratib olish uchun kontekstning zarurligi shubha tug'dirmaydi.

Terminologik birikmalarning ko'p leksemaliligi, ya'ni ular komponentlarining soni nechtagacha bo'lishi keyingi yillarda terminshunoslarning diqqat – e'tiborini jalb etib kelmoqda.

Haqiqatan ham keyingi yillarda miqdoran ortib borayotgan ko'p komponentli birikma terminlar tushuncha mazmunini to'laroq ifodalashga xizmat qilsa-da, ularni amalda qo'llash va yodda saqlab qolish ancha noqulaydir. Aslini olganda, bunday terminlar ikki, nari borsa uch, to'rt komponentdan iborat bo'lishi lozimki, natijada, birikma terminlarning komponentlari, tegishli belgilarni to'laroq aks ettirish maqsadida, aniqlovchilar, sifatdoshli o'ramlar qo'shish orqali hosil qilinishi kerak. Bu tushunchani ifodalashning dastlabki bosqichiga xos holat bo'lib, keyinchalik tushuncha haqida muayyan tasavvur yuzaga kelgach, u qadar ahamiyatsiz belgilarni ifodalagan komponent (so'z)lar qisqartirilishi, binobarin, termin ixchamroq holga keltirilishi mumkin. Biroq bu jarayon boshboshdoqlik, tavakkalchilik asosida emas, balki ma'lum qonun-qoidalar asosida mantiqiy ravishda amalga oshirilishi lozim. Termin muammosi haqida fikr yuritar ekanmiz, termin nima, degan aniq savolning tug'ilishi tabiiydir.

Termin kasbiy ma'no bildiruvchi, kasbiy tushunchani ifodalovchi va shakllantiruvchi ayrim obyektlar va ular o'rtasidagi aloqalarni muayyan kasblar nuqtai nazaridan bilish hamda o'zlashtirish jarayonida ishlatiladigan so'z yoki birikmadir.

Haqiqatan ham shunday, chunki har bir sohaning, tarmoqning termini borki, u o'sha soha, tarmoq doirasida qo'llanadi, aniqroq qilib, kasb-hunar egasining nutqini shakllantiradi, o'zaro nutqiy muomala uchun shart-sharoit yaratadi.

Bu o'rinda shuni qayd etish lozimki, muayyan kasb-hunar yoxud mutaxassislikka ega bo'lgan kishilar ko'pincha u yoki bu sohaning o'ziga xos spesifik terminlari bilan ish ko'radi. Masalan,

iqtisodchilarning yozma yoki og'zaki nutqida kartel, kliring, tovar o'boroti, mayda mulkchilik, mablag' ajratish, renta kabi tor doiradagina qo'llaniladigan terminlarning ishlatilishi tabiiy holdir. O'z-o'zidan ayonki, bu xildagi terminlar iqtisodiyotdan uzoqroq biror kasb egasining nutqida ishlatilmaydi. Shu bilan birga, iqtisodiyot sohasining qator terminlari ham borki, ular muayyan til egalarining deyarli barchasi nutqida bab-baravar ishlatilaveradi. *Masalan, bozor, mol, savdo, savdo-sotiq, pul, xaridor, bozorchi, olib-sotar, chayqovchi kabilar shular jumlasidandir.*

Har bir sohaning o'ziga xos tushunchalari bor. Bu tushunchalarning jami shu sohaning tushunchalar sistemasini tashkil etadi. Shu sohaga oid tushunchalarni ifodalovchi maxsus terminlar ham mavjud. Ana shu terminlarning jami shu sohaning terminologik sistemasini tashkil etadi, ya'ni shu soha terminologiyasi bo'ladi. Jumladan, matematika, fizika, biologiya, kimyo, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, meditsina va hokazo. Fanlarning o'zlariga xos terminlari mavjud: qo'shuv, ayiruv, kvadrat, ildiz, tangens, kotangens, sinus, kosinus; zaryad, kuchlanish, bosim, havo oqimi, molekula, mikroorganizm; morfologiya, sifat, ega, kesim, o'zak, negiz, qo'shimcha, aruz, g'azal, turoq kabilar. Ko'rinadiki, terminologiya "tor ma'noda ma'lum bir sohaga oid maxsus leksika" bo'lsa, "keng ma'noda umumiy lug'at tarkibining ayrim sohalarda ishlatiladigan qismidir" (S.F.Akobirov).¹

Terminlarni qo'llashda ma'lum kamchiliklar sodir bo'layotgan ekan, buning sabablari ham mavjud, ular quyidagilar:

¹ Кўнгулов Р., Бегматов Э., Тожиёв Ё. Ўша асар, 151-бет.

1. Nutq muallifi terminning tub ma'nosini to'g'ri anglab yetmaydi. Natijada, uni mantiqan mos kelmaydigan so'zlar bilan biriktiradi va jumla tuzadi. Uningcha, termin to'g'ri ishlatilganday tuyuladi. Masalan: Uning sochlaridan kelayotgan juda ingichka bir hindiy mushk isi boshimni aylantiradi, gapida ingichka so'zi o'rinsiz ishlatilgan.

2. Muallif o'z nutqiga jiddiy e'tibor bermaydi, uni kuzatmaydi, unga baho bermaydi. Natijada terminlar pala-partish ishlatilib yuboriladi. Ba'zan esa ongli ravishda mavjud terminlarni yaxshi bilgani holda an'anaviy qo'llanilib kelinayotgan, hamma uchun tushunarli bo'lgan terminlardan voz kechib, o'zini shu fanning bilimdoni qilib ko'rsatish maqsadida hech kim uchun tushunarli bo'lmagan, qo'llanilishi o'zini oqlash-oqlamasligi hali noma'lum bo'lgan terminlarni qo'llash hollari ham uchraydi. Bu bilan nutq muallifi o'zini go'yo "yangi narsa" aytgan hisoblaydi.

3. Tilni chuqur bilmasak, uning sintaktik va semantik imkoniyatlarini egallamaslik natijasida nutqda terminlar noto'g'ri ishlatilib yuboriladi.

4. So'z yasalishi, jumladan, terminlarning yasaliş qonun-qoidalarini yaxshi bilmaslik natijasida noto'g'ri terminlar - so'zlar hosil qilinadi va ularning nutqda ishlatilib yuborilishi ham so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi aloqani qiyinlashtiradi: "Shu yashayotgan joyimda nojoyligimdan emas nimadanligini o'zim ham bilmayman, tushuntirilishi, ammo..." (A.A'zam). Keltirilgan misoldagi nojoy so'zining yasalishi g'alizdir. Chunki o'zbek tilida tarkibida o'unlisi bo'lgan undosh - unli -undosh tarkibidagi bir bo'g'inli so'zlarga no prefiksi qo'shilib, yangi so'z hosil qilish me'yor emas: nonon, nojon

yasalishlari uchramagani holda nonsiz, jonsiz yoki benon, bejon yasalishlari me'yor hisoblanadi. Bundan tashqari, ba'zan, har xil sabablarga ko'ra, termin yasashda, terminologiya talablariga zid ish tutiladi. Ma'lumki, terminlar ixcham, aytilishi va yozilishi qulay bo'lishi kerak. Bunga zid ravishda, masalan, fizik xossalar tipida termin yasashlar uchraydi.

5. Ba'zan mavjud termin bor bo'lgani holda, uni bilmaslik oqibatida, boshqa sun'iy terminlar hosil qilish yoki mavjud terminni o'z mustaqil qarashlariga mos ravishda o'zgartirish, ayrim hollarda esa, tushunchani, hodisani o'z nuqtai nazaridan baholagan holda uni mavjud termin bilan ifodalash hollari uchraydi.¹

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng terminlarni o'zbekchalashtirish yo'lida bir qator yutuqlar bilan birga ma'lum kamchiliklar ham kuzatiladi. Bir tushunchani ifodalash uchun turli so'zlar ishlatildi: rayon - nohiya - tuman; institut - oliy ilmgoh - oliy ta'limgoh - dorilmuallimin; jurnal - majalla - jarida - oynoma - oybitik; gazeta - ro'znoma - haftanoma, qo'nalg'a - uchargoh - uchardargoh - tayyoragoh (aeroport) kabi. Atamalarni tartibga solish bo'yicha "Atamashunoslik qo'mitasi" tomonidan ko'pgina xayrli ishlar amalga oshirildi. Masalan: tilimizda muqobili yoki uni yasash imkoni bo'lmagan hollarda baynalmilal atamalarning o'zi ishlatilaverishi to'g'risida shunday deyiladi: "...keyingi taraqqiyot davomida ko'plab mashinalar, texnika vositalari, ilm-fan tushunchalari o'z nomi bilan hayotimizga kirib kelgan. Predmet yoki tushunchalarni ifodalaydigan bunday atamalar o'z so'zimiz bo'lib qolgan va lug'at boyligidan o'rin

¹ Қўнуров Р., Бегматов Э., Тожиёв Ё. Ўша асар, 55-бет.

olgan: texnika, avtomobil, elektromobil, kompyuter, telegramm, internet, virus, antivirus, smart, kabilar”².

Shu bo’limda fikr yuritilgan lisoniy hodisalardan ma’lum bo’ldiki, til imkoniyatida shunday so’zlar borki, ular alohida muayyan semantik maydon sifatida fan bilan, fan taraqqiyoti bilan fandagi yangiliklar, o’zgarishlar bilan bevosita bog’liq holda yuzaga keladi, yashaydi. Ma’lumki, bunday so’zlar terminlar nomi bilan yuritilib, fan uchun xizmat qiladi. Aniqrog’i, fan haqida so’z borar ekan, uni terminsiz tasavvur qilib bo’lmaydi. Chunki fanning “hayoti”, faoliyati, “ijodkorligi” termin orqalidir, termin bilandir. Termin fanning kurash qurolidir, yaratish, yashash qurolidir, uning mavjudligidir.

Termin haqida fikr yuritilar va unga izoh berilar hamda uning muhim belgi-xususiyatlari sanalar ekan, birinchi navbatda, uning ilmiylik xususiyati qayd etilishi, ayni xususiyatning dominanta ekanligi aytilishi lozim. Chunki termin, dastavval, ilmiylik xususiyatiga - semasiga (ma’no komponentiga) ko’ra ajralib turadi. Termining qolgan barcha xususiyatlari: aniqligi, bir ma’noliligi, emotsionallikdan holi ekanligi, qo’llanish qamrovining torligi, chegaralanganligi kabilar uning ilmiylik mohiyatidan, tushunchasidan kelib chiqadi. Termin aynan mana shu nuqtasiga ko’ra umumiste’moldagi so’zlardan, atamalardan farq qiladi, ajratiladi.

Shuningdek, so’z, atama - keng, umumiy;

Termin - tor, xususiy;

So’z, atama - nisbatan mavhum, abstrakt;

Termin - aniq, konkret;

² Қаранг. Ўзбек тили атамашунослиги. – Тошкент: Фан, 1992 й. 21 - бет.

So’z, atama - ilmiylik tushunchasiga (semasiga ega emas);

Termin - ilmiylik tushunchasiga (semasiga) ega;

Atama - eskirgan, nofaol;

Termin - faol, harakatchan;

So’z - emotsionallikka, ekspressivlikka ega;

Termin - emotsionallikka, ekspressivlikka ega emas;

So’z - jamiyatga, umumga, turli soha vakillariga oid;

Termin - fanga, fan vakillariga oid;

So’z - aloqa quroli;

Termin - fan quroli;

So’z-kelib chiqishiga ko’ra birlamchi;

Termin - kelib chiqishiga ko’ra ikkilamchi. U jamiyat taraqqiyotining muayyan davrida fan bilan, fan taraqqiyoti bilan, fan faoliyati bilan yuzaga kelgan.

So’z - leksikada o’rganiladi, leksikologiyaning tekshirish ob’ekti;

Termin - terminologik leksikaga oid so’z sifatida terminologiyada o’rganiladi va boshqalar.

So’zning ham, terminning ham hayoti xalq bilan, jamiyat bilan bog’liq. Chunki jamiyat bor ekan, so’z ham, termin ham yashayveradi, jamiyatga, fanga xizmat qilaveradi, muayyan vazifani bajaraveradi.

Jamiyatda, til va jamiyat dialektikasida terminlarning qo’llanishi, ularning turli sabablarga ko’ra lisoniy jarayonga kirib kelishi va faol ishlatilishi mutlaqo tabiiy bo’lib, bu til siyosatining, jamiyat taraqqiyotining obyektiv, mantiqiy, zaruriy mahsuli hisoblanadi. Kirib kelayotgan terminlarning o’zbekcha muqobili bo’lgan taqdirda ham ulardan voz kechib bo’lmaydi. Ularni ham bilishimiz va ulardan ham

o'rinli foydalanishimiz lozim. Chunki ular dunyo miqyosida faolligi bilan, fan uchun xizmat qilishi bilan muhimdir.

Shuningdek, jamiyat bor ekan, fan, taraqqiyot bor ekan, ularning (terminlarning) funksional qamrovi, doirasi kengayib boraveradi. Bu jarayon jamiyat taraqqiyotining obyektiv mahsuli sifatida ijobiy baholanishi lozim. Ayni jarayonlarning oldini olish va unga qarshi asossiz kurash olib borish dialektik falsafani - metodologiyani, til va jamiyat dialektik munosabatini tushunmaslik, nazariya bilan amaliyotning uzviyligini tan olmaslikdir.

Xullas, termin fan, texnika, san'at, adabiyot, siyosat kabilarning "vakili", faoliyat quroli, yashash usuli sifatida tilning leksik sistemasida alohida e'tiborga, fan taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan faqat o'zigagina xos qator xususiyatlari bilan ajralib turuvchi, jamiyatga, uning taraqqiyotiga faol xizmat qiluvchi va jamiyat ilmiy taraqqiyoti darajasini ko'rsatuvchi muhim mezondir, fan taraqqiyotining eng asosiy ko'zgusidir¹.

Savol va topshiriqlar:

1. So'z va atamaning farqi nimada?
2. Istiqloldan so'ng o'zbek terminologiyasida qanday o'zgarishlar bo'ldi?
3. Terminlarni qo'llashda ma'lum kamchiliklar nimalardan iborat?
4. Terminologik sistema tushunchasini izohlang.
5. Terminlarni qo'llashda qanday muammolar mavjud?
6. Mustaqillik yillari terminologiyasi haqida ma'lumot bering.
7. Termin va atamaning farqini izohlang.

¹ Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2015, 43-bet.

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Aripova A. Notiqlik va uning lisoniy-uslubiy vositalari. – Toshkent, 2007.
2. Jumaxo'ja N. Qonun tili mezonlari. – Toshkent, 2010.
3. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent, 2007.
4. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig'i. – Toshkent, 2012.
5. Mirhamidov M., Norpo'latov N., Hasanov S. Yuristning nutq madaniyati. – Toshkent, 2005
6. Rasulov R., Mo'yidinov Q. O'qituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2020.
7. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent, 2015.

NUTQ TEXNIKASI VA UNING TURLARI

Reja:

1. Notiq nutqiga xos xususiyatlar.
2. Og'zaki nutq texnikasi.
3. Yozma nutq texnikasi.
4. Nutq apparati.
5. Nafas olish mashqlari.

Tayanch so'z va iboralar: notiq, nutq, nutq texnikasi, ovoz, nutq a'zolari, nutq apparati, nutq tovushlari, talaffuz, reduksiya.

Notiqlik san'atini egallashda ovozdan foydalanish va nutq texnikasi juda muhim hisoblanadi. Yoqimli va jarangdor ovozga ega bo'lgan notiq o'z tinglovchilarini ovozining shiradorligi bilan ham asir etadi. Bunday muvaffaqiyatga erishish uchun notiq o'z ovozining kuchini, shiradorligini, yoqimlilikini bilishi va lozim bo'lganda undan foydalana bilish malakasiga ega bo'lishi kerak. O'z ovozida kamchilik sezgan notiq uni yo'qotishga harakat qiladi. Buning uchun ovozdan foydalanish va uni yaxshilash texnikasi ustida hamma vaqt uzluksiz mashq qilib borishi lozim bo'ladi.

Notiqning nutqida quyidagi xususiyatlar bo'lmog'i lozim:

- jarangdorlik (tovushning tozaligi va tembrning yorqinligi);
- keng diapazonlik (ovozning eng pastlikdan eng yuqorigacha bo'lgan darajasi);
- havodorlik (erkin so'zlaganda yaxshi eshitaluvchanlikka ega bo'lishi);
- ixchamlik, harakatchanlik;
- chidamlilik (uzoq ishlash qobiliyatiga ega bo'lish);

– moslashuvchanlik (dinamika, tembr, melodikaning eshitalish sharoitiga moslasha olishi);

– suggestivlik (ovozning hayajon ifodalash va bu orqali, qanday so'z aytilayotganidan qat'i nazar, tinglovchining xulqiga ta'sir qilish xususiyati).

Nutq texnikasi deganda nutq a'zolarini faollashtirishga ko'maklashuvchi mashqlar va nutqni tinglovchiga yetkazishda qo'llanadigan ifodaviy vositalar majmuasi tushuniladi. Nutq ikki xil ko'rinishda bo'lganidan uning texnikasini ham ikki xil ko'rsatish mumkin: 1. Og'zaki nutq texnikasi. 2. Yozma nutq texnikasi.

Og'zaki nutq texnikasi tovush, bo'g'in, so'zlarni, uning shakllarini talaffuz etishni yaxshilash borasida nutq organlarini faollashtiruvchi mashqlarni anglatadi. Bunga nafasdan foydalanish, tovush tembrlarini yaxshilash, diksiyaga e'tibor berish, tovushlarning past-baland tovlanib turishi, unli va undoshlarni talaffuz etish, ohang kabilar kiradi.

O'zbek adabiy tili og'zaki nutq texikasining rivojiga o'zbek madaniyatining atoqli namoyandalari – shoirlar, yozuvchilar, san'atkorlar, aktyorlar katta hissa qo'shdilar.

Hozirgi kunda ikki yo'nalishda she'r o'qish texnikasi majud bo'lib, ulardan biri an'anaviy usul, ya'ni she'r turoqlarga, so'z birikmalarga bo'lib o'qiladi. Bu usulni keksa avlod ijodkorlarining she'r o'qishlarida kuzatish mumkin. Ikkinchi usul E.Vohidov, A.Oripov, S.Sayyid, Iqbol Mirzo kabi shoirlarning she'r o'qishlarida seziladi. Bu usulda, asosan, misradagi har bir so'zga alohida urg'u beriladi, so'zlar bir-biri bilan kichik pauza bilan ajratib o'qiladi.

Yozma nutq texnikasi o'z mohiyatiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1. Har qanday yozma nutq uchun zarur bo'lgan texnik xususiyatlar.

2. Ish qog'ozlariga xos bo'lgan texnik xususiyatlar.¹

Yozma nutq ham og'zaki nutq kabi tinglovchi uchun yaratiladi. Yozma nutq texnikasi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

a) har qanday yozma nutq xatboshi (abzas)dan bosh harf bilan boshlanishi kerak, har bir gap mazmunan nisbatan tugallangan bo'lishi, yorqin mantiqiy fikr anglatishi lozim; gap tugagandan so'ng mazmunga ko'ra tegishli tinish belgisi qo'yilishi shart;

b) ma'lum bir fikr bayon etilgandan so'ng nutqning tarkibiy qismi bo'lgan boshqa bir fikr xatboshidan boshlanishi zarur. Xatboshi (abzas)lar bir-biri bilan mantiqiy bog'langan bo'lishi lozim;

v) dialoglardan tashkil topgan yozma nutqda har bir shaxsning gapi tire orqali yoziladi;

g) ko'chirma gaplar, ko'chirmalar, o'z ma'nosida ishlatilmagan so'zlar, birikmalar qo'shtirnoq ichiga olinadi;

d) nutq uchun ikkinchi darajali hisoblangan, undagi gaplarning tarkibiy qismi hisoblanmaydigan narsalar tire yoki qavs bilan ajratiladi;

e) ot kesim (bog'lamasiz bo'lganda), izohlovchi, undalma, ajratilgan bo'laklar tegishli tinish belgilar bilan ajratiladi;

j) nutqning xat boshidan yirik qismlari boblarga bo'lib ko'rsatiladi.

Rasmiy ish qog'ozlari ham yozma nutqning bir turi hisoblanadi. Ularning yozilishida nutqqa xos umumiy talablardan chetga chiqilmaydi. Rasmiy ish qog'ozlari mazmun va shakl jihatidan turli-tumandir. Masalan, ariza, ma'lumotnoma, tilxat, qaror, buyruq (farmon),

¹ Qarang: Кудратов Т. Нутқ маданияти асослари. – Тошкент, 1993, 81-бет

annotatsiya, taqriz, ishonch qog'oz, tavsifnoma, tavsifnoma, hisobot, dalolatnoma, bildirishnoma, bayonnoma va h.k.

Har bir rasmiy ish qog'oz o'zining qat'iy texnik shakli, texnik qoidalari va lug'aviy tarkibi, mazmun va mohiyati bilan bir-biridan va boshqa nutq ko'rinishlaridan ajralib turadi.

Nutq apparati. Nutq tovushlarini hosil qiluvchi nutq a'zolari nutq apparati deb yuritiladi. Bular: o'pka, ikki bronx, traxeya, kekirdak, bo'g'iz, hiqildoq, halqum, og'iz bo'shlig'i, yumshoq tanglay, qattiq tanglay, til, tishlar, lablar, burun bo'shlig'idir. Nutq apparati to'rt qismdan iborat:

1. Bo'g'izdan quyi qism (o'pka, bronxlar, traxeya);

2. Bo'g'iz bo'shlig'i (halqasimon, piramidasimon, qalqonsimon, tog'aysimonlar va tovush paychalari);

3. Og'iz bo'shlig'i (til, yumshoq tanglay, qattiq tanglay, kichik til, tishlar, lablar);

4. Burun bo'shlig'i.

Bularning har biri nutqning hosil bo'lishida ma'lum vazifani bajaradi.

Nutq tovushlarining hosil bo'lish manbai o'pkadan chiqadigan havo (nafas)dir. O'pkadan chiqqan havo (nafas) ikkita bronx va traxeya orqali o'tadi. O'pkadan chiqayotgan nafasni tovush hosil qiluvchi holatga keltirishda qorin bilan ko'krak qafasini ajratib turuvchi parda (diafragma) xizmat qiladi. Nutq apparatining bu birinchi qismi nutq tovushlarini chiqarish uchun tayyorlov bosqichi hisoblanadi. Nutq tovushlari ikkinchi qismda quyidan kelgan havo oqimi tovush paychalariga kelib urilishi natijasida tovush hamda shovqin hosil qiladi.

Demak, nutq tovushi paychalarining tebranishi natijasida yuzaga keladi. Tovush paychalarining taranglashuvi va titrashi oliy asab tizimining signali asosida yuz beradi. Tovush paychalari oliy asab tizimining signali asosida taranglashadi va titraydi. Bu titrash shakllanmagan past tovushni hosil qiladi. Nutq tovushlari uchinchi va to'rtinchi qismlarda bo'g'iz, tomoq, yumshoq tanglay, hiqildoq, qattiq tanglay, til, tish va lablar burun bo'shlig'ini bevosita ishtirokida turli xil nutq tovushlari paydo bo'ladi. Tovush paychalaridan chiqqan kuchsiz tovush tomoq, og'iz, burun bo'shliqlariga urilib kuchayib boradi. Demak, ular rezonatorlik vazifasini o'taydilar. Ovoz kuchi va jarangi chiqarilayotgan havo oqimi va uning rezonatorlar (ya'ni kekirdakdan yuqoridagi bo'shliqlar va ovozni kuchaytiruvchi kichik til, yumshoq va qattiq tanglay, yuqori va pastki tishlar, burun bo'shlig'i, yuz va peshona suyaklari)ga yo'naltirishiga bog'liqdir. Havo oqimi rezonatorlardan o'tishi natijasida nutq tovushi ravshanlanib, jaranglab turgan ovozing auditoriyadagi tinglovchilarga ta'siri juda ham katta bo'ladi. Shuni ham aytib o'tish kerakki, nutq apparatiga taalluqli bo'lgan profilaktik va gigiyenik qoidalarga bo'ysunmaslik oqibatida ovoz turli kasalliklarga duchor bo'lishi mumkin. Shu bois har bir notiq o'z nutq apparatini ehtiyot qilishi, uning gigienasiga qat'iy rioya etishi lozim.

Nutq apparati qismlarini takomillashtirish deganda, nafas, ovoz va diksiya ishini bir-biriga yaxshi moslashtirishga ko'maklashuvchi mashqlar nazarda tutiladi.

Tovush hosil qilishda nafas asosiy vositalardan hisoblanib, nafasdan to'g'ri foydalana bilish chiroyli, mazmunli, yoqimli va jarangdor nutq so'zlashga zamin yaratadi. Agar noto'g'ri nafas olinsa,

o'rinsiz to'xtam (pauza)lar qilinsa, nutq mantiqan buziladi va tinglovchilarga to'g'ri yetib bormaydi, natijada fikr tushunarsiz bo'lib qoladi.

Nafas olish uch turga bo'linadi:

1. Kiftdan nafas olish. Nafas ko'krakning yuqori qismida olinib, kiftlar ko'tariladi. Bunday nafas olish zararli. U kishini tez charchatadi. Me'yorda so'zlashga imkon bermaydi.

2. Ko'krak – qorin orqali nafas olish. Bunday nafas olganda o'rta qovurg'alar, biqin harakatga keladi, ya'ni ular kengayadi.

3. Aralash nafas olish, ya'ni pastki qovurg'alar, diafragma ishtirokida nafas olish. Bunda ko'krak qafasi va kiftlar ko'tarilmaydi.

Nutq so'zlaganda ravon, hovliqmasdan tabiiy nafas olish, uni kerakli ohang talabiga ko'ra sarflash zarur. Nafas olish, tovush hosil qilish, diksiya, ya'ni so'zlarni burro talaffuz qilish jarayonlari bir-biriga mustahkam bog'langandir. Agar og'zaki nutqda nafas olish va tovush hosil qilish hamda diksiyaning qonun-qoidalariga qat'iy rioya qilinsa, nutq jozibali, aniq va ravon bo'ladi, uning kuchli his-hayajonli ta'siri yanada oshadi.

Nutq jarayonida artikulyatsiya nutq tovushlari talaffuzida nutq a'zolarining (lab, jag', til, yumshoq tanglay, tomoq va hokazolarning) to'g'ri harakati katta ahamiyatga ega. Nutq tovushlari talaffuzida nutq a'zolarining harakati ikki xil: ma'lum tovushni talaffuz etishga chog'lanish va aytish – artikulyatsiya, tovush tugagach, nutq a'zolarining asl holiga qaytishi rekursiya deb yuritiladi.

Nutq tovushlarining aniq yoki noaniq talaffuzi artikulyatsiya apparatining faol yoki nifaoligiga bog'liqdir. Artikulyatsiya paytida

eng muhim ishni faol nutq a'zolari bajaradi, unga: ovoz paylari, til, yumshoq tanglay, jag' va lablar kiradi. Nofaol nutq a'zolariga: tishlar, qattiq tanglay va burun bo'shlig'i kiradi, bular ham tovush paydo bo'lishiga muhim hissa qo'shadi. Bu a'zolar nutq tovushlarini yaratuvchi manba bo'lganligi sababli ulardan to'g'ri foydalanish va talaffuzdagi nuqsonlarni bartaraf qilish uchun to'g'ri artikulyatsiyaga e'tibor berish muhim ahamiyatga ega. Shu sababli artikulyatsiya mashqlarida nutq apparatidagi mushaklar guruhining fiziologik aloqadorligi, ya'ni ularning o'zaro bog'liqligi va bir-biriga tobeligini hisobga olish kerak. Ana shu maqsadda artikulyatsiya apparati uchun nutqiy nafas gimnastikasi va massaj qo'llaniladi. Nutqiy nafas gimnastikasining asosiy maqsadi, avvalo, artikulyatsiya mushaklaridagi ortiqcha tortishuvni bo'shatishga qaratilishi kerak. Chunki mushaklarning ortiqcha tortishuvi natijasida talaffuz etilgan har bir tovush g'ayritabiiy va yoqimsiz, uzuq-yuluq chiqadi. Shuning uchun ham notiq doimiy ravishda maxsus nutqiy nafas gimnastikasi bilan shug'ullanishi shart. Bu esa notiqning fiziologik, ruhiy, jismoniy sog'lomligini ta'minlash bilan birga nutq organlarining faoliyatini ham chiniqtiradi.

Nafas olish faoliyatini yaxshilash uchun quyidagi nutqiy nafas gimnastikasi mashqlari tavsiya qilinadi.

1-mashq. Mashqdan maqsad: qorinning pastki mushaklari yordam bergani holda qisqa nafas olish va uni uzoq sarflashni o'rgatish.

Cho'zilib yotgan holda burun bilan qisqa nafas olinadi. Olingan nafas lablarning torgina darajasidan asta-sekin ingichka oqim bilan

chiqariladi, mashq 2-3 marta takrorlanadi. Nafas olgan paytda ko'krak ko'tarilmasligi va yelkalar erkin holda tushirilgan bo'lishi kerak.

2-mashq. Mashqdan maqsad: yurgan paytda nutqiy nafasdan foydalanishni o'rgatish. Burun orqali qisqa nafas olinadi va uch qadam qo'yib chiqariladi. Mashq bir necha marta takrorlanadi.

3-mashq. Mashqdan maqsad: nutqiy nafasni to'g'ri artikulyatsiya va ovozni yo'naltirish elementlari bilan bog'lash va muvofiqlashtirishni o'rgatish:

a) bosh orqaga tashlanadi (nafas olinib, qorin bo'shlig'i to'ldiriladi), bosh oldinga (ko'krakka jag' qadalguncha) egiladi va shoshilmay, aniq- ravshan qilib birdan o'ngacha sanaladi.

Shu mashqning o'zi boshni o'ng va chap yelkalarga tashlash bilan ham takrorlanadi;

b) stul suyanchig'ini ushlagan holda oldinga egilinadi (umurtqa to'g'ri turishi kerak), avvalgi holatga qaytayotganda esa surnaycha shaklini olgan lablar darchasidan nafas chiqariladi;

v) qo'lni tirsagidan bosh ustiga bukib oldga egiladi (umurtqa suyak tg'o'ri tksin), asl holatga qaytayotganda nafas chiqariladi;

g) qo'llar orqada belda qayrilib bir-biriga mindiriladi va oldiga egiladi (umurtqa suyak to'g'ri tursin): shu holatda olingan nafas qayta tiklanayotganda 3,12, 23, 23, 33, 43, 53, 63, 73, 83, 93... deb talaffuz etib sarflanadi.

4-mashq. Mashqdan maqsad: burundan to'g'ri nafas olishni o'rganish.

Oyoqlar yelka kengligiga qo'yiladi. Qo'llar to'ppa-to'g'ri va asta-sekin yuqoriga ko'tarilib nafas olinadi: qo'llar ikki yondan tushirilib,

cho'zib-cho'zib xm... xm... xm... deyiladi. Nafas faqat burundan chiqariladi.

Shu mashq bir necha marta takrorlanadi.

5-mashq. Mashqdan maqsad: to'g'ri nafas olish bilan talaffuzda yo'l qo'yilgan nuqsonlarni bartaraf etish:

a) bosh orqaga tashlanib, nafas olinadi va boshni asl holatga qaytarayotganda quyidagi birikmalar talaffuz etiladi:

Pi-pe-pa-po-pu-pa-bi-be-ba-bo-bu-ba.

Mashq takrorlanib:

Ki-ke-ka-ko-ku-ka-gi-ga-go-gu-ga;

b) mi-nu-na- deb talaffuz etib, bosh sekin bo'yin atrofida aylantiriladi.

6-mashq. Maqsad: olingan nafasni ma'lum miqdordagi nutq vazifasini bajarishga sarflashni o'rganish (nafas olinib, matn o'qiladi, matnni o'qishda shoshmaslik va ma'nosiga rioya qilish kerak)¹.

Bunday nutqiy nafas mashqlari nutq a'zolari faoliyatidagi kamchilik va talaffuz nuqsonlarini bartaraf qilish jarayonini ta'minlash bo'laklar tarkibidagi mavhumlikni yo'qotadi va uning tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. Buning uchun notiq muntazam ravishda unli, undosh, portlovchi va qorishiq undoshlar talaffuzi bo'yicha mashqlar olib borishi lozim.

Nutq ravon, jarangdor va yoqimli taassurot qoldiradigan darajada o'tmog'i uchun notiq til va nutqning ifodaviy vositalarini puxta egallamog'i shart. Nutqning ifodaviy vositalari deyilganda aniq va ravon talaffuz, to'g'ri ohang (intonatsiya), o'z o'rnida urg'u, nutq sur'ati

(temp) va nutqiy to'xtam (pauza)ga alohida e'tibor berish bilan tinglovchilarning diqqat-e'tiborini jalb etishga erishish tushuniladi.

Urg'u nutqning asosiy ifodaviy vositalaridan biri bo'lib, u ta'kidlash, alohida e'tibor qaratish uchun xizmat qiladi. Urg'u nutq matnini to'g'ri talaffuz etishga, ma'noni to'g'ri va to'la anglashga yordam beradi. Og'zaki nutqda so'z urg'usi tushgan so'zlar kuchliroq, cho'ziqroq talaffuz etilsa, mantiqiy urg'u tushgan so'zlar esa ovozni balandlatish, pastlatish kabi ifodaviy vositalar bilan ajratib talaffuz etilgani uchun ham tinglovchilarning diqqatini tez jalb qiladi.

Nutq so'zlash jarayonida sur'at, ya'ni temp goh tushib, goh pasayib turadi. Bu ifodali so'zlashga xos xususiyat bo'lib, tinglovchiga ta'sir etishni, nutqning yaxshi yetib borishini ta'minlaydi.

Sur'at nutqning ajralmas bo'lagi bo'lib, sur'atsiz, bir maromda so'zlangan nutq zerikarli va ta'sirsiz bo'ladi. Nutq so'zlaganda ba'zi o'rinlarda shoshib sur'atni oshirib yuborish emas, balki nutqqa ohang berish, jonlantirish, tinglovchilar diqqatini jalb etishda muhimdir.

Nutqiy to'xtam, ya'ni pauza deganda vaqtincha artikulyatsiyadan to'xtashi va nutq oqimining uzilishi, to'xtam davrida nafas rostlab olish va nutqning navbatdagi qismini talaffuz etishga hozirlik ko'rish tushuniladi. Fiziologik va ruhiy sabablarga ko'ra to'xtalib, gap bo'laklari orasidagi sintaktik aloqani ko'rsatmaydigan to'xtam nosintaktik to'xtam, deyiladi. Nosintaktik to'xtam mantiqiy va ruhiy to'xtamga ajraladi. Mantiqiy to'xtam nutqning mantiq tomoni bilan bog'liq bo'lib, so'z guruhlarini bir-biridan ajratish, nutq matnining ma'nosini to'la ochish va tinglovchilarga yetkazish uchun xizmat qiladi. Uning nosintaktik to'xtam deyilishiga sabab, u faqat mantiq qonunlariga bo'ysunadi.

¹ Qarang: Хўжаева Л. Нотиклик санъати. – Тошкент, 1967, 22-24-бетлар

Nutq so'zlovchi notiqning kuchli hayajonini, borliqdagi sodir bo'lgan voqea-hodisalardan olgan taassurotlarini ifodalovchi to'xtam ruhiy to'xtam deyiladi. Ruhiy to'xtam nutqning ta'sirchanligini oshiradi. Intonatsiya, ya'ni ohang notiq nutqida tovushlarning o'zgarib turishi, baland ko'tarilishi yoki pastlashishidir.

Xullas, notiq nutqini tinglovchilarga yetkazishda qo'llanadigan nutq texnikasi va ovozdan foydalanish usullari ustida hamma vaqt uzluksiz mashq qilib borsagina o'z ovozi va nutqi jarangdorligi (tovushning tozaligi va ohangning yoqimlilik), ovozning eng pastdan eng yuqori bo'lgan darajasi, tinglovchilarning xulqiga ta'sir qilish malaka va ko'nikmasini egallaydi.

Savol va topshiriqlar:

1. Notiq nutqida qanday xususiyatlar bo'lmog'i lozim?
2. Nutq texnikasi deyilganda nima tushuniladi?
3. Og'zaki nutq texnikasiga qanday erishiladi?
4. Yozma nutq texnikasi.
5. Notiq nutqiga xos xususiyatlar.
6. Nutq texnikasida nutq organlarining o'rni.
7. Nafas olish mashqlari.

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Bekmirzayev N. Notiq, nutq, xulq. – Toshkent, 2015.
2. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent, 2007.
3. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig'i. – Toshkent, 2012.
4. Rasulov R., Mo'ydinov Q.A. O'qituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2020.
5. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent, 1992.

MUTOLAA MADANIYATI

Reja:

1. Kitobxonlik siri.
2. Kitob – bilim manbai, tarbiya vositasi.
3. Ilm – haqdan yurakka quyilgan nur.

Tayanch so'z va iboralar: kitob, kitobxonlik madaniyati, bilim, ilm, olim, mutolaa madaniyati.

Har bir avlod oldida insoniyat yaratgan jamiki bilimlarni o'rganish va o'zlashtirish vazifasi turadi. Mavjud adabiyotlarni o'qib o'rganmasdan turib bu vazifani ado qilib bo'lmaydi. Hatto hayot taraqqiyoti va jamiyat rivojini shusiz tasavvur qilish mumkin emas. Kitob "fikrlar, tasavvur va tushunchalar tug'dirishi" (L.Tolstoy) bilan insonning o'zligini anglashga, dunyoni tushunishga yo'l ochadi. Uni xarakter xususiyatiga ko'ra insoniyat tarixiy taraqqiyotining o'ziga xos ko'zgusi, hayotiy tajribalari ifodasi deyish mumkin. Zero, kitob bir avlodning ikkinchi avlodga ma'naviy merosi, umri oxirlab qolgan kishining hayotini endigina boshlayotgan yoshlarga maslahati, yo'l-yo'rig'i maqomidadir (A.Gersen). Buyuk aql egalaridan qaysi birining hayot yo'liga nazar tashlamang, kitobning ular umrini mayoq singari ichdan nurlantirganini ko'rish mumkin. Alisher Navoiy Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr" dostonini yod olganida go'dak yoshida edi. Lekin mazkur asarda ilgari surilgan g'oya uning xayolini bir umr tark etmadi. Tark etmadigina emas, ijodiy tafakkurini ijodiy ishlarga yo'naltirdi. Eramizgacha bo'lgan birinchi asrda yashab, ijod etgan Rim shoiri Tit Lukretsiy Karning "Narsalarning tabiati haqida" poemasi Sitseron, Vergiliy, Jordano Bruno va Bekonlarni cheksiz hayratga

solgan, Nyuton va Lomonosov kabi mutafakkirlar dunyoqarashi shakllanishida katta rol o'ynagan. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Firdavsiyning "Shohnoma", Alisher Navoiyning "Xamsa" dostonlari, Ahmad Yassaviyning hayotbaxsh hikmatlari ham necha asrdiki, kishilik jamiyatining ma'naviy kamolotiga xizmat etib kelmoqda. Ammo bu asarlar o'zi bilan tillashishga qodir kishilargagina bag'rini ochadi. Shunday ekan, bir qarashda oddiygina tuyuladigan kitobxonlik siri nimada? Badiiy adabiyot va u haqdagi fanlar, shuningdek, pedagogika, didaktika, ruhshunoslik rivoji, internet tarmog'ining ijtimoiy hayotimiz ichiga chuqur kirib borishi, jahon ta'lim tizimidagi islohotlar, xalqaro umummadaniy taraqqiyot tufayli bu muammo ta'lim-tarbiyaga aloqador ziyolilar, olimlar oldidagi davlat ahamiyatiga molik dolzarb masalalardan bo'lib qoldi. Zero, shaxs ma'naviy kamoloti ko'p jihatdan kitobxonlik va mutolaa madaniyatining to'g'ri uyushtirilishi, boshqacha aytganda, metodologiyasi bilan chambarchas bog'liq. Inson bilimlarining 85 foizi bevosita kitob mutolaasi orqali egallanishi nazarda tutilsa, ayni muammoning qay darajada muhimligi yanada ravshan tortadi¹.

Bilim manbai, tarbiya vositasi bo'lgan kitobga yo'l - kitobxonlik muammosi bugun yuzaga kelgan masala emas. Uning ildizini kishilik jamiyatining ilk davridan, xalq og'zaki ijodi namunalari: allalar, qo'shiqlar, pandnomalar, rivoyatlar ijrosidan, keyinchalik qissaxonlik, baxshichilik san'atidan izlamoq kerak. Hozirgi adabiy-ta'limiy iste'moldagi kitobxonlik tushunchasi tarixi esa shubhasiz, qadimiy bitiktoshlarga borib taqaladi. Eramizning III-IV asrlarida yaratilgan

¹ Safo Matjon, Kitobxonlik va mutolaa madaniyati. Bilig – ilmiy faoliyat nashri <http://bilig.academiascience.org> 2021-03-06

qadimiy hind adabiy yodgorligi "Kalila va Dimna", Forobiyning "Fozil odamlar shahri", Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Kaykovusning o'g'li Gilonshohga bag'ishlab yozgan "Qobusnoma" asarlarining asrlar osha jahonning ko'pgina tillariga tarjima qilinib, qayta-qayta nashr etilishi kitobxonlikning davlat ahamiyatiga molik ish ekanini ko'rsatadi. Zero, adabiyot tarixi u yoki bu g'oyalarni targ'ib etgan yozuvchilar va ularning asarlari tarixi bo'libgina qolmay, shu asarlarni mutolaa qiluvchi kitobxonlarning ham tarixidir. Shu ma'noda kitobxonlik muammosini adabiyotning o'zi kabi qadimiy desak xato bo'lmaydi. Binobarin, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Abu Abdullo al-Xorazmiyning "Mafatih-al-ulum", Nosiriddin Burxoniddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy", Xondamirning "Makorimul axloq" va Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Boburlarning qator asarlarida kitobxonlikka oid qimmatli fikrlar bayon qilingan. Jumladan, "Qisasi Rabg'uziy" muallifi asarning yaratilish sabablari to'g'risida yozadi: "...payg'ambarlar qissalariga g'oyat rag'batim bor. Tekma yerda tekma kim ersada bo'linur, ba'zisi nomustaqim. Bir onchasi muqarrar va bir onchasi mubattar bor. Bir ozining so'zlari kesuk bor, bir ozining maqsudlari o'ksuk. Emdi sanung zimmangdin chaqq'an, qalamungdir oqq'an, kitobatma sanung, iboratma sanung bo'lib bizga "Qisas ul-anbiyo" bo'lsa, o'qumoqqa keraklik, o'rganmakga yarog'lig' bo'lg'ay erdi, teb iltimos yanglig' ishorat bo'ldi ersa nechama o'zumni ul ishga loyiq, ul amalga muvofiq ermasin bilmish erkan o'zumni og'irlab nafs saqlamish bo'lub o'g'ur bo'lsun teb

bu og'ir ishga o'g'radimiz... kitob boshladimiz"¹. Kitoblar olamining bilim manbai, tarbiya vositasi sifatidagi xosiyatlari bir-birini inkor etmaydi, aksincha, mukammallikka eltuvchi jihatlaridir. Xuddi mana shu jihatlarining ijtimoiy mohiyatini ham tayin etadi.

Ma'lumki, turfa olam jumboqlari had-hisobsiz. Inson faqat ilmga tayanib, uning sirlaridan voqif bo'la boradi. Zero, Muhammad alayhissalom hadislarida "Ilm olish har bir musulmon er va musulmon ayol kishi uchun farzdir", deyilishida katta hikmat bor. "Bilim, – deb yozadi Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" ("Saodatga boshlovchi bilim") asarida, – ifor bilan juda o'xshash. Ularning har ikkalasini yashirmoq behuda. Iforni yashirsang, hidi bildirib qo'yadi. Bilimni yashirsang, tiling fosh etadi. Bilim aslida bitmas-tuganmas boylikka o'xshash. Ammo uning boshqa boyliklardan tubdan farqi bor". Shoir nazdida:

Bilim-boylik axir, zavoldan yiroq,

Uni ola bilmas qaroqchi biroq.

"Bilim va zakovat kishiga qo'yilgan o'ziga xos kishandir. Kishanlangan ot, odatda yovuz (likdan) va yaramas narsalardan uzoq bo'ladi. Shuningdek, suyukli, zo'r otlar ham ko'pincha kishanlangan bo'ladi. Suyukli otning kishanlanishiga sabab – uning ehtiyotlanishi"². Ma'lum bo'ladiki, ilm olam jumboqlarini yechish uchun kalit vazifasini o'tabgina qolmaydi, insonni "yovuz va yaramas narsalardan" asrab, uning ma'naviy yuksalishiga ham yo'l ochadi. Alisher Navoiyning muborak ta'birlari bilan aytganda, "Jaholat – o'limdir, bilim – tiriklik". Turk shoiri Yunus Emroning fikricha, "Ilm o'zni bilmakdir. Sen o'zingni bilmassan, bu nechun urinmakdir?", "Ilm ayni paytda, o'zgani

¹ Nosiriddin Burhoniddin Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. I-kitob. – Toshkent: Yozuvchi. 1990, 11-bet.

² Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. – Toshkent: Yulduzcha, 1990, 18-bet.

ham bilmakdir", – deydi Ibrohim Haqqul "Zanjirband sher qoshida" nomli kitobida, – Olimlik – olam va odamni tanish, shunda adashmaslik zakovatidan yiroq ish emas. Ilm haqdan yurakka quyilgan nur. Ilm – hayot va jamiyat muammolarini bexato ochish shijoati. Ilm-dildagi, jur'atdagi yolqin. Aql o'z tabiatiga ko'ra ko'nikuvchan va egiluvchandir. Shuning uchun u faqat ilm ta'sirida jasorat kasb etadi". Shu o'rinda Alouddin Mansurning zamondoshlari tomonidan "bahri ul-mug'riq"(tubsiz dengiz), "hujjat ul-islom" deb tan olingan buyuk alloma Muhammad Abu Homid Tusiy-G'azzoliy taqdiriga oid quyidagi hikoyasi ibratlidir. "Boshlang'ich bilimlar va huquqshunoslik fanini tug'ilgan shahrida o'rgangan Abu Homid keyinchalik Jurjonga, o'sha davrning mashhur qomusiy allomasi Abu Nasr huzuriga borib, tahsiri ilmni o'sha yerda davom ettiradi. Bir necha yil mobaynida ustozining barcha bilimlarni egallab, o'qib-o'rgangan kitoblariga ko'p jildlik sharh va izohlar bitib, o'z yurtiga qaytayotganida, yo'lda kelajak hayotida katta ahamiyat kasb etgan voqea ro'y beradi. G'azzoliyning o'zi bu haqda shunday hikoya qiladi: "Yo'lda karvonimizga qaroqchilar hujum qilib, bor narsamizni talab ketdilar. Men qaroqchilar boshlig'ining ortidan borib: "Olgan narsalarning orasida senga hech qanday foydasi bo'lmagan bir to'rva bor, shuni qaytarib bergin", – deb yalindim. "To'rvangda nima bor edi?" – so'radi u. Unda mening bor ilmim-juda ko'p kitoblardan olib yozilgan sharh va izohlar bor. Necha yillardan beri musofirlik azobini tortib topgan boyligim – shu",-dedim. Qaroqchi kulib: "Har qanday odam olib qo'yishi mumkin bo'lgan narsani mening ilmim deyishga uyalmaysanmi?" – dedi va "uning ilmini qaytarib beringlar", – deb buyurdi. Bu gap menga shunday qattiq ta'sir qildiki,

Tusga qaytib kelganimdan keyin uch yilgacha uydan tashqariga bir qadam qo'ymasdan, o'sha yozgan sharh-izohlarimning hammasini yod olib, hech qanday qaroqchi ololmaydigan joyga – qalbimga jo qildim". Demak, o'qimishlilik shunchaki o'qish emas, balki o'qiganini qalbiga jo qilib olishni va unga amal qilishni ham taqozo etar ekan. Shundagina o'qimishlilik yovuzliklardan asrovchi kishan, ezguliklarga yo'l ochuvchi kalit vazifasini bajaradi. O'qiganini qalbiga joylagani uchun va o'z ilmining cheksizligiga ko'ra Muhammad G'azzoliy tubsiz dengizga qiyoslangan, Alisher Navoiy "she'riyat mulking sultoni" deb ulug'langan. Mahmud Qoshg'ariy, al-Beruniy, al-Xorazmiy, Ibn sino va boshqalar haqida ham shunday deyish mumkin. Ilmli bo'lish uchun yillar mobaynida izchil mutolaa talab etilgani kabi ma'naviy kamolotga erishish, hayot mohiyatini teran anglash yo'lida uchraydigan qiyinchiliklarni yengib o'tishga odatlanish, yuksak darajada intellektual salohiyatga ega bo'lish uchun shunchaki fahm-farosatdan tashqari, aniq maqsad, sabr-chidam va aql-zakovat ham zarur. Aql-zakovatdan yiroq odam jamiyatda o'z o'rmini topa olmaydi. Hatto o'z turmushini tartibga sola olmaydi. Fikrsizlik-nodonlik belgisidir. Nodonlikdan jaholatga bir qadam va u inson ma'naviy kamolotiga butunlay zid. Shuning uchun ham buyuk ajdodlarimiz jaholatga va uning asosida turuvchi nodonlikka qarshi kurashib kelganlar. O'rta asrning buyuk faylasuf shoiri Ahmad Yassaviy quyidagi misralari bejiz dunyoga kelmagan:

Duo qiling, nodonlarning yuzin ko'rmay,
 Haq taolo rafiq bo'lsa birdam turmay.
 Bemor bo'lsa, nodonlarning holin so'rmay,
 Nodonlardin yuz ming jaf o'rdim mano.

Bu shoirning dunyodan shunchaki qo'l siltovi izhori bo'lmay, nodonlikka, jaholatga qarshi achchiq isyonidir. Mazkur fikr-mulohazalardan kelib chiqadigan, ma'naviy-axloqiy kamolotga eltuvchi yo'l o'qishga, ya'ni kitobxonlikka kelib taqaladi. Kitobxonlik madaniyatini egallagan kishi esa san'atning chinakam muxlisi sifatida boshqalarga yomonlik sog'inmaydi. Davlatimiz rahbari Sh.Mirziyoyevning "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakatining IV qurultoyida "ko'plab bolalarimizning kitobdan uzoqlashib, ko'p vaqtini ijtimoiy tarmoqlarda o'tkazayotgani"dan tashvishlanib gapirishi kitobxonlik muammosining davlat ahamiyatiga molik masala ekanligiga dalolatdir. "Yoshlarimiz o'zimizning gazeta-jurnallarimizni o'qimasa, o'z milliy adabiyotimiz va san'atimizni bilmasa, – degan edi Prezident o'z nutqida, – ular qanday qilib vatanparvar bo'ladi, ularning ong-u tafakkuri, dunyoqarashi nimaning hisobidan shakllanadi?" Mutolaa madaniyati tarbiyasiga doir soha mutaxassislarining e'tirof qilishlaricha, kitob o'qishning majburiyat emas, ehtiyoj darajasiga ko'tarilishi kitobxonlik madaniyatini tarkib toptirishning muhim sharti hisoblanadi¹.

Savol va topshiriqlar:

1. Kitobxonlik siri nimada?
2. Kitobni nima uchun bilim manbai, tarbiya vositasi, deb ataymiz?
3. Kitobxonlik madaniyati qanday shakllantiriladi?
4. Ifodali nutq san'atini o'rganishning asosiy omillari nimalardan iborat?
5. Ifodali o'qish san'atini o'rganishdan asosiy maqsad nima?

¹ Safa Matjon. Kitobxonlik va mutolaa madaniyati. Bilig – ilmiy faoliyat nashri <http://bilig.academiascience.org> 2021-03-06.

6. Yosh avlod tarbiyasida ifodali o'qish san'atining qanday ahamiyati bor?

7. Ifodali o'qish vositalari haqida ma'lumot bering.

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Jumaniyozov R. Nutqiy mahorat. – Toshkent: Adolat, 2005.
2. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent, 2007.
3. Masharipova Z. Ifodali o'qish praktikumi. – Toshkent, 2011.
4. Muhiddinov A. O'quv jarayonida nutq faoliyati. – Toshkent, 1995.
5. Safo Matjon. Kitob o'qishni bilasizmi? – Toshkent, 1993.

BADIIY ASARLARDA NUTQ MADANIYATI

Reja:

1. Abdulla Qodiriy nutq madaniyati haqida.
2. "O'tkan kunlar" romani badiiyati.
3. Abdulla Qodiriyning so'z qo'llash mahorati.

Tayanch so'z va iboralar: kitob, kitobxonlik madaniyati, bilim, ilm, olim, mutolaa madaniyati.

Badiiy asar xalq tili o'zining barcha imkoniyatlarini bor bo'yicha namoyon qila oladigan, yozuvchining mahorat darajasiga ko'ra bu imkoniyatlarni to'lasicha ishga solish mumkin bo'lgan o'ziga xos maydondir. Bu imkoniyatlar cheksiz-chegarasiz bo'lib, muayyan asarda uning ro'yobi masalalarini o'rganish, avvalo, yozuvchining badiiy til borasidagi mahoratini, qolaversa, xalq tilidagi ifoda vositalarining boyligini namoyish etishga asos bo'ladi.

Ming yillik adabiyotimiz tarixida tilimizning ana shunday bepoyon imkoniyatlarini o'zida xolis tajassum etgan badiiy asarlar benihoya ko'p. Ammo mustabid tuzum davrida milliy istiqlol g'oyalarini kuylagan Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat kabi yirik so'z san'atkorlarining bunday asarlarini o'rganishga yo'l berilmadi. Yurtimiz istiqloli bu yo'ldagi barcha g'ovlarni olib tashladi.

Abdulla Qodiriy til masalasiga o'ta talabchan ijodkor sifatida ma'naviyatimiz va tilimiz ravnaqiga ulkan hissa qo'shgan. Uning til haqidagi mulohazalari bayon etilgan quyidagi parchalar fikrimiz dalilidir:

"...Yo'sinsiz ravishda xotiraga kelgan har bir so'zdan jumlar to'qimoq fazilat sanalmaydi. So'z qolip, fikr uning ichiga quyilgan g'isht bo'lsin, ko'pchilik xumdonidan pishib chiqqach yangi hayot ayvoniga asos bo'lib

yotsin.Soʻz soʻzlashda va ulardan jumla tuzishda uzoq andisha kerak. Yozuvchining oʻzigina tushunib, boshqalarning tushunmasligi katta ayb..., fikrning ifodasi xizmatiga yaramagan soʻz va jumalarga yozuvda aslo oʻrin berilmasligi kerak”.¹ Adib “Oʻzbek tili kambagʻal emas, balki oʻzbek tilini kambagʻal deguvchilarning oʻzi kambagʻal. Ular oʻz nodonliklarini oʻzbek tiliga toʻnkamasinlar”,² deya oʻzbek adabiy tilining benihoya keng imkoniyatlarini taʼkidlar va undan ustalik bilan foydalanar ekan, xoh jiddiy qahramon, xoh hajviy qahramon yaratmasin, baribir, oʻzbek tilining naqadar koʻrkam, jozibador, oʻynoqi va eng asosiysi, bizga yaqin va hayotiy ekanligini ularning nutqi orqali namoyish qiladi. Uning oʻsha zamon siyosatiga boʻlgan munosabatini, aytish noqulay holatlarni evfemizmlashtirgan holda ifodalashi diqqatga sazovordir.

Abdulla Qodiriyning “Oʻtkan kunlar” va “Mehrobdan chayon” romanlari badiiy jihatining yuksakligi bilan hamma kitobxonni lol etganligi hozir hech kimga sir emas va bunda hech qanday mubolagʻa ham yoʻq. Bunga yozuvchi oʻzbek tiliga, uning boy imkoniyatlariga cheksiz muhabbati orqali erishgan. Adibimiz Oybek domla bu haqda shunday deydi: “Oʻtkan kunlar” romanida yozuvchi til ustida katta mahorat koʻrsatdi. Romanning tili haqiqatan boy, boʻyoqli, sodda, ifoda kuchi zoʻr, ommaga anglasharli bir tildir... Yozuvchi ommaning tilini juda yaxshi biladi. Voqealarni anglatish uchun u sira qiynalmasdan xalq tilining boy xazinasidan istagancha material oladi. Oʻzbek tili xususiyatlarini yaxshi bilgan, katta soʻz sanʼatkori sifatida oʻziga xos soʻz boyligiga ega boʻlgan Abdulla Qodiriy badiiy asar tilining taʼsiri va ixcham uslubining esa ravon va jozibali boʻlishiga katta eʼtibor bergan.

¹ Қодирий А. Кичик асарлар. – Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти, 1969. 186 -187-б.

² Қодирийнинг қўсаб. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. 72-б.

Abdulla Qodiriyning “Oʻtkan kunlar” romani oʻzbek xalqi asrlardan asrlarga sayqal berib kelgan xalq tilining qudratini, jozibasini, eng nozik his-tuygʻularini ham tasvirlashga qodir boʻlgan imkoniyatlarini biratoʻla, baralla dunyoga namoyish etgan xalq yodgorligi deyishimiz mumkin. Adib turkiy mumtoz til bilan hozirgi oʻzbek tilini, adabiy til bilan xalq tilini bir-biriga bogʻlashga xizmat qilgan. Bu haqda akademik Matyoqub Qoʻshjonov tomonidan aytilgan quyidagi samimiy fikrlar eʼtiborga loyiqdir: “Abdulla Qodiriy asarlaridagi sehrli jozibaning omillaridan biri uning tilidir... Adib tili oʻzbek adabiyotining yana bir qancha ustoz namoyandalari asarlarining tili bilan birgalikda, xalq jonli tili va matbuot tili zaminida bunyodga kelgan bugungi boy, madaniy tilimizning asosiy fondini tashkil etadi”.

Tilshunos olim Y.Tojiyev “Til jazbi” maqolasida¹ Abdulla Qodiriy ijodiga yuqori baho berib, asar tiliga xos oʻziga xosliklar haqida asosli dalillar keltiradi: “Quyida uning ana shunday tilidan, romanning badiiyligini taʼminlagan jihatlardan namuna sifatida ayrim chizgilarni eslab oʻtamiz. Zero, bu chizgilar “Oʻtkan kunlar”ni chinakam kitobxon sifatida varaqlagan har bir muxlisga tanish va hatto yod boʻlib ketgandir: Qushbegi koʻtarilinib oldi va koʻzlari bir oz kattaroq ochildi: - Kelishdilar, taqsir, kirsinlarmi?; “Oʻgʻul oʻsdirish bu turda boʻlmas: u tilasin - tilamasin shartta-shartta tilaganingizcha qilingizda, qarab turaberingiz”; “Soʻzlay beringiz”; “Uyingiz orqasida qilgʻan adabsizliklarim, xunxoʻrlklarim uchun meni kechiringiz”.

Ushbu misollarda, jumalarda ishlatilgan soʻzlardan birortasini boshqasi bilan almashtirib boʻlmaydi. Agar almashtirilsa, jumlagina emas, butun asar buziladi, undagi ruh, ohang buziladi. Hatto, bitta qoʻshimchani ham yo olib tashlab, yo qisqartirib boʻlmaydi, boshqasiga almashtirish esa mumkin emas.

¹ Адабиёт, бадият, абадиёт. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. 204-212-бетлар.

Har bir tovush, soʻz, qoʻshimcha oʻz joyiga zanjirband qilib qoʻyilgan.

Qilingizda, soʻzlayberingiz, kechiringiz, kelishdilar, tilasin-tilamasin, tilagingizcha, turaberingiz, kirsinlarmi, koʻtarilinib, koʻzlari, uyingiz soʻzlari tarkibida qoʻllanilgan qoʻshimchalarning oʻzi qandaydir ohang – qiyofani tashkil etgan. Bu soʻzlarda *-iz* koʻrsatkichiga aslida ehtiyoj yoʻqdek. Chunki hurmat maʼnosi qiling, soʻzlaybering, kechiring, turabering soʻz shakllarining oʻzidayoq ifodasini topgan (*-ing* affiksi hurmatni ifodalaydi). Biroq yozuvchi *-ing* qoʻshimchasi orqali ifodalangan hurmatning oʻzi bilan kifoyalanmoqchi emas. Hali uning koʻngli toʻlmagan. Unga goʻyo soʻzlari dagʻalroq chiqayotgandek tuyuladi. Ana shu hurmatni biroq boʻrttirsagina koʻnglidagini aniq va toʻla bayon qiladi, aytgan soʻzining ohangidan shundagina qoniqish hosil qiladi.

Keltirilgan bir gapdagi kelishdilar soʻzida ham xuddi shunga oʻxshash holat kuzatiladi. Kitobxon befarq oʻtib ketsa, oʻzini ayblasin, yozuvchini emas. Chunki mashhur rus olimi M.V.Lomonosovning bir fikri bor: “Turli fikrlarni ifodalash uchun soʻz topa olmaslikni tilning kambagʻalligidan emas, balki oʻzimizda mahorat yoʻqligidan, fikr noʻnoqligidan deb bilish kerak”. Bu fikr oʻzbek xalqining “Afting xunuk boʻlsa, koʻzgudan oʻpkalama” maqoliga hamohangdir.

Gap shundaki, oʻzbek tilida *-sh, -ish* qoʻshimchasi, asosan, birgalik maʼnosini yoki hurmatni ifodalasa, *-da* ayrim yetakchi oʻzbek shevalarida, masalan, Fargʻona, Magʻilon va shu atrof shevalarida, asosan, hurmatni joyiga qoʻyib aytishda ishlatiladi. Toʻgʻri, bu shevalarda ham koʻplik, birgalik maʼnolarini ham ifodalaydi, biroq uning hurmatini ifodalash xususiyati juda oʻziga xosdir. Akam kelishdi, buvimlar kelishdi, dadamlar kulib qoʻyishdi. Ahmadjon aka uylariga kelishdi kabi qoʻllanishlardagi *-sh,*

-ish, asosan, hurmatni ifodalagan. Abdulla Qodiriy bu shevalarni oʻrgangan. Ana shu asosda keldilar soʻzinigina shu shaklda qoʻllashga koʻngli chopmaydi. Shu shaklda ham hurmat maʼnosi *-lar* qoʻshimchasi orqali ifodalanib turganligini bilamiz. Lekin bu qoʻpolroqdir. Kelishdilar shaklida hurmat maʼnosi boʻrttirib ifodalangan va shunga koʻra ancha yoqimliroq hamdir. Bu esa jozibalikni taʼminlagan.

Jumlalardagi *tilasin - tilamasin* soʻz shaklini *tilasa - tilamasa* shaklida ham berish mumkin edi. Biroq bunday ifoda ancha qoʻpol chiqar edi. Ohang quloqqa boshqacha eshitilar, boshqacha taʼsir etar edi. Boshqa bir oʻrindagi *koʻtarilinibroq oldi* soʻz shakliga ham eʼtibor beraylik. Yozuvchi bu holatni *koʻtarilib oldi* yoki *koʻtarilibroq oldi* shakllarida ham qoʻllashi mumkin edi, biroq bunda harakatning oʻziga xosligi (astoydillik yoki erinchoqlik bilan bajarish) yozuvchi koʻnglidagidek chiqmay qolishi mumkin edi. *Koʻtarilinib* shaklida qoʻllash orqali, yaʼni ham majhul, ham oʻzlik nisbat shaklini birga qoʻllash orqali shaxs harakatining nozik jihati – qismanlik juda aniq oʻz ifodasini topgan.

Quyidagi jumlalarda ham yozuvchining har bir soʻz, har bir qoʻshimchaning oʻz joyiga qoʻyilganligini koʻramiz: “Shuning uchun ikki kundosh uning oldigʻa kirishdan qoʻrqib, yana toʻgʻrisi uning sovuq aftini koʻrishdan jirkanib havlining chet-chetida yurarlar, ikki kundosh bilittifoq unga oʻlim soʻrarlar: “Qoʻqonda oʻlsa, oʻligini itlar yesa, biz achinarmi edik” deyartlar edi”.

Matnda qoʻllangan *yurarlar, soʻrarlar, deyartlar* soʻz shakllari romanning til badiiyatini taʼminlagan. Uni sheʼrga, kuyga aylantirgan, nasriy nutqqa sheʼr ruhini, nazm ohangini baxsh etgan.

Matnda bu holatning teskarisi ham kuzatiladi. Ayollar holatini, dardini

tasvirlagan Abdulla Qodiriy, shunga mos ohang topgan bo'lsa, Xomidga bo'lgan munosabatini ifodalash uchun unga mos so'zlar qatorini uyg'unlashtiradi: *sovuq, aft, jirkanmoq, o'lsa, o'ligini itlar yesa* kabi so'zlarga alohida diqqat qilingan. *Achinarmi edik* so'z shakli ham xalq tilidan olinganligi tufayli ta'sirchanlikni ta'minlagan. Bu shakl *achinar edikmi*, shaklida qo'llansa, oddiy, rasmiy ifoda bo'lib qoladi. Ma'noni kuchliroq va ta'sirchanroq ifodalash uchun yozuvchi - *mi* yuklamasini keyingi so'zdan olib oldingi so'z oxiriga qo'shyapti. Bu bilan ritorik so'roq yanada kuchli tarzda namoyon bo'ldi. Abdulla Qodiriy romanlaridagi joziba ana shunday qo'llanishlar uyg'unligi asosida yaxshilanib ularga jon ato etgan, uzoq va boqiy umr ato etgan bo'lsa, yozuvchi uchun kitobxon qalbiga yo'l ato etgandir.

Abdulla Qodiriydagi kuzatuvchanlik, so'zga, har bir ifoda vositasiga e'tibor, alohida vazifa yuklash asarlarining boshidan oxirigacha bir xilda saqlanib boradi. Ayniqsa, bu holat o'z qahramonini tasviri-tavsifini berishda o'ziga xos jilo oladi: "Shu vaqt tasodifan nima yumish bilandir mehmonxonadan chiqib kelguchi farishtaga ko'zi tushdi. Kumush ham ariq yoqasig'a kelib to'xtag'an chingilin yigitka beixtiyor qarab qoldi. Ixtiyoriy emas, g'ayriixtiyoriy ikkisi ham bir-birisidan bir muncha vaqt ko'z olmadilar. Oxirida Kumush nimadandir cho'chig'andek bo'ldi, yengilgina bir harakat bilan o'zini ichkari yo'lak tomong'a burdi. Bu burilishdan uning orqa-o'ngini tutib yotqan qirq kokillari to'lqinlandilar. Kumush ichkariga qarab chopar ekan, yoo'l ustidan ariq bo'yida qotib turg'an yigitka yana bir qarab qo'ydi va bu qarashda unga yengilgina bir tabassum hadya qildi... Yashiring'an go'zal ikkinchi qayta ko'rinmadi, ehtimolki, Otabekni ipsiz bog'lab, o'zi qaysi burchakdan bo'lsa ham asirini tamosho qilar edi".

Otabek bilan Kumush bir-biriga bir og'iz gap aytmadilar. Ular o'rtasidagi bor holat, o'zgarishlar, kechinmalar, kayfiyatlar hamma-hammasi tasvir orqali xalqonalikda ochiladi. Har bir so'z, ibora, qo'shimcha va gap o'ziga xos tarzda vazifa bajargan. Bu vazifa u yoki bu tushunchani, u yoki bu harakat, holat yoki belgini ifodalashdangina iborat emas, balki ularga yozuvchining munosabatini ifodalagan: Mehmonxonadan chiqib kelguchi farishtaga ko'zi tushdi. Bu o'rinda mehmonxona so'zi o'rnida uydan, ichkari havlidan kabi so'zlari ham ishlatilishi mumkin edi. Biroq yozuvchi bunday qilmagan. Chunki mehmonxona Marg'ilonda, umuman Farg'ona vodiysida tashqari hovlining alohida bir tomonida bo'ladi. Qutidorning tashqarisig'a kirdi gapida ham o'ziga xos qo'llanish bor. Ya'ni hovli, qism so'zlari tashlab ketilib, qisqalikka erishilgan va bu xalq tiliga mos keladi.

Abdulla Qodiriy go'zal bir qiz birikmasini yoki farishtadek, oydek, farishta yanglig'... ko'rinishdagi o'xshatishlardan foydalansa ham bo'lar edi. Biroq bu taqdirda, u qiz boshqa qizlarga o'xshab qolar, shular ichidagi bir go'zal bo'lib tuyular, bu dunyo go'zali bo'lar edi, xolos-da! Yozuvchi tasvirlayotgan qiz esa u go'zal qizlarga teng emas, ulardan sal-pal husn jihatidangina yuqori darajadagi qiz ham emas.

U Olloh tomonidan alohida yaratilgan, Olloh diydoridan bahramand bo'lgan. Unga yetishgan, ungagina xizmat qilishi mumkin bo'lgan, osmon uchun mo'ljallangan, har jihatdan barkamol, bu dunyo uchun xos bo'lmagan va bu olamda uchramaydigan alohida olamdir. Tasvirlash uchun so'zlar, gaplar, iboralar, o'xshatishlar ojizlik qilyapti. O'zbek tilidagi bor imkoniyat uni yanada mukammalroq ta'riflashga yetadi. Biroq buni topish kerak. Abdulla Qodiriy bu so'zni topgan. Bu farishta so'zidir. Yozuvchi ana shu farishta so'zini qo'llash bilan bu mohi paykarning butun borlig'ini bekam-u

ko'st ta'riflaydi. Kumush bu yorug' olamning eng go'zal qizlaridan ham ancha yuqori darajadadir. U – abadiy dunyo go'zali. Olloh muruvvatiga loyiq bo'lgan go'zaldir. So'zni tanlab, unga bunday jiddiy vazifa yuklash har kimning ham qo'lidan kelavermaydi. Ayrim yozuvchi va shoirlarda farishtaga o'xshatish uchraydi (farishtadek, farishta misoli kabilar). Biroq ulardagi ta'rif o'z yo'lidan yetarli emasligi, adib ko'nglini to'ldirmayotganligi sezilib turadi. Ya'ni o'xshaydiyu, o'zi emas. Yozuvchi istiorasida Kumush o'xshatilayotgani yo'q. Farishtaga tenglashtirilgan.

Matndagi "Orqa-o'ngini tutib yotgan qirq kokillari to'ldinlandilar" jumlasiga e'tiborni qarataylik. Birinchidan, qirq kokillari sochini ko'pligiga, mayin, toza, uzunligiga, silliqligiga alohida e'tibor, parvarish asosida o'rib – taralganligiga ishorani bildirsa, ikkinchidan, to'ldinlandilar so'zi ana shu sochning o'z egasi tomonidan ataylab, unga e'tiborni qaratish maqsadida namoyish etilganligidan tortib, Otabekning ko'ngliga g'ulg'ula solganligi, uni mahliyo qilganligini bo'rttirish, Otabekning qizlarni to'kis qilib ko'rsatuvchi bu sochga hurmat – ehtiromni ham qo'shib ifodalash uchun ishlatilgan. Ayniqsa, to'ldinlandi so'ziga - *lar* qo'shimchasining qo'shilib aytilishi (ma'lumki - *lar* jonsiz narsalar harakatini ifodalashda odatda qo'llanilmaydi) ma'lum maqsad bilan bo'lib, bitta shu qo'shimchani qo'llashning o'zidayoq Qodiriy o'ziga xos uslub yaratgan. Abdulla Qodiriy bu affiksdan uslubiy bo'yoq ifodalashda o'ziga xos tarzda foydalangan. To'ldinlandilar so'zi orqali sochga bo'lgan hurmat – ehtirom ko'rsatish, orziqish bilan qo'shilgan holda ifodalangan. Abdulla Qodiriy kishi tasvirini berishda ham, tabiat go'zalligini, umumiy holatni tasvirlashda ham alohida mahorat ko'rsatadi.

"...Umidim yulduzi Kumushimga!.."

"...Uning yovoshqina iljayishidan yoqutdek lablari ostidag'i sadaf kabi oq tishlari bir oz ko'rinish qo'ydilar";

"Uning ko'zlari muloyimg'ina suv ustiga og'dilar. Ariqning musaffo tiniq suvi yovoshg'ina oqib kelar (unga ta'zim bilan, bo'yinsunib, sho'xlik qilmay, hurmatini bajo qilib...), Kumushbibining qarshisig'a yetkanda go'yoki, uning ta'zimi uchun sekingina bir charx urib qo'yar, o'z ustida o'lturgan sohiraning sihriga musahhar bo'lg'an kabi tag'i bir kattaroq doirada aylangach, ohistag'ina ko'prik ostig'a oqib ketar edi. Ariq suvining nihoyatsiz bu harakatini uzoq ko'zdan kechirib o'lturg'ach, qo'l uzatib suvdan oldi va yuzini yuvdi. Uning yuzini o'pib tushkan suv tomchilari bilan ariq harakatga kelib chayqaldi. Go'yoki suv ichida bir fitna yuz bergan edi... Ikkinchi, uchunchi qaytalab yuz yuvishda bu fitna tag'i ham kuchaydi..."

Bunday sehrli tasvir va o'xshatish, mubolag'a (yashirin mubolag'a) hech qaysi bir adibda bu darajada berilmagan. Xuddi shu kabi bir tasvirni Kumush tavisfida ham kuzatish mumkin: "...Par yostiq quchog'ida, sovuqdan erinibmi va yo boshqa bir sabab bilanmi, uyg'oq yotgan bir qizni ko'ramiz. Uning qora zulfi par yostiqning turlik tomonig'a tartibsiz suratda to'zg'ib, quyuq jingila kiprak ostidag'i timqora ko'zlari bir nuqtag'a tikilgan-da, nimadir bir narsani ko'rgan kabi... Qop-qora kamon, o'tib ketgan nafis, qiyiq qoshlari chimirilgan-da, nimadir bir narsadan cho'chigan kabi... To'lg'an oydek g'uborsiz oq yuzi bir oz qizilliqg'a aylangan-da, kimdandir uyalg'an kabi... Shu vaqt ko'rpani qayirib ushlagan oq qo'llari bilan latif burnining o'ng tomonida, tabi'ning nihoyatda usta qo'li bilan qo'ndirilg'an qora xolini qashidi va boshini yostiqdan olib o'lturdi..." Har ikkala keltirilgan parchadagi tasvirni ta'riflash uchun albatta, ko'plab oq qog'ozlar

yuziga qora tortishga to'g'ri keladi va bu bizning qo'limizdan keladimi – yo'qmi, gumon. Biroq shuni ayta olamizki, bunday tavsif faqat so'z sehgariining, badiiy so'z ustasininggina qo'lidan keladi. Bu faqat Abdulla Qodiriy qalami bilan chizilishi, tasvirlanishi mumkin. Chunki tasvirning o'zidan she'r ohangi taralib turibdi: Bir narsani ko'rgan kabi; bir narsadan cho'chigan kabi; kimdandir uyalg'an kabi... Bu takrorlar ta'kid uchun bo'ysundirilgan. Shu bilan birga, o'xshatish orqali tasdiqlash yo'li tutilganki, bu ham alohida uslubdir.

Qarang: “Uning yuzini o'pib tushkan suv tomchilari bilan ariq harakatga kelib chayqalsa”; yoki: “suv ichida bir fitna yuz bergan bo'lsa, qaytalab yuvilganda, bu fitna yanada kuchaysa”. Xullas, - gan kabi qofiyaning har biridan keyin qo'yilgan ko'p nuqtaning o'zi kitobxonni nafas oldiradi, uning entikishini, yurak urishini me'yoriga keltirib oladi, damini rostlaydi. U yana entikib holatni tomosha qiladi, yana to'xtaydi... o'ylanadi, miriqadi, ta'sirlanadi. Tasvirdagi aniqliklar, sifatlashlar biror jihatni chetda qoldirmaydi: to'lgan oydek g'uborsiz oq yuz, oq qo'llar, latif burun, bir oz qizilliqg'a aylangan yuz, par yostiq, uyg'oq yotkan qiz, qora zulf, quyuq jingila kiprak, tim qora ko'z, qop-qora kamon, o'tib ketgan nafis, qiyig' qosh, qo'ndirilg'an qora xol kabi tasvirlar shoironalik kasb etgan. Yozuvchi butun hissiyotini, hayajonini she'rda ifodalagan, go'yo. Abdulla Qodiriy nasrda she'r yaratgan shoir edi. U so'z san'atkorlarining ustoz edi.

Savol va topshiriqlar:

1. Abdulla Qodiriy nutq madaniyati haqida qanday fikrlarni bildirgan?
2. Yozuvchining badiiy til mahorati nimalarda namoyon bo'ladi?
3. Abdulla Qodiriyning so'z qo'llash mahoratini misollar bilan dalillang.
4. Badiiy asarlarda muomala madaniyatning yoritilishi.
5. Badiiy asarlarda murojaat birliklari haqida.
6. Badiiy asarlarda vaqtni ifodalovchi leksik birliklar.

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Адабиёт, бадият, абадият. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004
2. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent, 2007.
3. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig'i. – Toshkent, 2012.
4. Rasulov R., Mo'yudinov Q.A. O'qituvchi nutqi madaniyati va notqlik san'ati. – Toshkent, 2020.
5. Қодирийни қўмсаб. –Тошкент, 1994.

NOTIQLIK SAN'ATI VA UNING TURLARI

Reja:

1. Notiqlik san'atining ijtimoiy mavqeyi.
2. Notiqlik san'ati turlari.
3. Nutq ko'rinishlari.

Tayanch so'z va iboralar: notiq, nutq, nutq ko'rinishlari, notiqlik turlari, akademik notiqlik, sud notiqligi, diniy notiqlik.

Kishilik jamiyatining biror bir jabhasi yo'qki, unda notiqlik san'ati yoki uning elementlari qatnashmagan bo'lsa. Masalan: biror bir rahbarning o'z xodimlariga qarata so'zlagan nutqida ham, o'qituvchining o'quvchilariga beradigan sabog'ida ham, xullas, hamma - hamma yerda notiqlik san'ati o'z mavqeyiga ega bo'lgan.

Ma'lumki, har bir kishi o'z nutqining mazmunli va ta'sirchan bo'lishini, qolaversa, nutq jarayonidagi holat ham notiqqa o'z ta'sirini ko'rsatadi: tinglovchilarning kam yoki ko'pligi, auditoriyaning katta yoki kichikligi, qatnashuvchilarning tarkibi va saviyasi, notiqning tajribasi va mahorati. Qaysi kasb egasi bo'lishidan qat'iy nazar har qanday kishi ham, notiqlik mahoratini egallashi mumkin. Buning uchun eng avvalo, kuchli qiziqish va o'z ustida uzluksiz, tinimsiz ishlash kerak. Bu o'rinda shuni ta'kidlash lozimki, mashhur va taniqli notiqlar bu maqsad yo'lida tinimsiz mehnat va mashq qilganlar¹.

Notiqlik san'atining ijtimoiy mavqeyi shu qadar keng va sertarmoqki, uni har bir sohada me'yori, mazmuni va shakli, o'ziga

¹ Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2015. 44-bet.

xosligi, ta'sir kuchi va tomonlari jihatidan alohida - alohida ko'rib ehiqlish uchun ma'lum bir vaqt, imkoniyat talab qilinadi¹.

Notiqlik san'ati turlari va nutq ko'rinishlari.

I. Siyosiy-ijtimoiy notiqlik:

1. Siyosiy-ijtimoiy va siyosiy iqtisodiy mavzudagi nutq.
2. Sessiya, konferensiyadagi nutq.
3. Siyosiy nutq.
4. Diplomatik nutq.
5. Siyosiy sharh.
6. Harbiy vatanparvarlik nutqi.
7. Miting nutqi.
8. Ilmiy-ommabop nutq.

II. Akademik notiqlik:

1. O'quv yurtlari ma'ruzalari.
2. Ilmiy nutq (ma'ruzalar).
3. Ilmiy sharh.
4. Ilmiy axborot.

III. Sud notiqligi:

1. Qoralovchi (prokuror) nutqi.
2. Jamoatchi-qoralovchi nutqi.
3. Oqlovchi (advokat) nutqi.
4. Jamoatchi-oqlovchi nutqi.
5. O'z - o'zini himoya qilish nutqi.
6. Sudyaning nutqi.

¹ Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2015. 54-bet.

IV. Ijtimoiy-maishiy notiqlik:

1. Madhiya (yubiley yoki maqto'v nutqi).
2. Ta'ziya (motam nutqi).
3. Tabrik nutqi (tost).

V. Diniy notiqlik:

1. Xutba.
2. Va'z¹.

Xutba musulmon davlatlarida keng tarqalgan diniy nutq ko'rinishlaridan biri bo'lib, uzoq tarixga ega. Xutba nutqi diniy arbobning juma va hayit namozlarida va boshqa diniy marosimlarda aytiladigan rasmiy nutqidir.

Xutba nutqlari tarkiban quyidagi tuzilishga ega bo'lgan:

- 1) hamd va na't (oloh va payg'ambar sha'niga madhiya);
- 2) xutbai avval (diniy pandlar);
- 3) xutbai soniya (informatsiya);
- 4) xulosa.

Notiqlik. Notiq - so'zi arab tilidan olingan bo'lib, u nutq, mantiq so'zlari bilan o'zakdoshdur. Nutq so'z va tafakkurning uzviy bog'liqligida namoyon bo'ladi. Notiq boshqa odamlar xulq-atvoriga va faoliyatiga ta'sir ko'rsatish maqsadida ularga so'z orqali ta'sir etuvchi shaxsdir. Notiqning tafakkuri va ongi uzviy bog'liqdir. Notiq mantiqiy fikrlash xususiyatiga ega bo'lgan hamda idroki, xotirasi, o'y-xayollari, irodasi, so'zamolligi, gapga chechanligi, bilimliligi bilan oddiy odamlardan farqlanuvchi shaxsdir.

¹ Qarang: Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2015; Иномхўжаев С., Нотиклик санъати асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. 7-бет.

Askiyachilik. Askiyachi - so'zi arabcha "zakiy" so'zidan olingan bo'lib, "hozirjavob, o'tkir zehnlil" degan ma'nolarni anglatadi. Jamoat oldida ma'lum mavzu bo'yicha badiiy so'zda o'z qobiliyatini namoyon qilib tortishuvchi kishi - askiyachi deyiladi. Askiyada ikki va undan ortiq kishi yoki ma'lum guruhlar o'zaro musobaqalashadi. Askiyachi hozirjavob bo'lishi, ko'p ma'noli kulgili, ta'sirli va qochirimli so'zlashi lozim. U ona tilining boyliklarini yaxshi bilishi, kinoya, qochirim, hazil, masxara, kesatq, o'xshatish, mubolag'a kabi san'atlardan unumli foydalanishi lozim. Askiyachining vazifasi kulgi orqali odamlarga zavq berish, ularning bilimi va aqlini charxlash, hozirjavob bo'lishga o'rgatishdir.

Askiyachilikning turlari ko'p: payrov, safsata, o'xshatdim, qofiya, laqab va boshqalar. O'zbek xalqi qadimdan to'y, sayil va bayramlarda askiya bo'yicha musobaqalar o'tkazib keladi. Askiyachilik rivojiga Dehqon Shernazarov, Erka qori Karimov, Yusufjon Shakarjonov, Aka Buxor Zokirov, Ibroqumbuva Aminov, Abdulhay maxsum Qozoqov va boshqalar katta hissa qo'shishgan.

Badihago'ylik. Badihago'y so'zi arabcha so'zdan olingan bo'lib, hozirjavob va gapga chechan kishilarning she'riy yo'sinda birdaniga so'z, she'r yoki qo'shiq aytishidir. Badihago'y asarni ijod etadi yoki unga ma'lum bir o'zgartirishlar kiritadi. Badiha erkin tarzda ijod va ijro etilgan asar bo'lib, badihago'ydan katta tajriba va yuksak iqtidor talab etadi. Badihago'ylikning tur va janrlari ko'p bo'lib, eng ko'p tarqalgani baxshichilikdir. Po'ltan, Ergash Jumanbul o'g'li, Fozil Yo'ldosh o'g'li, Islom shoir va boshqalar baxshilik (badihago'ylik) san'atiga munosib hissa qo'shganlar.

Voizlik. Voiz soʻzi arabcha “vaʼz” soʻzidan (“daʼvat”, “xitob” maʼnosida) olingan boʻlib, islomda odamlarni ezgulikka va yaxshilikka chaqiruvchi, jamoat oldida nutq soʻzlovchi shaxsni anglatadi. Al Basriy islomdagi ilk voiz boʻlgan. Taniqli olimlar, shoirlar, din arboblari ham voizlik sanʼatiga munosib hissa qoʻshishgan. Ayniqsa, Mavlono Riyoziy, Husayn Voiz Koshifiy, Jaloliddin Rumiy va boshqalar oʻz nutqlari bilan mashhur boʻlganlar. Voiz xushovoz, ishontiradigan, taʼsirchan gapiradigan, talaffuzi aniq va ravshan, yuksak bilimli va madaniyatli, bir necha tillarni egallagan shaxs boʻlgan. Keyinchalik voizlikning ahamiyati oshib nafaqat islomiy maʼruza, balki siyosiy va xalqaro ahvolga bagʻishlangan maʼruza, bahs va munozarani qamrab olgan. Juma namozi va hayit kunlarida voizlar xalq oldida nutq soʻzlaganlar. Voizlik sanʼatining rivojlanishi natijasida uning yangi tarmoqlari vujudga kelgan: xatiblik - diniy va siyosiy maʼruza; muzakkirlik - diniy-axloqiy masalalar; dabirlik - davlat miqyosidagi yozishmalar va uni oʻqib berish.

Maddohlik. Maddoh soʻzi arabcha “madh” (“maqtov”, “taʼrif”) soʻzidan olingan boʻlib, biror shaxs yoki narsa, voqeani madh etuvchidir. U asosan diniy mavzularda, xususan, Muhammad paygʻambar va choriyorlarning hayoti hamda xislatlari haqidagi maʼlumotlardan badiha tarzida aytuvchi hisoblanadi. Diniy baytlarni, gʻazallarni va hikoyalarni baland ovozda keng xalq ommasi oldida ravon va ifodali aytish maddohning asosiy vazifasi hisoblanadi. Demak, maddohlik diniy aytish yoʻli boʻlib ijrochidan notiqlik mahoratini talab qilgan. Keyinchalik maddoh soʻzining yana bir maʼnosi yuzaga keldi.

Biror shaxsni, xislatni yoki gʻoyani haddan ortiq maqtovchi ham maddoh deb yuritila boshladi.

Suxandonlik. Suxandon soʻzi forscha “suxan” (“soʻz”) soʻzidan olingan boʻlib, soʻzga chechan, soʻz ustasini anglatadi. Suxandon turli mavzularda nutq soʻzlaydigan madaniyatli va maʼrifatli shaxs hisoblanadi. U turli bayramlarda, keng xalq ommasi oldida, marosim va tadbirlarda, anjuman va kechalarda faollik koʻrsatadi.

Adabiyotshunos Nusratullo Atoulloh oʻgʻli Jumaxoʻja suxandonlikning oʻtmishdagi va hozirgi ahvoli borasida fikr yuritib, uning rasmiy va norasmiy davralaridagi talablari bilan bogʻliq mulohazalarni ilgari suradi. “Suxandonlikning quyidagi asosiy shartlari bor: birinchidan, u maʼnaviy-axloqiy yetuk, maʼrifatli zot boʻlsin, ikkinchidan - yoshi ulugʻroq, hayotiy tajriba koʻrgan boʻlsin, uchinchidan - el taniydigan va elni taniydigan boʻlsin, toʻrtinchidan - nutqiy kamchiligi boʻlmasin, beshinchidan - koʻrinishi koʻrkam, nuroniy va yoqimtoy boʻlsin, oltinchidan - davra tashkilotchisi yoki toʻy-maʼraka egasiga yaqin boʻlsin, ettinchidan - davra qatnashchilari, xonadon ahli, mehmon-u mezbonlarning asosiy qismini taniydigan kishi boʻlsin”¹. Diktor soʻzi ham boʻlib, u radio va televideniya nutq soʻzlovchi shaxsni anglatadi. Diktor soʻzi ikki maʼnoda qoʻllaniladi: 1) telekamera yoki mikrofon orqali tayyor matnni xush ovoz bilan ifodali oʻqib beruvchi shaxs; 2) matnga qaramasdan ravon va chiroyli gapiruvchi shaxs. Diktorning ikkinchi maʼnosiga xos xislatga ega boʻlgan notiqlik diktor soʻzini suxandonning sinonimi sifatida ishlatishadi. Notiqlik sanʼatining nazariy va amaliy masalalari boʻyicha Rahimboy

¹ Jumaxoʻja N. Istiqol va ona tilimiz. – Toshkent, 1998, 68-bet.

Jumaniyozov "Nutqiy mahorat" qo'llanmasida bu haqda shunday yozadi: "Boshqa tildan o'zlashgan so'zlar ko'pincha, ma'no torayishi va kengayishi bilan kirib keladi. Suxandon so'zi hozir diktora ma'nosida qo'llanilmoqda. Aslida, noto'g'ri. Diktora bo'lish mumkin, suxandon bo'lolmaslik mumkin. Diktora tayyor matnni yoqimli talaffuz, diksiya bilan ifodali tarzda o'qib beruvchidir. Diktoralarning suxandonlik mahoratini egallaganlari ham borligini inkor etib bo'lmaydi. Diktora matn bilan qattiq bog'lansa, suxandon matn bilan erkin munosabatda bo'ladi. Nutqiy malakaga, ko'nikmaga ega bo'lmagan diktora tilimizning sofliqini ham, boyliqini ham namoyish eta olmaydi. Chinakam diktora nutq texnikasi, ya'ni ovoq, nafas, intonatsiya, pauza, ohang kabi nutqning ifoda vositalari, mashqiy jarayon bilan chegaralanib qolmasdan, balki nutqiy mahorat, nutqiy faoliyat qirralarini egallashga intilishi, nazariy ma'lumot va amaliy mashg'ulotni uyg'unlashtira olishi zarur. Ifodali o'qish, matn mazmunini etkazishga daxldor texnik va nazariy vositalarni bilish va unga amal qilish har doim ahamiyatlidir. Diktora yuqoridagilarni kundalik mashq orqali shakllantirib boradi"¹.

Qissago'y. Qissaxon (qissago'y) afsona, ertak, dostonlarni ravon va ifodali o'qiydigan kishi bo'lib, u turli tadbirlarda, to'y va bayramlarda o'z mahoratini namoyish qiladi.

Qiroatxonlik. Qiroatxon ta'sirchan, ifodali o'qiydigan shaxs bo'lib, qissaxon uning bir ko'rinishidir. Qiroat musiqiylikka moyil-ligi bilan ajralib turadi. Arabiy qiroat talabi, tajvid qoida-lari bilan o'qiluvchi Qur'on tilovati bunga misoldir. Qur'on yoddan yoki manbaning o'zidan o'qiladi hamda qiroatga rioya etiladi. Taniqli so'z san'atkorlarning nomi

¹ Jumaniyozov R. Nutqiy mahorat. – Toshkent: Adolat, 2005, 20-bet.

bilan ataluvchi navoiyxonlik, boburxonlik, bedilxonlik kabilar qiroatxonlikka misol bo'la oladi.

QADIMGI NUTQ KO'RINISHLARI

OG'ZAKI NUTQ

1. Voizlik
2. Notqlik
3. Suxandonlik
4. Qissago'ylik
5. Roviqlik
6. Badihago'ylik
7. Askiyachilik
8. Maddohlik va hokazo¹.

YOZMA NUTQ

1. Dabirlik
2. Kotiblik
3. Munshiylik
(mirzolik) va hokazo.

Savol va topshiriqlar:

1. Notqlik san'ati qanday ijtimoiy mavqei ega?
2. Notqlik san'atining qanday turlari bor?
3. Nutq ko'rinishlari haqida ma'lumot bering.
4. Notqlik turlari va nutq ko'rinishlarini tushuntirib bering.
5. Notqlik turlari va nutq ko'rinishlari haqida nimalarni bilasiz?
6. Navoiyning voizlarga qanday talablar qo'yadi?
7. Nutq madaniyati tarixi haqida qanday ma'lumotlar mavjud?

¹ Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notqlik san'ati. – Toshkent, 2015, 58-bet.

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Aripova A. Notqlik va uning lisoniy-uslubiy vositalari. – Toshkent, 2007.
2. Bekmirzaev N. Muallimning yon daftari. – Toshkent, 2011.
3. Mahmudov N. Ma'rifat manzillari. – Toshkent, 1999.
4. Mahmudov N. O'qituvchi nutq madaniyati. – Toshkent, 2007.
5. Nusratilla Jumaxo'ja. Istiqlof va ona tilimiz. – Toshkent, 1998.
6. Nusratilla Jumaxo'ja. Qonun tili mezonlari. – Toshkent, 2010.
7. Rasulov R., Mo'yidinov Q. O'qituvchi nutqi madaniyati va notqlik san'ati. – Toshkent, 2020.

G'ARB NOTIQLIGI

Reja:

1. Notqlik san'ati tarixi.
2. Ritorika.
3. Yunon notqligi.
4. Rim notqli.

Tayanch so'z va iboralar: notiq, nutq, nutq ko'rinishlari, notqlik turlari, akademik notqlik, sud notqligi, diniy notqlik.

Ko'plab ilmlarning beshigi bo'lgan qadimgi Yunoniston (Gretsiya) notqlik san'ati sohasida ham jahon madaniyati tarixining eng yorqin sahifalarini yaratdi.

Yunon notqligining eng qadimiy sarchashmalari haqida deyarli hech bir yozma ma'lumot qolmagan. Notqlik san'ati haqidagi ilk ma'lumotlarni esa faqatgina Gomerining (eramizdan oldingi XII asr) "Iliada" va "Odisseya" nomli dostonlaridan olish mumkin.

Gomer dostonlari ma'lumotiga qaraganda qadimgi Yunoniston tuprog'ida eramizdan avvalgi davrlarda, Nestor, Menelay, Odissey, Axill kabi bir talay mashhur notqlar bo'lganlar. Gomer turli voqealar tasviri jarayonida ularning notqlik san'atini, ayrimlarining esa maxsus notqlik maktablarida tahsil olganliklarini qayd etadi. Xususan, Axillning Feniks ismli so'z ustasi darsxonasida saboq olganligini yozadi. Ushbu fikrlar shuni ko'rsatadiki, notqlik san'ati o'sha davrlarda xuddi harbiy mutaxassislik va boshqa shu kabi ijtimoiy-siyosiy zarur mutaxassisliklar qatori maxsus maktablarga ega bo'lgan. Yunonistonda keyinchalik aristokratiya, demokratiya tuzumining o'rnatilishi natijasida davlat ishlarida, xalq majlislarida, senat kengashlari va sud jarayonlarida

mamlakatning har bir fuqarosi ishtirok etish, ko'rilayotgan masala yuzasidan erkin muhokama yuritish huquqiga ega bo'lgan. Bu hol keng ommada orasida ham notiqlik san'atining rivojlanishi uchun juda qulay sharoit yaratgan. Chunki notiqlik san'ati har bir fuqaro uchun zaruriy ehtiyojga aylangan edi. Shu bois davlat arboblardan tortib, xalq majlislarining ishtirokchisi bo'lgan erkin fuqarolar ommasi notiqlik san'ati asoslarini egallash uchun kurashar va maqsadga erishish uchun maxsus ustoz - o'qituvchilardan dars olishardi. Badavlat oilalar esa farzandlarini maxsus notiqlik san'ati maktablariga berib o'qitardi. O'z-o'zidan ma'lumki, ana shu ommaviy ehtiyoj tufayli notiqlik san'atining boshlang'ich, o'rta va oliy ta'lim darajasidagi maktabi mavjud bo'lib, ularda ming-minglab kishilar maxsus ta'lim olardi.

Notiqlik maktablarida o'rgatiladigan qoidalar quyidagicha bo'lgan:

1) tantanavor nutqlar; 2) kengash nutqlari (siyosiy nutqlar); 3) suddagi nutqlar. Tantanavor suxandonlikka maqto'v va tanbeh nutqlar, kengash suxandonligiga ishonitiruvchi (ko'ndiruvchi) va ishonchdan qaytaruvchi nutqlar, sud suxandonligiga esa ayblo'vchi va himoya qiluvchi nutqlari kirgan. Tantanavor suxandonlikda notiq yaxshi va yomon tushunchasidan, kengash suxandonligida foydali va zararli tushunchasidan, sud suxandonligida esa adolatli va adolatsizlik tushunchasidan kelib chiqib so'zlashi kerak bo'lgan.

Suxandonlikning uch manbai va uch maqsadi farqlangan. Suxandonlikning uch manbai quyidagilar: tabiiy iqtidor; nazariy ta'lim va amaliy mashg'ulot. Keyinchalik bu safga taqlid kiritilgan. Suxandonlikning uch maqsadi quyidagilar: ishonitirish, huzur baxsh etish, hayajonlantirish. Ritorika (notiqlik) fani ana shu maqsadlarga

erishishni nazarda tutgan. Nutqni ritorik ishlab chiqish besh qismdan iborat: materialni topish, materialni joylashtirish, so'z bilan bayon qilish, eslab qolish va nutq so'zlash.

1. Materialni topish ikki qismdan iborat: aniq masalalar va umumiy masalalar. Notiq shu tarzda erishadigan umumiy masalalarni ikki turga bo'lishi mumkin. Nazariy va amaliy. Nazariy va amaliy masalani ko'rib chiqish nutqning asosini tashkil etadi.

2. Materialni joylashtirish. Nutq to'rt asosiy qismga bo'lingan. Kirish, bayon etish, ishlov berish, xulosa. Aytib o'tish kerakki, ushbu to'rt qismdan uchinchi ikkiga bo'linadi va yana yangi ikki qism qo'shiladi. Shuning uchun ba'zi nazariyotchilarda nutq qismlari yettitagacha bo'linadi: kirish, bayon, mavzuni belgilash, isbotlar (dalillar), raqibning dalillarini inkor etish, chekinish va xotima. Ayrim fikrlarning izchilligi, ketma-ketligi va ularni guruhlariga bo'lish muhim.

3. So'z bilan bayon qilish. So'z bilan ifodalash nazariyasi uch qismga bo'lingan. So'z tanlash haqidagi ta'limot, so'z birikmasi haqidagi ta'limot va shakllar haqidagi ta'limot.

4. Eslab qolish. Yodda saqlash ritorikaning nazariy jihatdan eng kam ishlab chiqilgan qismidir. Yozilgan matnni yodlashda sahifaning umumiy ko'rinishi va satrlar joylashishini eslab qolish talab qilingan.

5. Nutq so'zlash (talaffuz qilish). Notiqning ovozi jarangdor, talaffuzi tushunarli (aniq), rango-rang, boy bo'lishi zarur. Lekin yasama ohangdorlik bo'lmasligi kerak. Nutq so'zlayotganda gavda olijanob bir tarzda tutilishi, nigoh to'g'ri va o'tkir, ma'noli qiyofa, harakatlar keng, lekin bosiq bo'lishi talab etiladi¹.

¹ Qarang: Цицерон. Нотиклик санъати ҳақида икки рисола. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007 йил, 35-55-бетлар.

Notiqlik san'ati murakkab san'at bo'lib, uni egallash kishidan qunt va chidam, malaka va tajriba talab etadi. Shuni ham unutmaslik kerakki, yunon demokratiyasi nechog'liq demokratiya bo'lmasin, biroq u hozirgi tushunchadagi eng progressiv ma'nodagi demokratiya emasdi. Gap shundaki, antik Yunonistonning davlat sistemasi quldorlikdan iborat edi. Erkin fuqarolardan tashqari yana ikki toifa bor ediki, ular qullar va chetdan kelgan, kelgindi, deb kamsitiluvchi kishilar bo'lib, erkin fuqarolar ega bo'lgan huquqlardan foydalanishga mutlaqo haqlari yo'q edi.

Sud ishlarida o'rnatilgan tartib notiqlik san'atining yuksalishiga katta bir turtki bo'ladi. Sud jarayonida da'vogar ham, himoyalovchi ham har biri o'z manfaatini himoya qilish uchun kurashardi. Sud hukmining qaysi tomon foydasiga hal bo'lishi ko'pincha sudlanuvchi shaxs yoki da'vogarning notiqlik san'atidagi mahoratiga bog'liq edi. Qay tomon o'zining mantiqiy, asosli dalil va ma'lumotlari bilan sud hay'atini ishontira olsa, hukm o'shaning foydasiga chiqarilar edi. Lekin hamma sudlanuvchi yoki da'vogarlar ham yetuk notiq bo'lgan raqiblarining tazyiqiga dosh berishlari qiyin edi. Shuning uchun ham antik sud tizimining qoidalariga ko'ra bunday kishilarga u yoki bu kishi nomidan so'zlovchi notiqlardan yordamchi olishga ruxsat berilardi. Sud jarayonida boshqa birov manfaatini ko'zlab, nutq so'zlovchi ana shu toifadagi notiq'larga **sinegorlar** deyilib, ularning nutqi **sinegoriya** deb atalardi. Bora-bora esa ana shu sinegorlar toifasidan sud hay'atining ajralmas qismi bo'lgan hozirgi tushunchadagi advokatlar kelib chiqdiki, bu ma'noda sinegorlar instituti chinakamiga ijobiy, demokratik rol o'ynadi, deb aytish mumkin.

Sinegorlar notiqlik san'ati va huquqshunoslikdan maxsus ta'lim olgan kishilar bo'lib, ana shu sud jarayonidagi qatnashuvchilar hisobiga o'z himoyalaridagi kishilardan xizmat haqi olib, tirikchilik qiluvchi professional notiq'lar edi. Shu ma'noda ularni ixtisoslashgan notiq'lar, deb aytish mumkin. Chunki sud notiqligi oldida birovni oqlash uchun ular bor bilimlarini va mahoratlarini ishga solishga majbur edilar. Bugina emas, ular dastavval olgan ishlarini ipidan ignasigacha o'rganib chiqishlari va nihoyat jonli so'z san'atiga oid bor mahoratlarini ishga solib, sud jarayonida yutib chiqishga harakat qilishlari lozim edi. Shuning uchun ham sinegorlar sud notiqligi taraqqiyotiga katta hissa qo'shdilar.

Logograflar ham sinegorlarga juda o'xshash kishilar bo'lib, aslida ularni ham sinegorlardan ajralib chiqqan muayyan ixtisosli kishilar, deb aytish mumkin.

Logograflar nutq matnlarini tuzuvchi yoki yozib beruvchi kishilar edi. Sinegorlar ham yozib, ham himoya qilgan bo'lsalar, logograflar ko'proq yozib berish bilan shug'ullanardilar. Biroq bu ularning shaxsan nutq so'zlashlarini istisno qilmasdi. Bu kasb egalari o'z ixtisosliklari taqozosiga ko'ra huquqshunoslik, notiqlik va nutq matnini yozishda iqtidorli kishilar bo'lganlar. Chunki ular qonunshunos mutaxassis, ta'sirchan, mantiqiy izchil va ishontiruvchi nutqlarning yozuvchisi, o'rni kelganda notiq sifatida o'z himoyalaridagi kishilarni keng omma oldida, demokratik sud oldida oqlab chiqishlari kerak edi. Zabardast notiq'lar nutqiga o'rganib qolgan afinaliklar va sud hay'ati oldida bu ishni bajarish juda mushkul bo'lgan. Shuning uchun ham logografiya bilan eng bilimdon, zehni o'tkir, tadbirkor kishilargina shug'ullanarlar.

Shunisi ham borki, logografiya bilan muvaffaqiyatli shug'ullanib kelgan kishilarning ko'pchiligi bora-bora yo yirik davlat arbobi darajasiga ko'tarilgan, yo yaxshigina badiiy ijodkor-yozuvchi bo'lib yetishgan¹.

Yunoniston - jahon notiqlik san'atining yirik namoyandalarini yetkazib berdi. Perikl, Lisiy, Demosfen, Aristotel ana shular jumlasidandir.

Perikl yirik siyosiy arbobgina bo'lib qolmay, ko'zga ko'ringan notiq ham edi. Perikl nutqlarining birorta matni ham bizga qadar yetib kelmagan. Lekin uning usta, ko'zga ko'ringan notiq bo'lganligi haqida grek tarixchisi Fukidid ma'lumot beradi. Perikl nutqi fikrning chuqurligi, shaklning soddaligi, samimiyligi bilan tinglovchilar ruhiyatini e'tiborga olganligi bilan xarakterlanardi...

Eramizdan oldingi V asr oxiri va IV asr boshlarida yashab o'tgan taniqli sud notiqlaridan biri Lisiy edi. U usta logograf ham bo'lib, o'z himoyasidagi ayblanuvchilarga nutq matnini yozib berardi. Lisiyning notiqligiga xos xususiyatlardan biri hamma notiqlar uchun zarur bo'lgan usul-fikrni yangicha shaklga solishni juda oson egallaganligidir. U gapirishi lozim bo'lgan kishining xarakterini, ijtimoiy ahvolini juda ham aniq tasvirlab beruvchi nutq matnini ishlab chiqishga usta ediki, bu nutq faqat o'sha so'zlovchigagina xos bo'lardi.

Lisiyning notiq sifatidagi ikkinchi xususiyati, hikoyachilik san'atini egallab olganligidir. U har qanday voqelikni sodda, jonli, qiziqarli shaklda hikoya qilishga usta edi. Uning notiqlik san'atidagi uchinchi xususiyat – uslubidagi aniqlik, soddalik va tabiiylik edi².

¹ Qarang: Иномхўжаев С. Нотиклик санъати асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982, 55-67-бетлар.

² Qarang: Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиклик маҳорати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984, 17-18-бетлар.

Qadimgi Yunonistonning buyuk notiqlaridan yana biri Demosfendir. Demosfen eramizgacha 384 - yilda tug'ilib, 322 - yilda vafot etgan. U dastlab o'zini himoya qiluvchi sud notig'i sifatida tanilgan. Keyinchalik u logograflik qiladi. Demosfen notiqlik san'atini o'rganish uchun juda ko'p vaqt sarflaydi. Unda jismoniy kamchiliklar mavjud edi – ovozi past va diksiyasi yomon bo'lgan, kifti asabiy ravishda titrab turgan. Ma'lumotlarga qaraganda, Demosfen ovozini kuchaytirish uchun og'ziga mayda toshlarni solib, dengiz qirg'og'ida nutq so'zlardi va to'liq shovqin-suronini bosib ketishga harakat qilardi. Kiftning titrashidan qutulish uchun shiftga qilichni shunday ildiradiki, uning o'tkir uchi kiftga yaqin turadi va kifti titragudek bo'lsa, qilichning uchi tegib og'ritardi. Shu yo'sinda olib borilgan uzluksiz mashqlar Demosfenga jismoniy va nutqiy kamchiliklarini bartaraf qilishga imkon bergan. Tinimsiz mehnat tufayli u mashhur notiq bo'lib yetishdi.

Demosfen nutqi uning xarakterini aks ettiruvchi oyna edi. Undagi kuchli vatanparvarlik tuyg'usi nutqlarida o'z ifodasini topardi.

Demosfendan keyin o'zining notiqlik talanti bilan nom chiqargan Aristotel eramizdan oldingi 335- yilda notiqlik san'ati nazariyasi – "Ritorika" asarini yaratdi.

Bu asar uch qismdan iborat:

1. Nutq xizmat qilishi lozim bo'lgan tamoyillar tahlili.
2. Notiq uchun zarur bo'lgan shaxsiy xususiyat va qobiliyat.
3. Notiq nutqida qo'llaniladigan nutq texnikasi, nutq usullari.

Aristotel nutq uslubiga alohida e'tibor beradi. Aristotelning notiq uslubi haqidagi fikrlari hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. U notiq nutqi uslubining layoqatliligi, uning aniqligi bilan belgilanadi, deb

juda to'g'ri ko'rsatadi. Agar nutq aniq bo'lmasa, notiq o'z maqsadiga erisha olmaydi, tinglovchilarga kerakli ta'sir etolmaydi. Taniqli faylasuf ayrim notiqlar nutqida epitet, o'xshatish, metafora va boshqalarning o'rinsiz qo'llanishini qoralaydi va ularni to'g'ri qo'llay bilish nutqning ta'sirchanligini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini aytadi.

U "Ritorika" asarida notqlik san'atining besh asosiy tomonini ko'rsatadi va yoritib beradi:

1. Materialni tanlash.
2. Reja, materialni joylashtirish shakli.
3. Materialning o'zini xotirlash va uni joylashtirish; nutq qurilishini to'g'rilash; notiqning nutq materialini o'rganish.
4. So'z bilan ifodalash.
5. Nutqni talaffuz qilish (tasavvur qilish va boshqalar)¹.

Rim notqlik san'ati Gretsiya notqlik san'atining davomi sifatida yuzaga keldi. Rimdagi iqtisodiy va siyosiy o'sishning xarakteri notqlik san'atining yangi tipini yaratdi.

Gretsiyada bo'lganidek, Rimda ham notqlikning, asosan, uch turini ko'rsatish mumkin: sud notqligi - oqlovchi va qoralovchi; siyosiy notqlik; maqtov notqligi. Bulardan tashqari, Gretsiyada bo'lganidek, notqlik san'atini o'qitish uchun xizmat qiluvchi o'quv - mashq notqligi ham mavjud edi.

Rimda urushning kuchayib ketganligi harbiy sarkardalar nutqining rivojlanishiga ham imkon berdi. Rimlik notqiqlardan biri eramizdan ilgari III - II asrlarda yashab o'tgan davlat arboblardan Mark Partius Kato

¹ Qarang: Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиклик маҳорати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984, 20- бет.

yoki Katondir. Katon notiq sifatida nutq san'ati nazariyasi va amaliyoti masalalari bilan maxsus shug'ullangan. Lekin uning nutqlaridan juda kam qismi bizgacha yetib kelgan.

Katon har qanday materialni yorqin va jonli bayon etish qobiliyatiga ega edi. Uning nutqida maqsadga intilish kuchli edi. U notiqdan, birinchi navbatda, nutq qaratilgan predmetni har tomonlama o'rganib chiqishni talab etardi. Bu fikr notqlik san'ati tarixi taraqqiyotida tasdiqlanib kelmoqda.

Keyinchalik Rimda aka-uka Tiberiy va Kay Grakx, Mark Antoniy, Mark Tulliy Sitseron kabi taniqli qator notiqlar yetishib chiqadi. Ular ichida eng buyuk va so'zamoli Sitseron edi. Sitseron va Demosfen qadimgi notqiqlarning eng buyuklari edi. Demosfen ko'proq o'zining siyosiy notqligi bilan shuhrat topgan bo'lsa, Sitseron sud notqligi bilan tanildi. Albatta, Sitseron nutqlari siyosiy jihatdan ham kuchli edi. Rimda, umuman, siyosiy tomonni chetlab o'tgan birorta ham yaxshi notiq bo'lmagan.

Sitseron timsolida notqlik san'atining nazariyasi hayot tajribasi va nazariyasi bilan muvaffaqiyatli ravishda qo'shib olib borildi. U notqlik san'ati nazariyasining ayrim tomonlarini ishlab chiqibgina qolmay, o'z notqlik chiqishlari bilan buni tajribada isbot etdi. Sitseron nutqining muvaffaqiyatli chiqishi uchun notiq quyidagilarga alohida e'tibor berishi lozimligini ko'rsatadi:

1. Notiqning o'ziga ishonchi mustahkam bo'lishi kerak. Buning uchun esa notiq o'z nutqida olg'a suriladigan fikrga to'la ishonch hosil qilishi lozim.

2. Nutq to'liq isbotli dalillarga ega bo'lishi kerak.

3. Materialni to'plash nutqqa tayyorgarlikning asosidir.

4. Materialni to'g'ri joylashtirish-ekspozitsiyaga alohida e'tibor berish lozim. Joylashtirish shunday bo'lsinki, u materialni butunlay o'zlashtirib olishga yengillik yaratsin. Buning uchun esa nutqni aniq qismlarga bo'lish lozim.

5. Har qanday sohada ham nutqning muvaffaqiyatini bilish hal etadi. Agar notiq o'z nutqi qaratilgan sohani yaxshi bilmasa, u qanchalik san'atkor bo'lmasin, o'z tinglovchisini jalb etolmaydi.

Sitseron nutqning tuzilishiga alohida e'tibor beradi. Uning fikricha, notiqlik nutqi kompozitsiyasi quyidagicha bo'lgan:

1. Kirish.
2. Ishning mohiyatini bayon qilish.
3. Rejaning keyingi qismlarini ifodalash.
4. Dalillar (nutqning eng muhim qismi).
5. Asosiy mazmunni ta'kidlash.
6. Xulosa.

Sitseron o'zi ana shu o'zi tuzib chiqqan qoidaga qat'iy rioya qilardi. U uslubga, ibora shakliga, nutqdagi ayrim tomonlarning joylashtirilishiga alohida e'tibor beradi. Notiqlikning turli usullarini: ritorik savol, xitob, murojaat, takroriy kengaytirilgan usul va boshqalarni o'rinli qo'llay bilardi. Nutqning obrazlilik, yaxlitlilik hamda bir me'yorda tashkil etilishiga alohida e'tibor qaratardi.

Sitseronning notiqlik san'ati nazariyasi va tarixiga oid uchta asari ma'lum: "Notiq haqida", "Notiq" va "Brut" (yoki "Taniqli notiqlar haqida")¹.

¹ Qat'iy: Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиклик маҳорати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984, 22-23 бетлар.

Rim notiqlik san'atining buyuk nazariyotchilaridan biri Kvintiliandir. Mark Fabiy Kvintilian notiqlik san'atida yirik notiq va nazariyotchi sifatida shuhrat topgan. Uning "Notiq bilimi haqida" nomli asari mavjuddir. Kvintilian Sitseron va boshqa Rim notiqdori fikriga qo'shilgan holda, hamma notiq birinchi navbatda bilimli bo'lishi lozimligini aytadi. Shu bilan birga, u notiq axloqiy olijanob bo'lishi lozim, busiz hech qachon haqiqiy notiq darajasiga ko'tarila olmaydi, deb biladi. Kvintilian Rimdagi notiqlik maktabining asoschisi hisoblanadi. Ungacha notiqlik bilimini berish xususiy maktablarda uyushtirilardi.

Umuman, qadimgi Yunoniston va Rimning notiqlik san'ati tajribalari o'rta asr va keyingi davr notiqdori vujudga kelishida muhim rol o'ynaydi. Hozir ham notiqdori undan tanqidiy foydalanishlari mumkin va zarur.

Savol va topshiriqlar:

1. Notiqdori deb kimlarga aytiladi?
2. Notiqlikning qanday ko'rinishlari bor?
3. Demosfen notiq nutqiga qanday talablarni qo'yadi?
4. Sitseronning notiq nutqiga qo'yadigan talablari.

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Bekmirzayev N. Notiq, nutq, xulq. – Toshkent, 2015.
2. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent, 2007.
3. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig'i. – Toshkent, 2012.
4. Rasulov R., Mo'yidinov Q. O'qituvchi nutqi madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2020.
5. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent, 1992.
6. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. – T.: 1993.

SHARQ NOTIQLIGI

Reja:

1. Sharq madaniyati tarixida notiqlik san'ati.
2. Forobiy axloqli kishilar haqida.
3. Abu Ali ibn Sinoning notiqlikka oid qarashlari.
4. Kaykovus suxandonlik xususida.

Tayanch soʻz va iboralar: nutq, notiq, vaʼz, voiz, notiqlik, voizlik, suxandonlik, logika, grammatika.

Sharq xalqlari, xususan, IX-XV asrlarda dunyo madaniyati taraqqiyotining eng oldingi, yetakchi saflarida turish darajasiga koʻtarila oldi. Oʻrta asr fani, madaniyati Xorazmiy, Fargʻoniy, Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Beruniy, Qoshgʻariy, Jomiy, Navoiy, Bobur kabi ulugʻ siymolarning nomlari bilan xarakterlanadi. Bu mutafakkirlar yashagan davr Sharq tarixida Uygʻonish davri deb ataldi. Bu davrda madaniyat, sanʼat, ilm - fan ravnaq topdi. Fan va madaniyat targʻibotchilari – voizlar yetishib chiqdi. Voizlikni qadrlovchi fikrlar vujudga keldi. Oʻsha davrda notiqlik sanʼati – **voizlik**, notiq – **voiz**, nutq esa **vaʼz** deb atalgan¹.

Sharq madaniyati tarixida notiqlik sanʼati oʻziga xos mavqega ega boʻlgan. Abu Nasr Forobiy, Mahmud Qoshgʻariy, Mahmud Zamaxshariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Kaykovus, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy kabi mutafakkirlar tilga, nutqqa jiddiy eʼtibor berish bilan birga yaratgan asarlarida ham bu xususda bebaho fikrlar bildirishgan.

Abu Nasr Forobiy toʻgʻri soʻzlash, toʻgʻri mantiqiy xulosalar chiqarish, mazmundor va chiroyli nutq tuzish toʻgʻrisida shunday deydi: “Qanday qilib taʼlim berish va taʼlim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday soʻrash va qanday javob berish (masalasi)ga kelganimizda, bu haqda bilimlarning eng birinchisi jismlarga va hodisalarga ism beruvchi til haqidagi ilmlar deb tasdiqlayman. Ikkinchi ilm grammatikadir: u jismlarga berilgan ism (nom)larni qanday tartibga solishni hamda joylashishini va bundan chiqadigan natijalarni ifodalovchi hikmatli soʻzlarni va nutqni qanday tuzishni oʻrgatadi. Uchinchi ilm mantiq (logika)dir”.

Forobiyning aytishicha, mantiq shunday bir sanʼatki, kishi notiqlikdan adashib qoladigan boʻlsa, toʻgʻri fikrlashga olib keluvchi va aql yordamida biror xulosa chiqariladigan boʻlsa, xatolarning oldini oluvchi narsalarni oʻz ichiga oladi. Uning aqlga munosabati grammatika sanʼatining tilga munosabati kabidir.

Nutq va notiqlik sanʼatida logika va grammatikaning roliga berilgan bunday baho nazariy jihatdan katta qimmatga ega boʻlib, notiqlik sanʼati taraqqiyotida muhim rol oʻynagan.

Forobiy axloqli kishilarning oʻn ikki muhim sifatini koʻrsatadi va shundan beshinchi sifatida tilga olgan notiqlik haqida gapirib: “soʻzlari aniq boʻlsin, fikrini va aytmoqchi boʻlgan mulohazalarini ravon va ravshan bayon eta olsin” – deydi. Forobiyning chiroyli, tartibli, taʼsirchan qilib soʻzlash masalalari haqidagi baʼzi mulohazalari ritorika, poetikaga oid asarlarida uchraydi. Forobiyning oʻzi esa, manbalarda zikr etilishicha, shirinsoʻz, hozirjavob, har qanday qiyin masalani bir zumda hal etib beruvchi faylasuf – notiq boʻlgan. Falsafa fanlari doktori

¹ Qatagʻ: Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиклик маҳорати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984, 24 – бет.

M.Xayrullayevning ta'kidlashicha, Forobiy qadimgi grek falsafasi va ilmi bilan juda ko'p shug'ullangan va grek olimlarining, xususan, Aristotelning asarlariga mukammal sharhlar yozgan. Qadimgi Gresiyada boshqa fanlar bilan birga ritorika – notiqlik san'ati haqidagi fan ham yuksak taraqqiy etgan edi. O'z-o'zidan ma'lum bo'ladiki, Forobiyning bu sohaga ham qarashli fikrlari, sharhlari mavjud bo'lib, uni o'rganib chiqish muhim masaladir.

O'rta asr Sharqining buyuk allomalari orasida mashhur tabib, faylasuf, shoir **Abu Ali ibn Sino** alohida o'rin tutadi. U ham notiq sifatida notiqlik san'atining muhim sifatlari haqida qimmatli fikrlarni bildirgan.

Ibn Sino suhbat o'tkazishdan ilgari, suhbat o'tkazuvchi kishining o'z suhbatini qaratilgan predmetni, shaxs faoliyatini chuqur, har tomonlama o'rganishi, biror kamchilikni ham chetlab o'tmasligi lozimligini, shundagina o'tkaziladigan suhbatning tarbiyaviy ahamiyati katta bo'lishini aytadi. "Agar biror kamchilik e'tibordan chetda qolsa, – deydi u, – butun mehnat zoye ketadi va istalgan natijaga olib kelmaydi". Suhbat mavzuida e'tibordan chetda qoldirilgan, lekin aytish lozim bo'lgan kamchiliklarni Ibn Sino sirti tuzalgan, lekin ichidan yiringlab ketgan yaraga o'xshatadi. "Vaqti bilan yiringga o'xshab kamchilik kuchga kiradi va o'zining yaramas va bema'ni qiyofasini ko'rsatadi", – deydi u. Ibn Sinoning fikricha, ayniqsa hukmdorlar ana shunday suhbatlarga tortilishi lozim. "Odamlar hukmdorlardan qo'rqishi tufayli, – deydi ibn Sino, – ularning kamchiligi ko'rsatilmaydi. Buning natijasida ular o'z qilmishlarini ideal deb hisoblaydi va xulqlari buzila boshlaydi, bu hol davlat ishiga yomon ta'sir qiladi". Bunday paytda

qo'rqmasdan xatolarni ko'rsatish davlatning mustahkamlanishida katta ahamiyatga ega ekanligini uqtiradi.

Kaykovus tomonidan 1082-1083 yillarda yaratilgan, qadimgi Sharq pedagogikasining ajoyib asarlaridan biri hisoblangan "Qobusnoma"da ham nutq odobi va madaniyati haqida ibratomuz fikrlar aytilgan. "Qobusnoma"ning "Suxandonlik bilan baland martabaga ega bo'lish haqida" deb nomlangan yettinchi bobida va hunarni egallashga bag'ishlangan oltinchi bobida notiqlik sirlariga doir bildirilgan mulohazalar, nafaqat o'sha davrda, balki hozirda ham katta ahamiyatga ega. Kaykovus hamma hunarlar ichida so'z hunari–notiqlikni a'lo deb biladi. Muallif farzandiga qilgan nasihatlar orqali o'quvchini yoqimli, muloyim, o'rinli so'zlashga, behuda gapirmaslikka undaydi. So'zlaganda o'ylab, har bir fikrdan kelib chiqadigan xulosani ko'z oldiga keltirib gapirish kerakligini, kishi kamtar bo'lishi, o'zini xalq orasida oddiy tutishi lozimligini eslatib, mahmadonalik qilish, ko'p gapirish donolik belgisi emasligini shunday ifodalaydi: "Ey farzand, agar har nechakim suxandon bo'lsang, o'zingni bilg'ondan kamroq tutg'il, to so'zlash vaqtida nodon va beburd bo'lib qolmag'aysan. Ko'b bilib, oz so'zlag'il va kam bilib ko'p so'z demag'il. Nima uchunki, aqlsiz shundoq kishi bo'ladur - u ko'b so'zlar. Debduurlarki, xomushliq salomatlik sababidur, chunki ko'b so'zlaguchi oqil kishi bo'lsa ham, avom uni aqlsiz derlar".¹

Kaykovus notiqlikni egallashning yo'li, birinchidan, tinimsiz mehnat, o'rganishdir, deydi.

¹ Kaykovus. Qobusnoma. – Toshkent, 1986, 45-bet.

Ikkinchidan, nutqing go'zal bo'lsin, – deydi. “So'zning ikki tomoni bordir: biri go'zal tomoni, ikkinchisi xunuk tomonidir. Xalq oldida gapiradigan so'zing go'zal bo'lsin, bu so'zni xalq qabul qilsin”.

Uchinchidan, har bir fikrni ifodalashda tinglovchi qalbiga to'g'ri yo'l topa bilish, shaklga e'tibor berish masalasi...

To'rtinchidan, har bir so'z to'g'ri va asosli bo'lmog'i lozimligini uqtiradi.

Beshinchidan, har bir nutq ma'lum ilmiy asosga ega bo'lsagina, ta'sirchan bo'ladi. Ya'ni nutq qaratilgan predmetni yaxshi o'rganib chiqish lozimligini ta'kidlab: “Bilmagan ilmdan gapirmagil... Bilmagan ilm ma'rifatni bilaman deb, da'vo qilsang hech narsa hosil bo'lmaydi va behuda zahmat chekasan”, – deydi... Nutqni egallashdan maqsad xalq diliga yo'l topa bilishdir, deb biladi muallif va “agar ko'ngillarga sevimli bo'lishni istasang, xaloyiqning maqsadini so'zla”, – deydi.

Oltinchidan, “Ilgari o'ylash bir nav karomatdir”. Ya'ni tayyorgarliksiz nutq bo'sh chiqadi.

Yettinchidan, kamtarlikni ulug'lab: “Har qancha dono bo'lsang ham, o'zingni nodon bilgil, toki senga ilm o'rganish eshigi ochiq bo'lg'ay” – deydi.

Sakkizinchidan, tinglovchining xarakteriga, mavqeiga qarab ish tutish lozimligini uqtiradi: “Amaldorlar bilan amaldordek, oddiy odamlar bilan oddiy odamlardek so'zlashgil, (bunday vaqtlarda ham) donishmandlik chegarasidan chiqma, sening so'zing eshitgan kishiga og'ir tuyulmasin, (agar shunday bo'lmasa) sening so'zingni hujjat va dalillar bilan ham eshitmaydilar”.

To'qqizinchidan, nutqda qisqalik, anqlik bo'lishi kerakligini aytadi. “Ko'p bil-u, oz so'zla... Shunday so'zlagilki, bu so'z... bekor va zoe ketmasin”.

O'ninchidan, “So'z eshitishdan qochma, kishi so'z eshitish bilan notiq bo'ladi”, – deb ta'kidlaydi.¹

Ko'rinadiki, Sharq mutafakkirlari notiq oldiga tilni puxta o'rganish, uning lug'aviy boyligi va grammatikasini puxta egallash, mantiqli so'zlashni o'rganish, nutqni ichki (mazmun) va tashqi (shakl) ko'rinishiga birday e'tibor berish, go'zal va ta'sirchan nutq tuza bilish, til boyliklarini maqsadga muvofiq hamda o'rinli ishlatish vazifalarini qo'yadilar va ularning ijrosini kuzatadilar, chuqur tahlil etadilar.

Takrorlash uchun savollar:

1. Voiz deb kimga aytiladi?
2. Notqlikning voizlikdan qanday farqi bor?
3. Notqlik san'atining qanday turlari bor?
4. Notqlik san'atining qanday nutq ko'rinishlari bor?

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov N. Ma'rifat manzillari. – T.: 1999.
2. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – T.: 2007.
3. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – T.: 1992.
4. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. – T.: 1993.

¹ Qarang: Ўринобоев Б., Солиев А. Нотиклик маҳорати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984, 28-30- бетлар.

ALISHER NAVOIY VA HUSAYN VOIZ KOSHIFIY VOIZLIK HAQIDA

Reja:

1. Alisher Navoiy til va nutq haqida.
2. Husayn Voiz Koshifiy voizlik haqida.
3. G'azzoliy voizlar haqida.

Tayanch soʻz va iboralar: nutq, notiq, vaʼz, voiz, notqlik, voizlik, suxandonlik, maddohlik, badihagoʻylik, goʻyandalik.

Sharq madaniyatining salmoqli zarvaraqlarini tashkil etuvchi notqlik sanʼati tarixiga oid talaygina manbalar bor boʻlsa-da, ulardan hech biri **Alisher Navoiy** qoldirgan meros kabi qimmatli va boy emas. Alisher Navoiyning asarlari oʻzbek tilida nutq tuzishning goʻzal namunalari boʻlishi bilan birga uning mukammallashishiga ham katta hissa qoʻshdi. Alisher Navoiy til va nutq haqida oʻzining “Mahbub ul-qulub” asarida shunday deydi: “Til muncha sharaf bila nutqning olatidur va ham nutqdirki, gar nopisand zohir boʻlsa, tilning ofatidur...” yaʼni til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir, agar u oʻrinsiz ishlatilsa, tilning ofatidir.

Alisher Navoiy oʻz davrining buyuk mutafakkiri, soʻz ustasi boʻlish bilan birga kishilarga yaxshi soʻz bilan taʼsir eta bilish sanʼatini juda ham qadrllovchi, ulugʻlovchi, bunday sanʼat ustalariga eʼtibor qilib, ehtirom koʻrsatuvchi bir shaxs edi. Navoiy omma oʻrtasida yaxshi nutqning taʼsiri va tarbiyasini ham chuqur his etadi. Notqlikdagi yaxshi va yomon tomonlarni koʻra bilish va ularni farqlay olishga chaqiradi:

Toʻti-yu shorik agar notiqdurur,

Har biriga oʻzga bir mantiqdurur.

Alisher Navoiy “Mahbub ul-qulub” nomli falsafiy asarining 24-faslini “Nasihah ahli va voizlar zikrida” deb ataydi va bunda voizlik sanʼatiga, vaʼzga, voizga oʻz munosabatini bildiradi.¹

Navoiy nazdida: “Vaʼzxon shunday boʻlishi kerakki, uning majlisiga boʻsh kirgan odam toʻlib chiqsin; toʻla kirgan odam esa yengil tortib, xoli qaytsin. Voiz olim va halol ish koʻruvchi boʻlsa, uning nasihatidan chetga chiqqanlar gunohkor boʻladi. Agar u boshqalarga buyursa-yu, oʻzi qilmasa, uning soʻzlari hech kimga taʼsir etmaydi va foyda keltirmaydi...voiz bilimdon boʻlishi bilan birga, xalqning ruhiyatini yaxshi biladigan, xalqning dardi bilan yashaydigan boʻlishi kerak. Ana shundagina uning vaʼziga yurak-bagʻri gʻam-alamga, dard-u tashvishlarga toʻlib kirgan kishi dardlaridan forigʻ boʻlib, koʻngli boʻshab, yengil tortib chiqadi. Qalbida maʼnaviy-ruhiy boʻshliq boʻlgan odam esa bunday voizning suhbatidan olam - olam maʼnaviy zavq olib, koʻngli, shuuri fikriy nurga toʻlib chiqadi.”²

Alisher Navoiyning muxlisi, shogirdi va doʻsti boʻlgan **Husayn Voiz Koshifiy** Sharqning mashhur allomalaridan biri boʻlgan. U axloq, tarix, tasavvuf, nujum (astronomiya) riyoziyot, fiqh sohalariga doir qirqdan ortiq asar yaratgan. Uning “Futuvvatnomai sultoniy”, “Axloqi Muhsiniy”, “Javohir ut-tafsir” kabi oʻnlab asarlari besh yuz yildan beri sharqona odob va axloq dasturi sifatida yurtma-yurt, qoʻlma - qoʻl oʻqib kelinmoqda.

Husayn Voiz Koshifiyning nutqlari oʻzining jozibadorligi bilan har qanday kishini jalb qila olgan. Aytishlaricha, uning bunday soʻz sanʼatidagi mahoratini Alisher Navoiy bilan birga Sulton Husayn

¹ Qatagʻ: Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиклик маҳорати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984, 31–бет.

² Qatagʻ: Жумахўжа Н. Истиқлол ва она тилимиз. – Тошкент: Шарқ, 1998, 54-55- бетлар.

Boyqaro ham yuksak baholagan va ular o'z asarlarini aholi o'rtasida rasmiy ijro etish lozim bo'lgan paytlarda bu ishga Husayn voizni munosib ko'rganlar. Buyuk shoir Abdurahmon Jomiyning dafn marosimida Alisher Navoiy o'zining bag'ishlov she'rini o'qib eshittirishni, shu marosimda va'z aytgan Husayn voizga topshirganligi buning dalilidir.¹

Alisher Navoiy o'zining "Majolis un-nafois" asarida Xo'ja Muayyad Mehnagiy, Mavlono Riyoziy, Muin voiz kabi yana bir qancha voizlar haqida ham atroflicha fikr bildiradi.

Shuningdek, mumtoz merosimizda axloq-odob o'rgatuvchi voizning o'z odobi haqida ko'p fikr yuritiladi. Abu Homid Muhammad ibn Muhammad al-G'azzoliyning "Oxiratnoma" asari ham shunday. G'azzoliy voizlarning voizi bo'lib, voizlarga dastur ul-amal tariqasida pand-nasihat aytadi. U voizning tili, va'zning uslubiga alohida e'tibor qaratadi: "Mabodo, va'z o'qitishdan boshqa ilojing qolmasa, ikki narsada ehtiyot bo'l: birlamchi-so'zlaring ortiqcha ibora-yu ishoratlar, asli puch hikoyatlaru ma'nisiz baytlar ila yasangan, ya'niki sertakalluf bo'lmasin!... Haddan tashqari sertakalluflik voizning botinan xarob, qalban g'aflatda ekanidan dalolat qiladi". Darhaqiqat, notiqning nutqi asosiy maqsadga qaratilgan, har qanday ortiqcha so'z va iboralardan xoli bo'lishi kerak. Aksariyat notiqqlar nutqlarini sertakalluf, jimjimador so'z va iboralar bilan bezashga harakat qiladilar. Ular nutqlarining chiroyli bo'lishini istaydilar va uning tashqi chiroyiga zo'r beradilar. Aslida esa nutqqa chinakam zeb beradigan narsa fikrdir. Va'zni eshitimli qiluvchi omillardan biri hayotiy hikoyatlar va bayt-u g'azallar bilan omuxta

¹ Qarang: Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиқлик маҳорати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984, 34-бет.

gapirishdir. Ammo me'yorni unutmaslik lozim.¹ Notiq so'zlash davomida o'z hayotidan misol keltirmasdan, o'ziga bino qo'ymasdan, samimiy so'zlasa, tinglovchilarga manzur bo'ladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Voiz deb kimga aytiladi?
2. Notiqlikning voizlikdan qanday farqi bor?
3. Notiqlik san'atining qanday turlari bor?
4. Notiqlik san'atining qanday nutq ko'rinishlari bor?
5. Navoiy nazdida va'zxon qanday bo'lishi kerak?
6. Alisher Navoiyning til va nutq haqidagi fikrlari.

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov N. Ma'rifat manzillari. – Toshkent, 1999.
2. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent, 2007.
3. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent, 1992.
4. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent, 1993.

¹ Qarang: Жумахўжа Н. Истиқлол ва она тилимиз. – Тошкент: Шарқ, 1998, 60-бетлар.

OG'ZAKI VA YOZMA NUTQ

Reja:

1. Og'zaki va yozma nutqning o'ziga xosligi.
2. Dialogik va monologik nutq.

Tayanch so'z va iboralar: og'zaki va yozma nutq, dialog, monolog, artikulyatsion apparat, eshitish analizatorlari, yozuv.

Nutq – bu og'zaki kommunikatsiya, ya'ni til yordamida muloqot o'rnatish jarayoni demakdir. Ijtimoiy tajribada biron–bir mazmunni anglatadigan so'zlar og'zaki kommunikatsiya vositasi hisoblanadi. So'zlar eshittirilib yoki ovoz chiqarmasdan aytilishi, yozib qo'yilishi yoki kar–soqov kishilarda ma'lum bir mazmunga ega bo'lgan imo–ishoralar vositasida almashtirilishi mumkin. Quyidagi nutq turlari farq qilinadi: yozma va og'zaki nutq. O'z navbatida og'zaki nutq dialogik va monologik nutqlarga bo'linadi. Og'zaki nutqning eng sodda turi **dialog**, ya'ni biror masalani muhokama qilayotgan yoki o'zaro suhbatlashayotgan suhbatdoshlar nutqidir. Og'zaki nutqning ikkinchi turi **monolog** bo'lib, bir kishining boshqasiga yoki uni tinglayotgan ko'pchilikka qarata so'zlagan nutqidir. Bunga o'qituvchining hikoyasi, o'quvchining javobi, ma'ruza va shu kabilar kiradi. Dialogik nutqning mazmuni, xarakteri, davomiyligi muloqotga kirishgan shaxslarning shaxsiy qarashlariga, qiziqishlariga, bir-birlariga bo'lgan munosabatlariga, maqsadlariga bevosita bog'liq bo'ladi. Monologik nutq bir kishining boshqa kishiga murojaati – fikrlarning mantiqan tugal bo'lishi, grammatik qonun-qoidalariga rioya qilishdir. Odamlar muloqot jarayonida so'zlardan tashqari turli xil harakatlardan, qiliqlardan, holatlardan, kulgi, ohanglardan ham foydalanadilar.

Dialogik nutqda til qoidalariga unchalik rioya qilinmasa ham, suhbatdoshlar bir–birlarini tushunaveradilar. Yozma nutq insoniyat tarixida og'zaki nutqdan ancha keyin paydo bo'lgan. Yozuv tufayli odamlar to'plagan tajribalarni avloddan-avlodga to'lasincha yetkazish imkoni tug'ildi. Yozma nutq ham dialog va monolog shakllarida uchraydi. Nutqning nerv – fiziologik mexanizmini eshitish harakat analizatorlarini tashkil etadi. Chunki axborotni qabul qilish va uni boshqalarga berish uchun, avvalo, eshitish analizatorlari yaxshi ishlashi kerak. Gapirayotganda esa o'pka, og'iz muskullari faol harakatga keladi. Ayniqsa, artikulyatsion apparat yaxshi ishlashi kerak. Buning faoliyatisiz birorta harf yoki so'z hosil bo'lmaydi. Nutqning nerv-fiziologik mexanizmlarini bosh miyadagi nutq markazlari ham tashkil etadi. Olimlarning, ayniqsa, A.R.Luriyaning tajribalari shuni ko'rsatadiki, bosh miyadagi nutq markazlari ishdan chiqsa, nutqni tushunish yoki nutq so'zlash birdaniga izdan chiqar ekan. Biz o'zaro muloqotda til, nutqning o'zidagina foydalanib qolmasdan, balki qo'l, barmoq va yuz harakatlari, imo–ishora, ohang, pauza, kulgi, ko'z yoshi qilish va shu kabilardan ham foydalanamiz. Bular og'zaki kommunikatsiya vositalari – so'zlarni to'ldiruvchi va kuchaytiruvchi, ba'zan esa o'rmini bosuvchi belgilar tizimini tashkil etadi. Eng muhimi, kishi nutqni tarbiyalash bo'yicha oldiga aniq maqsad qo'yishi va ana shu maqsad asosida qat'iy mashqlar olib borishi lozim. Masalan, kishi adabiy tilda so'zlashga o'rganishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan bo'lsa, faqat dars paytidagi javoblaridagina emas, har qanday sharoitda, har bir kishi bilan bo'lgan muloqotda ham o'zining gaplarini nazorat qilib borishi, shevachilikka yo'l qo'ymasligi lozim. O'z-o'zini nazorat

qilish bo'lmasa, kishi hech qachon nutq madaniyatini, muomala madaniyatini egallay olmaydi, u notiq bo'la olmaydi. Nutqning to'g'riligi uning adabiy til me'yorlariga mosligidir. Adabiy til me'yorlari ko'p tarmoqli bo'lgani uchun, nutqning to'g'riligi bir qancha shartlarni o'zida qamraydi. To'g'ri nutq o'zida adabiy tilning fonetik, talaffuz, lug'aviy so'z yaratilishi, grammatik (morfologik, sintaktik, uslubiy) me'yorlarni mujassamlashtirgan bo'lishi lozim. Bularning birontasidan biroz chetlashgan nutq ham to'g'ri nutq bo'la olmaydi.

"Insho" so'zini o'qir ekan, ko'pchilik gap maktab ta'limi haqida deb o'ylar. Yo'q, gap milliy tafakkur tarzimiz haqida. Nutqni yozma ravishda bayon etmoq – insho demakdir. Asli bu ham notqlik san'atining bir qirrasidir, san'at ichra san'atdir. Yozma nutq bilan shug'ullanmagan biror notiqni uchratish qiyin. Zero, notiqning hech biri yozma nutqni sayqal toptirmasdan chinakam san'atkor darajasiga ko'tarilmagan bo'lsa kerak. Qadim-qadim zamonlardan insho san'atiga juda katta e'tibor berilgan. Eng oddiy maktublardan tortib hikoya, qissa, roman, epopeya, hatto, murakkab uslublardagi ilmiy asarlarga barcha ijodiy tafakkur mahsullarining onasi insho san'atidir.

Yozma nutq bilan og'zaki nutq bir-biriga chambarchas bog'liq. Yozma nutq bilan shug'ullanmagan notiq nutqining rivoji sust, sayqal topishi qiyin kechadi. Uning so'z boyligi va ifoda imkoniyatlari cheklangan bo'ladi. Insho mashqlarida toblanmagan nutqning uslub g'alizligi, tafakkur darajasi sayozligi, sur'ati sekinligi, yaqqol sezilib turadi. Yozma nutq og'zaki nutqning ravnaq topishiga muhim omil sifatida xizmat qiladi. Ayni paytda og'zaki nutq ham yozma nutqning rivojiga ijobiy ta'sir etadi. Notiqning fikri o'ylari, qalb kechinmalari

yozma nutq jarayonida rosa ishlanadi, pishib mumtoz darajaga yetadi. So'ng og'zaki nutqda jamol ko'rsatadi. Og'zaki nutq ham ijod jarayoni. Unda ham inson favqulodda noyob fikr-g'oyalarni, badiiy ifodalarni kashf etadi. Ularni so'zlab yurib yozma nutqda terib yozadi. Shuning uchun avvaldan maktablarda yozma ish va sinovning asosiy turlaridan biri sifatida insho juda to'g'ri kiritilgan. Og'zaki nutq so'zlaganda har qanday mahoratli notiq yozayotganidek xotirjamlik bilan chuqur o'ylab fikr yuritilmaydi. Yozma nutq bilan muttasil shug'ullanadigan notiq esa o'ylab gapirishga odatlanib qoladi. Uzoq mashqlar natijasida insonning yozma tafakkur tarzi bilan og'zaki tafakkur tarzi muvofiqlashadi. Hozir insho mashqlariga e'tibor kamayib ketdi. Insho sinovlari o'rnini test sinovlari egalladi. Bu notqlik san'ati uchun muammodir. Shuning uchun keyingi vaqtda ko'zga ko'ringan nazarkada notiq yetishib chiqmayapti. Oddiy o'quvchidan tortib rahbarlik lavozimlarida ishlovchi shaxslarga yozish desa zirillaydi. Afsuski, pul muomalasi haqida ko'p o'ylaymiz, lekin so'z muomalasi haqida o'ylamaymiz. Aslida esa, pul ham, so'z ham boylik. Pul – moddiy boylik, so'z esa ma'naviy boylikdir.

Yozuvchi yozma mashqlarda so'zning yangidan-yangi ma'no ifodalash imkoniyatlarini izlab topadi va amalda qo'llaydi. Uning uslubida so'z va ifoda tanqisligi umuman uchramaydi. Oddiy notiq bir so'zni doimo bir ma'noda qo'llasa, yozma mashqi kuchli bo'lgan notiq bir so'zni o'n xil ma'no tovlanishlarida qo'llashi mumkin. Insho mashqida toblangan notiq gapirayotgan chog'ida ifodalamoqchi bo'lgan fikriga so'z izlab, munosib so'zni topolmay qiynalmaydi. Chunki yozma mashqlar mobaynida uning xotirasi aytilmoqchi fikr tug'ilishi bilan,

uning ifodasi uchun zarur soʻzni aniq va tezkorlik bilan topib berishga kompyuterdek moslashgan boʻladi. Nutq jarayonida bunday notiqning xotirasida kerakli soʻzlar maʼnodoshlar qatori avtomat magazinidagi oʻqlardek tayyor tizilib turadi. Notiq ulardan eng munosibini yashin tezligida tanlab ishlatadi. Yozma malakasi boʻlmagan notiqning esa soʻz jamgʻarmasi kambagʻal, xotirasi parishon boʻladi. U soʻzlayotganda kerakli soʻzni topolmay qiynaladi. Notiq shoshilinch izlanarkan, hayajonlanadi, dovdaraydi. “haligi”, “haligi singari”, “nima edi?”, “nima desam ekan?”, “demoqchimanki”, “... e-e-e”, “...e,e,e” kabi nutqiy ortiqchaliklar shundan kelib chiqadi. Nutqning sifati buziladi, taʼsirchanligi pasayadi, notiqning obroʻyi tushadi. Notqlik mahorati maʼno ifodalashda nishonga bexato urish sanʼatidir. Fikrga mos ifodani oʻz vaqtida topib qoʻllamagan notiq moʻljaldan, albatta, adashadi. Notqlik sanʼatini insho mashqlari tarbiyalaydi. Mantiqiy izchillik ham insho mashqlari samarasidir¹.

Savol va topshiriqlar:

1. Qanday nutq turlari farqlanadi?
2. Ogʻzaki nutqqa xos xususiyatlar nimalardan iborat?
3. Yozma nutqning qanday oʻziga xosligi bor?
4. Qanday nutq dialogik nutq deyiladi?
5. Monologik nutq deb qanday nutqqa aytiladi?

Foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Jiyanova N., Moʻminova O., Maksumova S. Nutq madaniyati. – Toshkent, 2016
2. Mahmudov N. Maʼrifat manzillari. – Toshkent, 1999.
3. Mahmudov N. Oʻqituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent, 2007.
4. Qoʻngʻurov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubi asoslari. – Toshkent, 1992.
5. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent, 1993.

¹ Жиянова Н., Мўминова О., Максумова С. Нутқ маданияти. – Тошкент, 2016, 69-бет

AMALIY MASHG'ULOT

G'ARB MADANIYATI TARIXIDA NOTIQLIK SAN'ATI

Yunon notiq-lari, ularning notiqlik san'ati, hayoti va ijodi haqida ma'lumot

Perikl¹. Perikl eramizdan oldingi V asrning boshlarida (500-429) yashagan taniqli notiq-lardan biridir.

Eramizdan oldingi V asrning 50-30 yillar Afina davlatining siyosiy-iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlanish davri bo'ldi. Bu paytda davlat boshida Perikl turgan bo'lib, shunga ko'ra ayni davr tarixda "Perikl asri"deb ham yuritiladi... Perikl asli harbiy qo'mondon bo'lib, Eron-Yunon urushida katta mahorat ko'rsatadi va shu tufayli vatandoshlarining e'tiborini qozonadi... Perikl o'z davrining davlat arbobigina emas, yirik notig'i ham bo'lgan.

Kleon. Kleon Perikldan keyingi mashhur notiq bo'lib, nafaqat Afinada, balki undan tashqarida ham so'zga chechanligi bilan shuhrat qozongan.

Kleon o'z notiqlik maktabi bilan mavjud rasmiy notiqlik uslublariga qaqshatqich zarba bergan va bunga o'z zamondoshlarini ham ergashtira olgan.

Lisiy. Lisiy qadimgi Yunon notiqlik san'atining jahonshumul mavqeiga ega bo'lgan namoyandalardan biridir. Uning otasi Sitsiliyaning Sirakuz shahridan bo'lib, juda yirik dastmoyador, sanoat korxonalarining egasi edi. Lisiy taxminan eramizdan oldingi 459 - 380 yillar orasida yashab, 80 yilcha umr ko'rgan. U 444 - yilda janubiy Italiyadagi Sibaris shahriga boradi va u yerda Sirakuzlik Tisiydan

¹ Ушбу бўлимдаги Юнон нотиклари ва улар ҳақидаги маълумотлар С.Иномхўжаевнинг "Нотиклик санъати асослари" (Тошкент, 1982) китобидан олинган.

notiqlik san'atini o'rgana boshlaydi. Lisiy logograflik bilan shug'ullannib, o'z mahorati bilan tinglovchilarni, sud hay'atini mahliyo etib, ularning mehr-u muhabbatini qozongan.

Isokrat (eramizdan oldingi 436-338 yillar). Isokrat notiqlik, falsafa va huquqshunoslik sohasida o'z zamonasining eng yirik fan va madaniyat arboblari bo'lgan Suqrot, Tisiy, Gorgiy-lardan ta'lim oldi. U Afinada notiqlik maktabini ochadi va unga qariyb 40 yil davomida rahbarlik qiladi.

Isokratning notiqlik maktabi juda katta shuhrat qozonadi. Shuning uchun ham bu maktabga faqat Afinaliklar emas, balki Yunonistonning barcha burchaklaridan o'quvchilar oqib kela boshlaydilar.

Isey (eramizdan oldingi taxminan 420-350 yillar). Iseyning logografik va notiqlik faoliyatiga xos bo'lgan xususiyatlardan biri uning so'zga chechanligidir. U o'zining ana shu iqtidori, notiqlik mahorati tufayli qo'liga tushgan har qanday ishni o'zi va mijozi foydasiga hal qila olardi. U, asosan, logograflik bilan shug'ullangan. Isey logograflik va notiqlikda Lisiy va Isokrat kabi mashhur so'z ustalariga ergashdi.

Likurg. Likurg o'z davrining gumanist notig'i, davlat, fan va madaniyat arbobi. Uning yoshi Demosfendan sal ulug'roq bo'lib, 324-yili vafot etgan.

Likurg notiqlik san'ati asoslari, falsafa va yurisprudensiya bo'yicha Platon va Isokratdan maxsus ta'lim olgan. Iste'dodi va notiqlik mahorati tufayli Afina davlatining eng yirik notiq-lari va arboblari safidan joy olgan. Eramizdan odingi 388-yildan boshlab, u davlat xazinachisi sifatida (hozirgi tushunchada moliya ministri) Afina iqtisodini boshqaradi.

Demosfen (taxminan 384-322 yillar). Demosfen davlat arbobi va o'z davrining yirik notig'idir. Tarixchilarning ma'lumotlariga ko'ra, Demosfen falsafani Platondan, notqlik asoslarini Isokratdan o'rgangan.

Demosfen Afina notqligining yirik namoyandasi bo'lib, uning texnik mashqlari, nutq talqini jarayonidagi usullari nutq ustida ishlash uslublari, til imkoniyatlaridan foydalanish va notqlikning talqiniy ifoda vositalarini mohirona ishga sola olishi kabi fazilatlarini hozirgi davr notqligi uchun ham amaliy va nazariy ahamiyatga ega.

Esxin(eramizdan avvalgi 390 - yilda tug'ilgan). Esxin kambag'al oiladan bo'lgani tufayli notqlik san'ati asoslarini maxsus maktablarda emas, mustaqil o'rganishga majbur bo'lgan.

Esxin logografiyadan dars olmaganligi uchun uning nutq tekstlari, tili kompozitsion jihatdan uncha ahamiyat kasb etmadi. Ammo Esxinning notqlik faoliyatida talaffuzining burroligi, teatr deklamatsiyasiga ustaligi alohida o'rin tutadi. U o'zining yuksak saviyali, ta'sirchan deklamatsiyasi bilan tinglovchilar qalbini rom etgan va shuning uchun ham bo'lsa kerak, «Attikalik o'nta notiq qonuni» ga kiritilgan.

Giperid(eramizdan oldingi 389 - yilda tug'ilgan). Giperid o'rta hol oilada tug'ilgan. Giperid Demosfenning zamondoshi bo'lib, ayrim tarixchilar notqlik borasida uni Demosfendan ham yuqori qo'yadilar.

Giperid notqlikni Isokratdan, falsafani Platondan o'rgangan. O'z davrida Afina davlatining yirik siyosiy arbobi va notig'i bo'lib tanilgan.

Giperid notiq sifatida juda soddalikka va aniqlikka intilgan.

Dinarx (eramizdan oldingi 361-360- yillarda tug'ilgan). Dinarx Afina notqlik san'ati tushkunlik sari yuz tutgan davrning namoyandalariidan biridir.

Dinarx falsafa bo'yicha Aristoteldan, notqlik va yurisprudensiyadan esa Feofrastdan tahsil olgan. Amalda esa notqlikda Lisiy, Giperid va Demosfenga ergashdi.

Rim notqlik san'ati yunon notqlik san'atining davomi sifatida yuzaga kelgan. Rimdagi iqtisodiy va siyosiy o'sishning xarakteri notqlik san'atining yangi tipini yaratdi.

Rimlik notqlardan biri eramizdan ilgari III-II asrlarda yashab o'tgan davlat arboblariidan Mark Partius Kato yoki **Katondir**. Katon notiq sifatida nutq san'ati nazariyasi va amaliyoti masalalari bilan maxsus shug'ullangan. Lekin uning nutqlaridan juda kam qismi bizgacha yetib kelgan.

Katon o'z nutqida qarama-qarshi qo'yish usulini juda o'rinli qo'llaydi. Uning nutqida dalillar kuchliligidan hech kim qarshi gapira olmasdi. Shu bilan birga nutqning jonliligi, masalani qisqacha bayon qila bilish, qo'yilgan masalani yorqin ko'rsata bilish uchun nutqiga nafasat bag'ishlardi.¹

Katon notiq sifatida shu qadar kuchli mahorat egasi ediki, bu borada unga Sitseron ham tan berib yozadi. "Hammasini yanada chiroyliroq, yanada nafisroq qilib aytish mumkin, ammo hech narsani undan kuchliroq va jonliroq qilib aytish mumkin emas". Temperament bilan so'zlash borasida Sitseron deyarli hech kimga shu qadar yuksak baho bermaydi.

¹ Qarang: Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notqlik san'ati. — Toshkent, 2015; Ўринбоев Б., Солиев А. Но́ти́қлик маҳорати. — Тошкент: Ўқитувчи, 1984, 21-бет.

Aka-uka Grakslar. Aka - uka Grakslar eramizdan oldingi II asrda yashab o'tishgan. Akasi Tiberiy va ukasi Kay Grakslarning notqlik iste'dodi ularning g'oyaviy-ijtimoiy qarashlari zaminida ochildi va shuhrat qozondi. Ulkan davlat arboblari bo'lgan aka - uka Grakslar Italiyada yer reformasi uchun kurash olib bordilar. Xullas, aka - uka Grakslar jahon notqlik san'ati tarixida o'zlarining yorqin dunyoqarashiga, aniq ideal va mustaqil ifoda uslubiga ega bo'lgan siymolardir. Shuning uchun ham ular asrlar osha jahon notqlik madaniyatining ko'rki bo'lib kelyapti.

Mark Antoniy(eramizdan oldingi 143-87 yillar). Rim notqlik san'atining yirik namoyondasi, davlat arbobi Sitseron o'zining "Notiq haqida" nomli risolasida Mark Antoniyni o'zi bilan teng ko'rgan.

Mark Antoniy davlat konsuli va sensorlik martabalarida ishlab, asosan, xalq majlislari va senatda so'zlardi. Notiq sifatida xarakterli xususiyati shundaki, u ko'pincha avvaldan tayyorlanmasdan, eksrompt tarzida nutq so'zlardi.

Sitseron. Mark Tulliy Sitseron eramizdan oldingi 106 yilning 3-yanvarida Latsiya degan kichik shaharga qarashli Arpina degan joyda tug'ilgan. U, asosan, sud notqligida shuhrat qozongan so'z san'atkorlaridan biridir. Sitseron eramizdan oldingi 63-yilda oliy lavozimga – konsullikka saylanadi. Sitseron eramizdan oldingi 43-yilda 6-dekabrda 7-dekabrda o'tar kechasi Antoniy kishilari tomonidan o'ldiriladi. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra Sitserondan 150 ta nutq qolgan bo'lib, shundan 58 tasi bizgacha yetib kelgan. Bular:

1. Falsafa mavzularida yozilgan 12 ta asar.
2. Notqlik tarixi va nazariyasiga oid 7 ta risola.

Jami 800 tacha maktub.

Sitseronning hayoti va ijodi, falsafiy va adabiy qarashlari, notqlik mahorati va bu sohadagi ta'limoti hozirgi kunda ham amaliy va nazariy ahamiyatga molikdir.

Sitseron va Demosfen qadimgi notqlarning eng buyuklari edi. Demosfen ko'proq o'zining siyosiy notqligi bilan shuhrat topgan bo'lsa, Sitseron sud notqligi bilan tanildi. Albatta, Sitseron nutqlari siyosiy jihatdan ham kuchli edi.

Mark Fabiy Kvintilian. Rim notqlik san'atining buyuk nazariyotchilaridan biri Kvintiliandir (35- yilda tug'ilib, 96- yilda vafot etgan). Uning "Notiq bilimi haqida" nomli asari mavjuddir. Kvintilian Sitseron va boshqa Rim notqlari fikriga qo'shilgan holda hamma notiq, birinchi navbatda, bilimli bo'lishi lozimligini aytadi. Kvintilian axloq prinsiplarini olg'a suradi. U notiq axloqli, olijanob bo'lishi lozim, busiz hech qachon haqiqiy notiq darajasiga ko'tarila olmaydi, deb biladi.¹

Savol va topshiriqlar:

1. Notqlik san'ati dastlab qayerda shakllangan?
2. Notqlikning san'at darajasiga ko'tarilishiga nima sabab bo'lgan?
3. Notqlik haqida ilk bor ma'lumot bergan asar qaysi?
4. Notqlikning qanday turlari bo'lgan?
5. Qadimgi Yunon va Rim notqligi haqida nimalar bilasiz?

¹ Qarang: Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиклик маҳорати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984, 22-24-бетлар.

SHARQ MADANIYATI TARIXIDA NOTIQLIK SAN'ATI

Buyuk mutafakkirlarning notiqlik san'ati va nutq madaniyati masalalariga bag'ishlangan asarlari haqida ma'lumot.

Abu Nasr Forobiy. Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uslug' ibn Tarxon Forobiy 872-873 – yillarda (260 hijriy yilida) Aris suvi Sirdaryoga quyiladigan yerdagi Forob degan joyda tug'ilgan. XIII - XIV asr tarixchilarining guvohlik berishicha, Forob Shoshning (Toshkentning) shimolrog'ida joylashgan. Shuningdek, manbalarda Forob yaqinidagi Sutkant shahri haqida ham ma'lumotlar uchraydi.

Abu Nasr Forobiy ham IX - X asrlarda – iqtisodiy va siyosiy ziddiyatlar kuchaygan bir davrda yashab ijod etdi. U ilmning turli sohalarini mukammal bilgan va ular haqida mustaqil fikrlar bayon qilgan buyuk allomadir. Nutq va aql tarbiyasiga oid ilmlar to'g'risida Forobiy qimmatli fikrlar aytgan.

Forobiyning aytishicha, mantiq shunday bir san'atki, kishi notiqlikdan adashib qoladigan bo'lsa, to'g'ri fikrlashga olib keluvchi va aql yordamida biror xulosa chiqariladigan bo'lsa, xatolarning oldini oluvchi narsalarni o'z ichiga oladi. Uning aqlga munosabati grammatika san'atining tilga munosabati kabi.¹

Abu Ali ibn Sino (980-1037). Uning turli sohalar bilan birga ta'lim – tarbiya, axloq va nutq haqida ham fikrlari mavjudki, ular bilan yaqindan tanishish notiqlik san'atini mukammal o'rganishga yordam beradi. Yaxshi do'st qaysi yo'l bilan axloqiy kamchiliklarni tuzatishda boshqalarga yordam berishi mumkinligi masalasiga ibn Sino alohida e'tibor beradi va notiq quyidagilarga amal qilishi lozim deb biladi:

¹ Qarang: Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2015; Ўринбоев Б., Солнев А. Нотиклик маҳорати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984, 25-27- бетлар.

1. Nasihat qo'pol ohangda berilishi kerak emas.

2. Suhbatdoshning ilm darajasini hisobga olish zarur.

3. Nasihatga (va'zxonlikka) ko'p berilmaslik kerak, uni o'rtoqlik suhbatida olib borish kerak.

4. Nasihatni muloyim ohangda, yolg'iz olib borish kerak.

5. Agar ta'na qilmoqchi bo'lsang, boshqalar kamchiligi bilan qiyoslab ta'na qil.

6. Agar o'z e'tiqodini aytmoqchi bo'lsang, faqat bir faktga tayanma, balki ko'p masalalar bilan isbotla, suhbatdoshingni buni yuragiga yaqin olishga, shu narsa haqida o'ylashga va haqiqatni izlashga ishonir.

7. Agar suhbatdoshing sening gaplaringga e'tibor bilan quloq solayotgan bo'lsa, suhbatni oxirigacha davom ettir va hech nimani sir saqlama, lekin uning e'tiborsizligini sezsang, gapni boshqa mavzuga bur.

Abu Rayhon Beruniy. Dunyo madaniyati va ma'naviyati taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan, fan tarixida juda katta iz qoldirgan qomusiy olimlarimizdan yana biri Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al Beruniydir. Abu Rayhon Beruniy, U.I.Karimovning ta'kidlashicha, milodiy 973 – yilning 4 - sentabrida (hijriy 362-yil zulhijja oyining 2 - kunida) Xorazmning qadimiy poytaxti Qiyatda tavallud topdi. 1009-1017 - yillarda Xorazmshoh Abu-l-Abbos Ma'mun ibn Ma'mun saroyida xizmat qilib, katta obro' - e'tibor qozongan. 1017-yilda Mahmud G'aznaviy Xorazmni bosib olgandan so'ng Xorazmdagi bir qancha olimlar qatori Beruniy ham G'aznaga yo'l olishga majbur bo'ldi va umrining oxiriga qadar shu yerda ijod qildi.

U o'z davridagi barcha fan sohalari bo'yicha qalam tebratib, 150 dan ortiq asar qoldirdi. Bizgacha yetib kelgan asarlari orasida "Xronologiya", "Hindiston", "Geodeziya", "Mineralogiya", "Mas'ud qonuni" hamda "Saydana" nomi bilan mashhur bo'lgan "Kitob as-saydana fi-t-tibb" asarlari tadqiqotchilar tomonidan maxsus o'rganildi va arab, rus, ingliz, nemis va boshqa tillarga tarjima qilinib, nashr etildi.¹

Mahmud Qoshg'ariy. Tilshunoslik tarixida Mahmud Qoshg'ariy salmoqli o'rin egallaydi. U tilshunoslikning juda ko'p sohalari bo'yicha qalam tebratdi. Qiyosiy - tarixiy tilshunoslikning otasi, fonetist - fonolog, leksikolog, leksikograf, turkiy tillar sarf va nahv ilmining asoschisi sanaladi. S.Mutalibov ta'kidlaganidek, Mahmud Qoshg'ariy yaratgan "Devonu lug'otit turk" asari faqat o'sha davr uchungina katta voqea bo'lib qolmay, bugungi turkologiya fani uchun ham o'z qimmatini saqlab kelmoqda. U haqli ravishda turkologiya fanining asoschisi hisoblanadi.

Mahmud Qoshg'ariyning hayoti haqida juda oz ma'lumotga egamiz. Uning to'liq ismi Mahmud Ibn-ul Husayn Ibn Muhammad-al-Qoshg'ariydir. Mahmud Qoshg'ariyning tug'ilgan yili aniq emas. Lekin "Devon"ning oxirida bu "kitob umrini oxiriga yetkazganini" quyidagi misralarda bayon qiladi:

Kuchandi bilagim, yeg'udi tilagim,

Tilindi bilagim, tegrab angar jartilur.

Lug'at yozilganda muallifning keksayib qolganligini hisobga olsak, u XI asr boshlarida tug'ilgan deb hisoblash mumkin.²

¹ Qa'ang: Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент, 2002, 13-14 – бетлар.

² Qa'ang: Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент, 2002, 26-28 – бетлар.

Mahmud Qoshg'ariyning turkiy tillarga bag'ishlangan ikkita asar yozganligi ma'lum. Ulardan biri "Javohirun nahv fil lug'atit turk" ("Turkiy tillarning (sintaksisi) javohirlari" deb, ikkinchisi esa "Devonu lug'atit turk" ("Turkiy so'zlar to'plami") deb ataladi.

Uning semasiologiya sohasidagi fikrlari ham juda qimmatli. U so'zlarning ma'nolarini izohlabgina qolmay, ma'no o'zgarishlari yuzasidan ham nozik kuzatishlar olib borganligi ma'lum. Ma'noning kengayishi, torayishi va ma'no ko'chish usullari bilan birga so'zlardagi omonimiya va sinonimiya hodisalari ham asarda tilga olinadi.

Mahmud Qoshg'ariyning boshqa tillardan so'z olish masalasidagi pozitsiyasi uni bizning davrimizga yaqinlashtiradi. Chunki Mahmud Qoshg'ariy turmushda ishlatiladigan asbob va boshqa narsalar, kiyimlar, ovqatlar, dorilar nomlari sifatida kirgan chet so'zlarni zarur va foydali deb hisoblagan, bunday so'zlarni o'z asariga kiritgan. Ammo ona tilida mavjud bo'lgan so'zlar o'rnida chet so'zlardan foydalanishni zararli deb hisoblagan. Masalan, o'g'uzlarning *qumg'on* so'zi o'rnida forsha *oftoba* so'zini ishlatishlarini u tanqid qiladi.

Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asari tarixiy dialektologiya uchun, ayniqsa, qimmatli material va fikrlar beradi. Bu materiallar o'zbek xalq tilining shakllanishini yoritish uchun juda ham muhimdir.¹ "Devonu lug'atit turk"ning adabiy qimmatini ham benihoya kattadir. Unda uch yuzga yaqin she'riy parcha va ko'plab maqol hamda hikmatli so'zlar bo'lib, shoir bunday she'riy parchalarga qisqa-qisqa sharhlar beradi, xalq maqollarining mohiyatini yoritib, ularning

¹ Qa'ang: Усмонов С. Умумий тилшунослик. – Тошкент, 1972, 50-52 бетлар.

ishlatilish o'rnini ham ko'rsatadi. Ardam boshi til¹ – adab va fazilatning boshi til, deb ta'kidlaydi.

Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamaxshariy. Uning to'liq ismi Abu-l-Qosim Mahmud ibn Umar ibn Muhammad (ba'zi manbalarda Ahmad) bo'lib, u hijriy 467 sana rajab oyining yigirma yettinchisida chorshanba kuni (milodiy hisobda 1075 -yilning 19 - martida) Xorazmning katta qishloqlaridan biri Zamahsharda tavallud topgan va shu boisdan ham az-Zamaxshariy taxallusini olgan.

Az-Zamaxshariyning otasi unchalik badavlat emasdi. Lekin o'z davrining savodli, ancha taqvodor, diyonatli kishisi bo'lgan, aksar vaqtini Qur'oni karim tilovati va toat - ibodat bilan o'tkazib, Zamaxshardagi bir masjidda imomlik ham qilgan. U xulq - atvori yaxshi, shirinsuxan va g'oyatda muruvvatli kishi bo'lib, bu fazilati bilan el orasida katta obro' - e'tibor topgan. Az - Zamaxshariyning onasi ham g'oyatda taqvodor va dindor ayollardan hisoblangan.² Az-Zamaxshariy dastlabki bilimni ona yurti Zamaxsharda o'z davrining o'qimishli kishilaridan sanalgan otasidan oladi. Uning shaxsiy hayotiga doir ma'lumotlardan yana shu narsa ma'lumki, uning bir oyog'i bo'lmay, yog'och oyoqda yurgan. Manbalarda cho'loqligining sabablari haqida ham turli - tuman rivoyatlar keltiriladi. Tarixchilardan ba'zilari, qahraton qishda sovuq olganligidan, deb yozsa, ayrimlari, bolaligida otdan yiqilgan deydi, yana boshqasi yoshligida bir nojo'ya ish qilib qo'yanligi uchun onasining qarg'ishiga uchragan, deb yozadi. Ammo yoshligidan ilmga havasmand Mahmud oldiniga Xorazmda madrasada, keyinchalik Buxoroda hamda dong'i ketgan madrasalarda tahsil oladi.

¹ Qarang: Мамлаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент, 1976, 107 – бет.

² Qarang: Абу-л Қосим аз-Замашарий. Нозик иборалар. – Тошкент, 1992, 4-5-бетлар.

Az-Zamaxshariy o'z davrining buyuk olimi darajasiga ko'tarildi. U tilshunoslik, adabiyot, jo'g'rofiya, tafsir, hadis, fikh va ilmi alqiroatga oid ellikdan ortiq asarlar yaratdi. Ularning ko'pi bizgacha yetib kelgan.

Zamaxshariy hikmatlaridan namunalar:

– Agar tilingning ortiqcha so'zlashiga ega bo'la olmasang, unda tizgining jilovini shaytonga topshirgan bo'lasan.

– Men ro'zadorman deysan-u, ammo o'zing bo'lsa birodaring go'shtini yeysan, (g'iybatlar va xo'rliklardan so'zlaysan).

– Tilingdan chiqqan sadaqa (ya'ni pandu nasihating va mav'izayu hasanang) ba'zan qo'lingdan (mol-dunyongdan) chiqqan sadaqangdan ko'ra xayrliroqdir.

– Ko'p so'z-iboralar borki, odamlarga ular fasohatli ko'rinsa-da, Alloh nazdida ular nomaqbuldir – so'zlovchini ham, eshituvchini ham mulzam qilur.

– Ko'p ortiqcha so'zlashuv eshituvchini ranjitar.

– Vijdon azobiyu ta'nadan to'g'ri bo'lmagan odamni (kimsani) ta'lim-tarbiya va qiynash ham to'g'rilashi amrimahol.

– Tiliyu dili to'g'ri va haqgo'y bo'lgan odamning xatoyu nuqsoni kam bo'lur.

– O'z va'dasida turmaganda turli-tuman vaj-karsonlar ko'rsatuvchi kimsa hech qachon mard va himmatli inson bo'lolmaydi.

– Aldamchilik va hiylakorlik bilan mashhur bo'lgan bursaq degan yirtqich hayvondan ham ko'ra ba'zi Bani odamlar ko'proq aldamchiroqdir.

– Tog' tepasidagi qoyalarni ko'chirish minnat eshitish yuklariga nisbatan yengilroqdir.

– Biror masalada fikr-mulohaza qila boshlaganingda hech bir oshiqma, har tomonlama o'ylab, obdon fikrlab ish tutgin.

– Sidqidil va saxiy kimsaning qalbidan boshqa narsani sirlarning sandig'i qilma, ya'ni har bir uchragan kimsani sirdosh etmagin.

– Ey bo'tam, tilingni yomon so'zlardan saqla.

– Kimki baxt-iqbolli, solih kishilarning etagiga yopishsa, u albatta murodu maqsadiga erishib, xayru baraka topar.¹

Yusuf Xos Hojib. Yusuf Xos Hojib XI asrning atoqli shoiri, donishmandi va davlat arbobidir. Uning hayoti va faoliyati haqida ma'lumot beruvchi yagona manba uning "Qutadg'u bilig" ("Saodatga yo'llovchi bilim") dostonidir. Bu doston hijriy yil hisobi bilan 462- (milodiy 1069-70) yilda yozilgan. Muallif dostonning muqaddimasida yoshi ellikdan oshganini ta'kidlaydi. Shunga qarab Yusuf Xos Hojib XI asrning 20-yillari arafasida tug'ilgan, deb ayta olamiz. Yusuf Xos Hojibning vatani – Balasog'un (Quz o'rda) XI-XII asrlarning yirik savdo-sotiq hamda madaniy markazlaridan biri edi. Bu shahar ikki marta qoraxoniylarning poytaxti ham bo'lgan edi.²

"Qutadg'u bilig"ning uch qo'lyozma nusxasi ma'lum. Bu nusxalar "Vena" (yoki "Hirot"), "Qohira" va "Namangan" nusxalari deb yuritiladi. Birinchi nusxasi – Hirot nusxasi XIX asrning 20-yillarida Istambulda topilgan. Ikkinchi qo'lyozma nusxasi – Qohira nusxasi 1896-yilda Qohirada topilgan. Namangan nusxasi 1913-yilda Namanganda topilgan.

¹ Абу-л Қосим аз-Замахшарий. Нозик иборалар. – Тошкент, 1992, 48-77-бетлар.

² Боласогуннинг вайроналари Қирғизистоннинг Тўқмоқ шаҳри яқинида бўлган қадимги Окпешин шаҳри ўрнида ҳозир ҳам бор. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент, 1976, 111-бет.

"Qutadg'u bilig" jami Namangan nusxasida 6500 baytga 13000 misraga yaqin bo'lib, u 73 fasl-bobga bo'lingan. O'n bir bobi dostonning muqaddimasi bo'lib, asosiy qismi 12-bobdan, hukmdor Kuntug'dining ta'rifi bilan boshlanadi.¹

"Qutadg'u bilig" axloqiy - ta'limiy asardir. Uning axloq va odob masalalariga bag'ishlangan maxsus boblarigina emas, balki ijtimoiy-siyosiy masalalarga bag'ishlangan maxsus boblarida ham Yusuf Xos Hojib o'z axloqiy - ta'limiy qarashlarini ifodalaydi. Xalqning turli tabaqalariga o'git beradi, ularga pand-nasihat qiladi. Uning axloqiy - ta'limiy fikrlari jiddiy ahamiyatga ega bo'lib, madaniyat va ma'rifatni ravnaq toptirishga, olijanob insoniy xislatlarni targ'ib qilishga qaratilgan.

"Qutadg'u bilig" didaktik dostoni axloq va odobga doir qimmatli pand-nasihatlarini o'z ichiga oladi. Doston til odobi, sevgi va sadoqat, rostgo'ylik va halollik kabi masalalar haqida hikmatli so'zlar so'zlaydi, mayxo'rlik va mutakabbirlikni tanqid qiladi, kishining yurish -turishi, o'zini tutishi haqida o'git beradi. Bular dostonning butun mazmuni va mohiyatiga singdiriladi.

"Qutadg'u bilig"ning bir necha bobi bevosita axloq va odob masalalariga bag'ishlangan. Shunday boblardan biri "Til ardami" ("Til odobi") deb atalgan 7-bob bo'lib, unda shoir o'qish va bilim olishda tilning ahamiyati, qisqa va mazmunli so'zlash, tilga ortiqcha erk bermaslik va boshqalar haqida ibratli o'gitlar beradi:

Uquvga, bilimga tilmoch – bu til,

Kishini ro'shnolikka chiqargan ravon til deb bilgin.

¹ Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент, 1976, 11-16-бетлар.

Kishini til e'zozlaydi, kishi u tufayli baxtga erishadi,
Kishini til qadsiz qiladi, er boshini yoradi.
Til hovlida (ya'ni qafasda) yotgan arslon kabidir,
Ey, qafasdagi (makkor) vahshiy boshingni yeydi.

So'zingga ehtiyot bo'l, boshing ketmasin,
Tilingga ehtiyot bo'l, tishing sinmasin...
Sening o'zing esonlik tilasang,
Tilingdan yarog'siz so'zingni chiqarma.
Bilib so'zlasa, so'z donolik sanaladi,
Nodoning so'zi o'z boshini yeydi.
Ko'p so'zda ortiq foyda ko'rmadim,
Yana (ko'p) so'zlashdan naf topmadim.
So'zni ko'p so'zlama, bir oz ozroq so'zla.

Tuman ming so'z tuguni (jumbog'i)ni shu bir so'zda yech.
Men so'zimni senga so'zladim, ey o'g'il,

Bu pandni o'zim senga berdim, ey o'g'il.¹

Yusuf Xos Hojib shoir sifatida badiiy so'zning qimmatini va ta'sir kuchini alohida ta'kidlaydi, o'z so'zini ko'p o'rinda "shoir tilidan" (donishmandlar tilidan) so'zlaydi va yaxshi so'zni har qanday oltin-kumushdan ham ortiqroq biladi:

Kumush ishga tushsa olqinar, tugar,
So'zim ishga tushsa oltinlar to'kar...

¹ Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. — Тошкент, 1976, 128-бет.

Ahmad Yugnakiy. Ahmad Yugnakiy iste'dodli shoir va donishmand murabbiydir. Undan saqlanib qolgan yagona adabiy meros "Hibatul — haqoyiq" ("Haqiqatlar armug'oni"), badiiy so'z san'ati va adabiy tilning juda qimmatli hamda nodir yodgorligidir.

Adib Ahmad Yugnakiyning hayoti haqida ma'lumotlar kam.

Adib Ahmad otim, adab, pand so'zim,

So'zum munda qolur, borur bu o'zum.

(Otim — adib Ahmad, so'zim-pand-nasihat, adab berishdan iborat, so'zim esa bu dunyoda qolib, o'zim u dunyoga ketaman).

Alisher Navoiy "Nasoyimul — muhabbat" asarida adib Ahmad Yugnakiy haqida ma'lumot beradi.

"Hibat ul-haqoyiq"ning 1480-yilda ko'chirilgan nusxasi 235 bayt, 11 bobdan tashkil topgan.¹ Asarning beshinchi bobi (40-62-baytlar) bilim maqtovi va johillikning zarariga, oltinchi bobi (63-86-baytlar) til odobiga bag'ishlangan.

"Hibat ul — haqoyiq" didaktik doston bo'lib, axloq- odob masalalari undagi ko'pchilik boblarining tematik asosini tashkil etadi. Shoir til odobi, saxiylik, baxillik, kamtarlik, ezgulik va boshqalar haqida xuddi Yusuf Xos Hojib kabi zamonasining peshqadam murabbiysi sifatida fikr yuritib, kishilarga o'git beradi.

Rost, sog'lom va mazmunli so'zlashni, kerak bo'lganda, sir saqlay olishni maqtab, laqmalik, yolg'on so'zlash va sergaplikni qoralagan shoir tilni tiyish odobning boshi deydi:

¹ Qarang: Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. — Тошкент, 1976, 138-139-бетлар.

Eshitgil, biliklik naku teb ayur:
 Adablar bashi til kutazmak turur.
 Tiling bakta tutg'il, tishing sinmasun,
 Qoli chiqsa bakta tishingni siyur.
 Sonip so'zlagan er so'zi so'z sog'i;
 O'kush yangshagan til ey olmas yog'i.
 So'zung bo'shlug' esma yig'a tut tiling,
 Yetar boshqa bir kun bu til bo'shlug'i.
 Xiradliqmu, bo'lur tili bo'sh kishi?
 Tilim boshni yedi bu til, so'z bo'shi...
 Iki neng biriksa bir yerda qoli,
 Bukandi ul erga muruvvat yo'li:
 Bir ul yangshir ersa keraksiz so'zin,
 Ikinch yalg'on ersa ul erning tili...

(Eshitgil, olimlar nima deb ayturlar: adablarning boshi til saqlashdir. Tilingni tiy, toki tishingni sindirmasin, agar tilingni tiymasang, tishing sinadi. Er kishi ehtiyot bilan sog'lom so'zlaydi, ko'p gapirgan laqma til ayovsiz dushmandir. Bekor so'z so'zlashdan saqlan, tilning bo'shlig'i bir kuni boshga yetadi. Tili bo'sh odam aqlli bo'larmidi? Bu tilning bo'shligi kishi boshini yeydi... Agar kishida ikki narsa biriksa: u o'rinsiz so'zlar bilan laqmalik qilsa, ikkinchidan, uning so'zlari yolg'on bo'lsa, u kishi uchun muruvvat yo'llari bekiladi...)¹

Shoir kishilarni birovni achchiq va yomon so'zlar bilan ranjitmaslikka chaqirib, tilning yarasi bitmas yaradir deydi:

O'chukturna erni tilin, bil, bu til

Bashaqtursa, butmas, butar o'q boshi.

(Tiling bilan o'ch hissini qo'zg'ama, bil, o'q yarasi bitib ketadi-yu, lekin til yarasi bitmaydi).

Alisher Navoiy. Ulug' mutafakkir shoir Alisher Navoiy kishi fazilatlaridan biri hisoblanmish nutq madaniyatiga katta e'tibor bergan. U nutqning g'alizligi tilga zarar yetkazishini, aksincha, yaxshi nutq tilning boyishiga xizmat qilishini ta'kidlaydi. Navoiy nutqni aniq va to'g'ri, ta'sirli va jozibali bo'lishini targ'ib qiladi. Shoirning fikricha, so'z ma'nosi so'zni ma'lum nutq uchun mosligini ta'minlab, fikr jarayonida uni jilolantiradi:

Nazmki ma'ni anga marg'ub emas,

Ahli maoni qoshida xo'b emas.

Alisher Navoiy odamning odobi, aqli, bilimi, zakovatini uning nutqi anglatadi, deb ta'kidlaydi: "Kimki bilay desang maqolin angla". Shoir bu fikrni yanada davom ettirib, kishini yaxshiroq bilish uchun uning kimligiga emas, balki so'zining ma'nosiga e'tibor qilish kerakligini uqtiradi.

So'zchi holin boqma, boq so'z holini,

Ko'rma kim der, oni ko'rgil, kim ne der.

Nutq madaniyati, faqatgina so'zni o'z o'rnida ishlatish natijasida yuzaga chiqavermaydi. Nutq ta'sirchanligi, originallik, ixchamlik va soddalik, jozibadorlik ham nutq madaniyatini yuza chiqaruvchi omillardan hisoblanadi. Alisher Navoiy nutq madaniyatining bu

¹ Qatag: Ахмад Югнакий. Хибат ул - ҳақойик. — Тошкент, 1971, 10-11-бетлар.

omillari alohida muhabbat bilan qaraydi, ixcham va qisqa, mantiqiy nutqni targ'ib qiladi¹:

Bermas toatil chu zuzandon so'zga,

Qil muxtasar ulcha bo'lg'ay so'zga.

Alisher Navoiyning uqtirishicha, so'zlarni keraksiz o'rinda takror qo'llash nutqning ta'sirchanligini pasaytiradi. Bunday nutqni tinglaganda kishi zerikadi:

Bir deganni ikki demak xush emas,

So'z chu takror topti – dilkash emas.

Alisher Navoiy nutqda so'zning hashamdorligidan ko'ra, haqqoniyligini ulug'lagan. Fikring xalq uchun foydali va tushunarli bo'lsin desang, sodda tilda gapir, deydi: "So'zki fasohat zevaridin muzayyan emasdir, anga chinlik zevari basdur. Yolg'onchi har necha so'zida fasihroq, so'zi qabihroq. Chin so'z nechakim betakalluf, qoyilg'i iborat soddalig'idin yo'q taassuf"².

Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub" nomli falsafiy asarining 24-faslini "Nasihat ahli va voizlar zikrida" deb aytadi. Bunda voizlik san'atiga, va'zga, voizga o'z munosabatini bildiradi. Navoiyning fikricha, voiz quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi lozim:

1. Voizning so'zlari ta'sirchan va foydali bo'lmog'i lozim.

2. Nutq tinglovchi uchun yangilik, bilimlar va o'zgarishlar xabarchisi bo'lmog'i lozim. "Va'z bir murshid va ogoh ishidur va aning nasihatini qabul etgan maqbul kishidur".

¹ Qarang: Мирхамидов М., Норпулатов Н., Хасанов С.. Юристнинг нутқ маданияти. – Тошкент, 2005, 57-58-бетлар.

² Алишер Навоий. Асарлар, 11-том. – Тошкент, 1966, 222-бет.

3. Notiqning o'zi biror sohani egallagan bo'lishi va undan so'ng va'z orqali kishilarga ta'sir etishi lozim.

4. Notiq olim va bilimdon har narsadan xabardor kishidur. "Voizkim, bo'lg'ay olim va muttahiyaning nasihatidin chiqqan shaqiy".

5. Notiqning so'zi bilan ishi bir bo'lmog'i lozim. Aks holda nutqning ta'siri bo'lmaydi. "Ulki buyurib o'zi qilmag'ay, hech kimga foyda va asar aning so'zi qilmag'ay".

Alisher Navoiy notqlikda qisqalik va ravshanlikni yoqtiradi. Bu jihatdan uning "Mahbub ul-qulub" asaridagi 60 - tanbehi o'rindir. "Chin so'z mo'tabar, yaxshi so'z muxtasar. Ko'p deguvchi mumil, muqarrar deguvchi loya'qil" (ya'ni: Chin so'z e'tiborli, yaxshi so'z qisqa bo'ladi. Ko'p so'zlovchi zeriktiruvchi, qayta gapiradigan - aqldan ozgan), - deydi. U tuturuqsiz gap bilan kishilarning g'ashiga teguvchilarni aqli past, nosog'lom kishilardir, deb baholaydi. "Ulkim, dimog'ida habt – so'zida yo'q rabt (kimning dimog'ida illat bo'lsa, so'zida bog'lanish yo'q).¹

Dimog'i sahih – guftori fasih (miya sog'lom bo'lsa, gap-so'z ham yoqimli va xatosiz bo'lur). So'zi hisobsiz-o'zi ixtisobsiz (boshvoqsiz). So'zida parishonlik, o'zida pushaymonlik". Navoiy voizlik san'atida nom qozongan Xoja Muayyad Mehnagiy, Mavlono Riyoziy, Mavlono Xusayn Voiz Koshifiy, Mavlono Muin Voizlar haqida "Majolis un-nafois" nomli tazkirasida fikr bildirgan.

Hoja Muayyad Mehnagiy. Alisher Navoiy qadrlagan voizlardan biri – Xoja Muayyad Mehnagiy mashhurgina emas, balki notiq, donishmand, yuksak bilim egasi bo'lgan, mavjud bilimlarni o'rganib

¹ Rasulov R., Mo'ydinov Q. Nutq madaniyati va notqlik san'ati. – Toshkent, 2015; Ўринбоев Б., Солиев А. Notiqlik mahorati. – Toshkent: Ukituvchi, 1984, 31-бет.

qolmasdan, ularni takomillashtirgan, to'ldirgan. U mozorda shayxlik qilgan, bilimini xalqqa berishga intilgan: "va'z majolisi bag'oyat garm va pursho'r voqe' bo'lur erdi"¹.

Xo'ja Mehnagiy muvaffaqiyatlari va mahoratining kaliti bilim doirasining keng, mazmunan chuqur ekanligida edi. Navoiy iborasi bilan aytsek, u "zohir ulumin" bo'lgan, ya'ni o'sha davrda ajdodlarimiz to'plagan bilimlarning deyarli hammasini puxta o'zlashtirgan, ularni boyitgan ham.

Mehnagiy o'z davrining zo'r suxandonlaridan biri, hokisor shayx bo'lishi bilan birga, benazir donishmandligi, zo'r voizlik zakovati tufayli, hatto, toj-taxt, arkoni davlat a'yonlarini ham ta'zim qildira oladigan notiq edi.²

Mavlono Riyoziy. Alisher Navoiyning yozishicha: "Va'z aytib, minbarda o'z ash'orin o'qur, yig'lab vajdi hol qilur". Ko'rinadiki, Riyoziy nutq so'zlaganda, uning ta'sirchanligini ta'minlashda, ijrochilikni birinchi o'ringa qo'yadi. Kerak bo'lganda, o'z nutqini kishilar qalbiga yaqin olib, ular bilan birdamlikni, qayg'usiga, iztirobiga sheriklikni bildirish maqsadida yig'lashgacha borib yetadiki, bu nutq ijrochiligidagi ulkan qobiliyatdan dalolat beradi.

Mavlono Riyoziyning xalqqa yaqinligini, nutqining ta'sirchan va emotsionalligini ta'minlashda, uning ijtimoiy kelib chiqishi va ahvoli ham muhim rol o'ynaganligi ko'zga tashlanadi. Riyoziy avval Zova viloyatida qozi bo'ladi.³ Boy ilm sohibi, hayot - mamot uchun ayovsiz kurash olovida toblangan va voizlik san'atida shuhrat qozongan Riyoziy

¹ Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2015, Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиклик маҳорати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984, 32-бет.

² Ортиков А., Ортиков А. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. – Тошкент, 2002, 18-бет.

³ Rasulov R., Mo'yidinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. – Toshkent, 2015, Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиклик маҳорати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984, 32-бет.

o'zining darbadar, xokisor qismati bilangina emas, balki g'oyaviy ezgu amallari, ijrochilik uslublari, murabbiylik mahorati bilan ham zamondoshlari orasida yaqqol ajralib turgan. Taxallusidan ham, sezilib turibdiki, u uzluksiz riyozat chekkan, ammo mashaqqatli mehnati, mardonavor jasorati va benazir voizlik mahorati, ma'rifatparvarligi tufayli o'ziga mangu haykal o'rnatib ketgan suxandondir.¹

Husayn Voiz Koshifiy. Husayn Voiz Koshifiy XV asrda yashagan sabzavorlik voiz va buyuk axloq muallimidir. Uning nomi o'z zamonidayoq el og'ziga tushgan va mashhur bo'lgan. Husayn Voiz Koshifiy o'z davrining zabardast olimi, astronomi, shoiri ham edi. Eron olimi Said Nafisiy Koshifiyning 40 ta asari borligini aytadi. Navoiyning e'tirof qilishicha, Husayn Voizning "Oz fan bo'lg'aykim, dahli bo'lmag'ay, xususan, va'z, insho (nasriy she'r usulida yoziladigan xat) va nujumki (yulduzshunoslik, astronomiya), aning haqqidur va har qaysisida mutaayyin (ko'zga ko'rinarli) va mashhur ishlari bor...". Uning nutqlari jo'shqin va ehtirosli bo'lganligidan kishilarni ko'plab jalb etar edi.

Husayn Voiz nutqlarining ta'sirchanligi, jozibadorligi haqida eslab, uning o'g'li Faxriddin Ali Safiy "Latoyif ut-tavoyif" nomli asarida shunday voqeani keltiradi:

Kunlarning birida ahli majlisga Mavlono Sayid G'iyosiddin degan mashhur so'z ustasi kechikib kelgan. Shu majlisda Abdurahmon Jomiy ham bor ekan. Sayid G'iyosiddin kirib kelishi bilan Jomiy undan so'rabdi:

– Nechuk kechikdingiz, Mavlono G'iyosiddin?

¹ Ортиков А., Ортиков А. Нутқ маданияти ва нотиклик санъати. – Тошкент, 2002, 19-бет.

– Meni ma’zur tuting, ustod, – debdi G’iyosiddin, – kelayotgan edim, masjidi jome’da Husayn Voiz nutq so’zlayotgan ekan, shunga mahliyo bo’lib qolibman.

Koshifiyning nutqlari o’zining jozibadorligi bilan har qanday kishini jalb qila olgan. Aytishlaricha, uning bunday so’z san’atidagi mahoratini Alisher Navoiy bilan birga Sulton Husayn Boyqaro ham yuksak baholagan va ular o’z asarlarini aholi o’rtasida rasmiy ijro etish lozim bo’lgan paytlarda, bu ishga Husayn Voizni munosib ko’rganlar.

Husayn Voiz Koshifiyning nutqlari mazmundorligi, ta’sirchanligi, o’ziga jalb etish quvvatini mujassam etganligi bilan ajralib turadi. Uning texnikasini o’rganish hozirgi davr notiqiligi uchun ham xarakterlidir...

Mavlono Muin Voiz – Alisher Navoiy davridagi mashhur notiqlardan biri. U haqda Navoiy: “Holo o’zi dag’i azim voizdurur va muridlari ko’p” – deb yozadi. Ko’rinadiki, Muin Voiz notiqqina bo’lib qolmay, o’zining notqlik maktabiga, shogirdlariga ham ega bo’lgan. Uning nutq, ijrochilik mahoratini tahlil etib, Navoiy: “Minbar ustida devanovor ilk tashlamog’i va taxtani tepmog’i ko’pdur va o’zin “Muin devona” bila ta’bir qilur va ko’p baland va past so’zlar aytur. Chun junung’a mu’tarif, har nav so’z aytsa mazurdur...” – deb yozadi. Bundan anglashiladiki, Muin Voiz nutqning ijrochilik tomoniga alohida e’tibor qaratgan va butun xatti-harakatlarini, imo-ishoralarini ishga sola bilganki, garchi u o’zini “Muin devona” deb e’lon qilgan bo’lsa-da, uning “devonasifat” gaplari xalq diliga yaqin bo’lganligidan yig’ilganlarga manzur bo’lgan.

U har qanday mansabdan voizlikni a’lo bilgan va o’z akasi Mavlono Nizomiddin unga Hirot shahri qoziligini ikki marta tavsiya etsa-da, uni

rad etgan. Shu tufayli, uning akasi: “Muini mo qobilyati bis’yor dosht, ni zinapoyai cho’bin o’ro zoe’ soxt” (Muinimizning qobiliyati ko’p edi, uni bu yog’och zinapoya (minbar) ishdan chiqardi), deganligini Navoiy qayd etadi.¹

Voizlik san’ati Sharq xalqlarining, xususan, o’zbek millatining ma’naviyati tarixida zarhal harflar bilan yozilishiga arzigulik sahifalarni bizga meros qilib qoldirgan.

Savol va topshiriqlar:

1. Va’z nima? Voiz kim?
2. Sharq notiqiligi haqida nimalar bilasiz?
3. G’arb notiqiligi bilan Sharq notiqiligining qanday umumiy va farqli tomonlari bor?
4. Sharqda notqlik va nutq madaniyati masalalari bilan shug’ullangan olimlardan kimlarni bilasiz?
5. Notiqlar qaysi jihatlari bilan voizlardan ajralib turadi?

¹ Qarang: Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиклик маҳорати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984, 34-35-бетлар.

Xalq og'zaki ijodidan namunalar:

Maqollar

1. Aytar so'zni ayt,
Aytmas so'zdan qayt.
2. Haq so'zga o'lim yo'q.
3. Oz so'z – soz so'z.
4. Tilni bilish – dilni bilish.
5. Notiq mahmadona bo'lsa, majlisning burdi ketar.
6. Tildan qoqilishdan ko'ra, oyoqdan qoqilish afzal.
7. Gapning tagini gap ochar.
8. Befoyda so'zni aytma, foydali so'zdan qaytma.
9. Yaxshi gap bilan ilon inidan chiqadi.
10. Aytilgan so'z otilgan o'q.
11. Sevdigan ham til, bezdirgan ham til.
12. Gapni oz so'zla, ishni ko'p ko'zla.
13. Ko'p bilgan oz so'zlar, oz bo'lsa ham soz so'zlar.
14. Qilichning zahri ketsa ham, so'zning zahri ketmas.
15. Otalar so'zi – aqlning ko'zi.

RIVOYAT

O'tmishda ovi yursa ham dovi yurmay, tobora kambag'allashib borayotgan bir dehqon yo'l chetida o'ylanib tursa, faqirgina yo'lovchi o'tib qolibdi. Shunda dehqon:

– Ey donishmand, nima eksam, men boyib ketaman? – deb maslahat so'rabdi.

Yo'lovchi unga piyoz ekishni tavsiya etibdi. Qarangki, notanish yo'lovchining gapiga kirgan dehqon o'sha yili chindan ham boyib ketibdi. Shodligidan bosar - tusarini bilmay qolgan dehqonga yana o'sha odmigina yo'lovchi uchraganida:

– Ey gado, nima eksam, men yanada boyib ketaman? – deb ikkinchi marotaba murojaat qilibdi.

Shunda u yana bir ekinning nomini aytib, yo'lida davom etibdi. Falakning gardishini qarangki, keyingi yili dehqonning omadi chopmay, ilgorigidan ham kambag'allashib ketibdi.

Bundan g'oyatda g'azablangan dehqon haligi yo'lovchini sabrsizlik bilan kuta boshlabdi. Nihoyat, u notanish yo'lovchi bilan duch kelibdi va :

– Ey notavon yo'lovchi, nega meni aldading? Sening gapingga kirib, yanada boyish o'rniga butkul kambag'allashib ketdim-ku?, – deb g'azab qilibdi.

– O'zingni bos, – debdi yo'lovchi. – Birinchi yili sen menga “donishmand” deb murojaat qilding. Men senga donishmandning javobini berdim. Natijada sen boyib ketding. Keyingi safar esa menga

“gado” soʻzini munosib koʻrding va men senga gadoning javobini berdim, - degan ekan...¹

“E toʻnim, ye...” afandi latifalaridan.

“Afandi bir kuni toʻyga borgan edi, usti-boshi eski boʻlganligi uchun unga hech kim eʼtibor bermadi. U toʻyxonadan tezda chiqib, bir oshnasining kiyimlarini kiyib, yana qaytib keldi. Afandini izzat-ikrom bilan toʻrga oʻtkazdilar, oldiga turli-tuman noz-neʼmatlar keltirib qoʻydilar. Bu ahvolni koʻrgan Afandi ustidagi toʻnga qarab:

– Bu ovqatlardan ye, toʻnim, ye!, – deydi.

Ajablangan odamlar buning sababini soʻrganlarida u:

– Madomiki, butun hurmat, ehtirom yangi toʻnga ekan, taomni ham u yesinda, – deb javob beribdi”.

“Luqmoni hakim yoʻlda borayotsalar, bir uydan nola eshitilibdi. Kirsalar, xasta odam ogʻriqqa chidayolmay dod der emish. Tabiblar kelib, uni bugun-erta oʻladi, deyishibdi ekan. Luqmoni hakim xastaning bilak tomirini ushlab koʻrib debdilarki: “Dardingizga davo bor. Ilon zahri sizga shifo bergay”. Xasta debdiki: “Ilon zahri men qanday topay? Bir bedavo boʻlsam... Yo meni shu ahvolda tashlab ketaverasizmi? Olloh mening zorimni eshitib, Luqmoni hakimga roʻbaro qilganida edi, u zot meni tashlamas edilar”. Luqmoni hakim bu nolani tinglab, aytibdilarki: – “Zinhor tashlamasman”. Xullas, hazrat Luqmoni hakim ilonzorga borib, bir yoshroq ilonni boʻgʻzidan boʻgʻib turibdilar. Shunda ilon ittifoqo tilga kiribdi va debdiki: “Ey inson farzandi, sen nechun meni boʻgʻayotirsan? Ollohning menga bergan jabrlari kammi edi?” “Olloh senga qanday jabrlar qildi?” – deb soʻrabdilar Luqmoni

¹ Qatagʻ: Сиддик Мўмин. Сўзлашини санъати. – Фарғона, 1997, 60-81-бетлар.

hakim. “Meni koʻrimsiz qilib yaratdi, odamlar koʻrsalar mendan qochadilar. Meni yertuban qilib qoʻydi, sudralib yurishga mahkum etdi. Endi sen meni boʻgʻib, jonimni olarsanmi?” Luqmoni hakim debdilar: “Shunday qilmasam bir odam hayotdan koʻz yumar”. Ilon debdi: “Ajab! U odamni saqlab qolmoq uchun meni oʻldirasanmi? Axir u ham Ollohning bir maxluqi, men ham. Bir jonni saqlamoq uchun ikkinchisini mahv etmoq shartmi? Ey inson bolasi, sen ayt: men birovni chaqsam, mening zahrimni daf eta olasanmi?” Luqmoni hakim aytibdilar: “Ha, daf eta olaman”. Ilon debdi: “Unda mening zahrim kuchli emas ekan. Dunyoda shunday zahar borki, sen uni zinhor daf eta olmassan!” “Qanday zahar? Qora qurtnikimi?” – debdilar Luqmoni hakim. “E, yoʻq, – debdi ilon. – Dunyoda eng kuchli zahar – odamning zahri. Bunga davo yoʻqtur. Odam odamni chaqsa, albatta, oʻlim haqdir! Olloh biz – ilonlarni tuban qilib yaratdi. Ammo biz bir-birimizni chaqmaymiz. Siz – odam bolalarini yuqori qilib yaratdi, siz bir-biringizni chaqib oʻldirasiz. Sen saqlab qolmoqchi boʻlayotgan xastaga mening zahrim davo emas, yanglishma. Uni oʻz doʻsti chaqqan. Uning zahriga davo topa olmassan. Bunga xatto Luqmoni hakim ham davo topmagay. Qoʻy, u oʻlaversin, azoblaridan qutula qolsin...”¹

Savol va topshiriqlar:

- 1.Oʻzbek xalq ogʻzaki ijodida nutq odobi masalalari qanday yoritilgan?
- 2.Nutq odobi haqidaga maqol va topishmoqlarga misollar keltiring.
- 3.Latifalarda nutq odobi masalasi.

¹ Малик Т. Шайтанат. III китоб. – Тошкент, 1997, 315-бет.

4. Ertaklardan nutq odobi masalasi aks etgan o'rinlarni toping.
5. "Xalq maqollarini bilaman" mavzuida ijodiy musobaqaga tayyorlaning (yozma tarzda, masalalarni izohlang).
6. Topishmoqlar aytish va ularni topish bo'yicha musobaqaga tayyorlaning (yozma tarzda).
7. O'zbek xalq og'zaki ijodidan notiqlik san'atiga oid misollar yozing.
8. "Ertaklarda nutq odobi masalasi" mavzusida yozma ish yozing.

KAYKOVUSNING "QOBUSNOMA" ASARIDA SUXANDONLIK XUSUSIDA

Kaykovus qalamiga mansub "Qobusnoma" asari sharq xalqlari orasida ma'lum va mashhurdir. Asardagi mo'jaz rivoyatlar, ixcham latifalar, kichik-kichik hikoyatlar uni yanada jozibali, o'qishli bo'lishini ta'minlagan.

XI asrning 82-83-yillarida G'arbiy Eron podshohining nabirasi Kaykovus ibn Iskandar o'z o'g'li Gilonshohga bag'ishlab "Nasihatnoma"sini yaratadi va o'sha davr an'anasiga ko'ra uni bobosi podshoh Shamsulmaoliy Qobus sharafiga "Qobusnoma" deb ataydi. "Qobusnoma" asrlar mobaynida G'arb va Sharq mutafakkirlarining e'tiborini o'ziga jalb etib kelgan. Olimlar "Qobusnoma"ni diqqat bilan o'rgandilar va o'z tillariga tarjima qildilar. Masalan: 1702-1705 - yillarda turk tiliga, 1786-1787 - yillarda Muhammad Siddiq Rashidiy tomonidan tatar tiliga tarjima qilinadi. Bundan tashqari 1886 - yilda rus tiliga, shu yili fransuz tiliga, 1811-yilda nemis tiliga, Ye.E.Bertels tomonidan 1953 - yilda ikkinchi marta rus tiliga tarjima qilinadi. Demak,

XIX asrdanoq asar ingliz, farang, olmon, rus tillariga tarjima qilinadi. 1935-yilda Tehronda Said Nafisiy tomonidan bosmadan chiqarildi.

1860-yilda "Qobusnoma" ilk bor o'zbek tiliga buyuk shoir va mutaffakir Muhammad Rizo Ogahiy tomonidan tarjima qilindi. Ogahiy tarjimalari ichida "Qobusnoma" alohida o'rinlardan birini egallaydi. Bu nodir asar 1965-1973 va 1986-yillarda adabiyotshunos olim Subutoy Dolimovning katta sa'y-harakatlari tufayli uch marta nashr qilingan edi. 1994-yilda "Qobusnoma" Muhammad Rizo Ogahiy tarjimasi asosida hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida yana S.Dolimov tomonidan nashrdan chiqarildi.¹

Asarning yettinchi bobi: Suxandonlik bila baland martabali bo'lmoq zikrida. Kishi suxandon, suxango'y (notiq bo'lishi kerak. Ammo ey farzand, sen suxango'y bo'lg'il va lekin durug'go'y (yolg'onchi) bo'lmag'il. Rostgo'ylikda o'zing shuhrat qozong'il, tokim biror vaqt zarurat yuzidin yolg'on so'z desang qabul qilg'aylar. Har so'z desang ham rost deg'il va lekin, yolg'onga o'xshag'on rostni demag'ilkim, rostga o'xshagan durug' durug'ga o'xshag'on rostdin yaxshidur, nedinkim ul durug' maqbul bo'lar, ammo ul rost maqbul bo'lmas.

...Ey farzand bilg'ilki, so'z to'rt nav bo'lur, undoqkim xaloyiq ham to'rt nav bo'lg'ondek. Biri ulkim, bilur va bilg'onin ham bilur. Ul olimdur, unga tobe bo'lmoq kerakdur. Biri uldurkim, bilmas va bilmag'onin bilur, ul qobildur, unga o'rgatmoq kerak. Biri uldurkim, bilur va bilg'onin bilmas, ul uyqudadur, uni bedor qilmoq kerakdur. Biri uldurkim, bilmas va bilmag'onin ham bilmas, u johildur... undin

¹ Qarang: Qobusnoma. - Toshkent, 1994, 3-9 betlar.

qochmoq kerakdur. Ammo deb erdimki, soʻz ham toʻrt navdur; biri, bilinmayturgʻon va aytilmayturgʻon; ikkinchisi, aytilaturgʻon va bilinaturgʻon: uchinchisi, ham bilinaturgʻon va ham bilishga zaruratsiz, ammo aytsa boʻlaturgʻon, toʻrtinchisi, bilanturgʻon va aytilmayturgʻon. Ammo aytilmayturgʻon va bilinmay turgʻon undoq soʻzdirki... dunyoning salohi unga bogʻliqdir. Ul soʻzdin aytguvchiga ham, eshituvchiga ham koʻp naf yetar. Ammo bilinaturgʻon, biroq aytilmayturgʻon undoq soʻzdirkim, bir muhtasham odamning aybi senga maʼlum boʻlur. Lekin aql tariqidin xayolga kelsang, uni aytmq besharmlikdir. Chunki aytsang ul muhtashamning qahri yo u doʻstning ozori senda hosil boʻlur, yohud oʻz boshingga ulugʻ shoʻrish va gʻavgʻo paydo qilursan. Shul vajdin ham bul soʻz bilinaturgʻon, ammo aytilmayturgʻon soʻzdur. Bu soʻzlarning yaxshirogʻi ham bilinaturgʻon va ham aytilaturgʻon soʻzdur.

Bu toʻrt nav soʻzning ikki yuzi bordur. Biri xoʻb va biri zisht. Har soʻzni xaloyiqqa zohir qilsang, yaxshi yuz bila zohir qil, toki maqbul boʻlsun va xaloyiq sening soʻz bila baland martabaga egaligʻingni bilsunlar. Nedinkim kishining martabasini soʻz bila bilurlar, ammo soʻzning martabasini kishi bila bilmaslar, chunki har kishining ahvoli oʻz soʻzining ostida pinhondur, yaʼni bir soʻzni bir iborat bila aytsa boʻlur, eshitgʻon kishining esa koʻngli undin tira¹ boʻlgʻay va yana oʻshal soʻzni bir iborat bila aytsa boʻlurkim, eshitgʻon kishining joni undin rohatda boʻlgʻay.

HIKOYAT

¹ Тира – коронгу

Undoq eshitdimki, bir kecha Xorun-ar Rashid bir tush koʻrdikim, ogʻzidin barcha tishlari toʻkulmish. Erta tong turib bir muabbirni chaqirib soʻradikim, “bu tushning taʼbiri nedur?” Muabbir dedi: “Ey amiralmoʻminin, sening oldingda barcha xesh, aqrabo va qarindoshlaring oʻlgʻusidir. Andogʻkim, sendin oʻzga hech kishi qolmagʻusidir”. Bu soʻzni eshitgʻon Xorun-ar Rashid: “Mening yuzimga bundoq dardligʻ va anduhligʻ soʻzni aytding. Mening barcha qarindoshlarim oʻlsalar, soʻngra men qandogʻ ishga yararman va na yangʻligʻ roʻzgʻor surarman?” - dedi va unga yuz tayoq urmoq buyurdi. Soʻng boshqa bir muabbirni chaqirib, tushin unga tahrir qildi. Muabbir dedi: “Ey amiralmoʻminin, sening umring barcha aqrolaring umridin uzoq boʻlur”. Xorun-ar Rashid dedi: “Barcha aqlning yoʻli birdur va ikkovining taʼbirining negizi bir yerga borur, ammo bu ibora bila ul iboraning orasida farq bagʻoyat koʻpdur”. Buyurdi, soʻnggi muabbirga yuz tillo berdilar...

Ey farzand, soʻzning yuzin va orqasin bilgʻil va ularga rioya qilgʻil, har na soʻz desang yuzi bila degil, to suxangoʻy boʻlgʻaysan. Agar soʻz aytib, soʻzning nechuk ekanin bilmasang qushga oʻxsharsanki, unga toʻti derlar, ul doim soʻzlar, ammo soʻzning maʼnosin bilmas.

Suxangoʻy shul kishi boʻlgʻayki, ul har soʻzni desa, xalqqa maʼqul boʻlgʻay va xalq ham har soʻz desa unga maʼqul boʻlgʻay. Bunday kishilar oqillar qatoriga kirgʻay, yoʻq ersa ul inson suratida mavjud boʻlgʻon bir hayvondur.

Soʻzni bagʻoyat ulugʻ bilgʻil, soʻz osmondin kelmas va ul xor narsa emasdur. Qay bir soʻzniki bilsang joyini oʻtkarmay aytgʻil...

vaqtni zoe qilmag'il, yo'q ersa donishg'a sitam qilg'on bo'lg'aysan. Har so'z desang rost deg'il va be'manilikni da'vo qilg'uvchi bo'lmag'il.

Bilmag'on ilmdin dam urmag'il va undin non talab qilmag'il. Har na matlubing bo'lsa, bilg'on ilm va hunardin hosil bo'lur. Bilmag'on hunar da'vosidin hech narsa hosil bo'lmas, faqat behuda zahmat chekarsan. Ammo, ey farzand, hech kishining oldida ifrot¹ qilmag'il va ifrotni shumliq deb bilg'il. Har ishda miyona (o'rtacha) bo'lg'il, so'z aytmoqda va ish qilmoqda... sangin² bo'lg'il. Rozingni³ o'zingdin o'zga kishiga aytmag'il, agar aytsang so'ngra uni roz demag'il.

Xaloyiqning orasida bir kishining qulog'iga so'z aytish yaxshi emasdur. Agar bu so'z garchand yaxshi so'z bo'lsa ham, tashqarisidan uni yomon so'z deb gumon qiladilar va ko'p odamlar bir-birlaridan dargumon bo'ladilar. Gar so'z demoqchi bo'lsang, shunday so'z degilki, so'zingning rostlig'iga guvohlik bersinlar. Agar o'zingni zo'rlik bila aybdor qilmoq tilamasang, biror narsaga guvoh bo'lmag'il va agar guvoh bo'lsang, guvohlik berar vaqtda ehtiroz bo'lg'il. Agar guvohlik bersang, mayl bila bermag'il.

Har so'zni andisha bila boshlag'il, toki aytg'on so'zingdin pushaymon bo'lmag'aysan.

Andishani ilgari tutmoq ham bir nav karomatdur. Hech so'zni eshitishdan diltang bo'lmag'il. Ul so'z ishingga xoh yarasun, xoh yaramasun, uni eshitg'il, to yuzingga so'z eshigi beklanmasun va foydasi favt bo'lmasin.

¹ Ифрот – халдан ошину.

² Sangin – og'ir.

³ Roz – sir.

Sovuq so'zlik bo'lmag'il. Sovuq so'z bir tuxumdur, undin dushmanlik hosil bo'lur.

Savol va topshiriqlar:

1. Sharq allomalarining axloqiy-tarbiyaviy asarlaridan qaysilarini bilasiz?

2. Kaykovusning "Qobusnoma" asarida nutq odobi masalalari qanday yoritilgan?

3. "Qobusnoma" ni sinchiklab o'qib chiqing.

4. Asarning yettinchi bobini sinchiklab o'qing.

ALISHER NAVOIY IJODIDA NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIK SAN'ATI

Alisher Navoiy ibrat bo'lgulik hayot va ijod yo'lini bosib o'tdi. Do'sti Husayn Boyqaro taxtni egallagach, uning saroyida muhrdor, vazir lavozimlarini bajardi. Mamlakatning obod va farovon bo'lishi, san'at va adabiyotning rivojlanishiga o'zining bebaho hissasini qo'shdi. Ayni paytda o'zbek adabiyoti xazinasini she'riy durdonalar bilan boyitdi. O'lmas asarlar yaratdi.

Alisher Navoiy ijodida suhbat va nutq odobi qoidolari qiyomiga yetkazib bayon etilgan. Navoiy so'zning hashamdorligidan ko'ra, haqqoniyligini ulug'laydi. Fikring xalq uchun foydali va tushunarli bo'lsin desang, sodda tilda gapir, deydi: "So'zki fasohat zevaridin muzayyan emasdir, anga chinlik zevari basdur. Yolg'onchi har necha so'zida fasihroq, so'zi qabihroq. Chin so'z nechakim betakalluf, qoyilg'i iborat soddalig'idin yo'q taassuf".

Navoiy yaxshi soʻzli, el uchun foydali notiqqlarga yon bosadi. Ularning xizmatini masjid imomlarining qilayotgan ishlaridan yuqori qoʻyadi. Shu tufayli ular uchun imomlarga nisbatan ancha koʻp mablagʻ ajratishni tavsiya etadi: “Voizga yillik naqdi besh yuz oltun, bugʻdoy oʻn yuk. Imomgʻa masjidi jomeʻda xatib boʻlib, maktabdagʻi tutgʻay, yillik naqdi ikki yuz oltun, bugʻdoy oʻn yuk”.¹

Alisher Navoiyning til va nutq, nutq odobi, nutq madaniyati, nutq sanʼati haqida aytgan fikrlarida qadimiy turkiy xalqlarning nutq madaniyati borasidagi boy va noyob merosi mahorat bilan umumlashtirilgan.

Navoiy asarlarida nutq odobi haqida:

1. Tilni, soʻzni qadrla, uni hurmat qil:

Donau dur soʻzini afsona bil,

Soʻzni jahon bahrida durdona bil. (“Xamsa”, 34-bet).

2. Yaxshi soʻzli olish (nutq) – sanʼatdir, noyob hunardir.

Uni egallashga intilgin:

Erdin soʻz hunar, enchdin boʻz hunar (“Mahbub ul-qulub”, 82-bet).

3. Insonning odob- axloqini belgilaydigan omillardan biri uning soʻzi, nutqidir: Suvning mazasi muz bila, oshning mazasi tuz bila, odam yaxshiligʻi soʻz bila. (“Mahbub ul-qulub”, 79-bet).

Soʻz zohir etar zamir ishi koʻpragidin,

Til muxbir erur koʻngul nihon emgagidin.

Fahm ayla kishi holini soʻz demagidin,

Kim berdi xabar hadisi koʻnglidagidin.

(“Nazmul-javohir”, 41-bet).

4. Kishining soʻzi (nutqi) uning aqliy kamolotidan darak beradi:

Odamki demak birla kiromiydiru bas,

Soʻz durri ishining intizomiduru bas,

Sihhat onchaki, ahli aql komiduru bas,

Aqligʻa dalil aning kalomiduru bas.

(“Nazmul-javohir”, 25-bet).

5. Soʻzlaganda diling bilan tiling bir boʻlsin, chunki dildagi tilga chiqadi:

Haq seni sevgay el bila boʻlsang,

Til-u koʻnglungni bir qilib birroʻy,

Nuqta sursang shukuftau xandon,

Zist qilsang, kushodou xushroʻy. (“Arbain”, 59-bet).

6. Soʻzlaganda oʻylab soʻzla, tushunib, bilib gapir: Soʻzni koʻnglungda pishqarmaguncha tilga kelturma, Harnakim koʻnglungda boʻlsa til surma.

(“Mahbub ul-qulub”, 83-bet).

7. Xushmuomala, shirinsoʻz boʻl. Tiling bilan kishilarga ozor berma:

Har kimki chuchuk soʻz elga izhor aylar,

Har neki agʻyor durur yor aylar,

Soʻz qattigʻi el koʻngliga ozor aylar.

Yumshogʻi koʻngullarni giriftor aylar.

(“Nazmul-javohir”, 43-bet).

¹ Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиклик маҳорати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984, 32-бет.

8. Chin, to'g'ri so'zla, nutqingda halol bo'l. Yolg'on so'z baxtsizlik keltiradi. Chin so'z mo'tabar, yaxshi so'z muxtasar... so'zki fasohat zevaridin muayan emasdur, anga chinlik zevari basdur. Yolg'onchi har necha so'zida fasihroq, so'zi qabih.
(“Mahbub ul-qulub”, 63-bet).

Xiradmand chin so'z din o'zga demas,
Vale bari chin ham deguluk emas.
Kishi chinda so'z zebo, durur,
Necha muxtasar bo'lsa avlo durur.

(“Mahbub ul-qulub”, 83-bet).

9. Yaxshi, ezgu so'z (nutq) kishiga obro', baxt keltiradi. Ezgu so'zli bo'l:

Kim istasa mazhari karomat bo'lmoq,
Har nav' ishda istiqomat bo'lmoq
So'zdir anga mo'jibi g'aromat bo'lmoq,
Til zabtidatur anga salomat bo'lmoq.

(“Nazmul-javohir”, 43-

bet).

10. Tildan tuhmat uchun foydalanma. Tuhmatchidan qoch, undan nafratlan:

Birovkim yolg'on so'zni birovga bog'lag'ay, o'z qaro bo'lg'on yuzin yog'lag'ay. Kabira gunohdur – oz so'z hamki o'trukdur, zahra gunohdur – oz so'z hamki o'trukdur, zahri muhlikdur – agarchi miqdori o'ksukdur.

(“Mahbub ul-qulub”, 61-bet).

El aybini ayturg'a birovkim uzotir til,

O'z aybini fosh aylagali til uzotur bil.

(“Mahbub ul-qulub”, 69-bet).

11. Tilingni tiy. Ko'p so'z, ezma va vaysaqi bo'lma. Bu zararlidir.

Befoyda so'zni ko'p aytma va foydalig' so'zni ko'p eshiturdin qaytma. Oz degan oz yanchilur, oz yegan oz yiqilur. (“Mahbub ul-qulub”, 82-bet).

Til ildamidin bo'lur g'aromat hosil,
Yuz nav' nadomatu malomat hosil.
Oz so'zlagandin istiqomat hosil,
Soqitligidin vale salomat hosil.

(“Nazmul-javohir”, 31-bet).

12. So'zlaganda sharoitni, suhbatdoshingni hisobga ol, beo'rin so'z aytma... “...Zolim va be dard suhbatida nuqta surma, nammom va nomard muloyamatida dam urma. Dono ilikdin borg'ondin so'z aytma, o'tgan yigitlik orzu bilan qaytmas”. (“Mahbub ul-qulub”, 84-bet).

13. Bo'sh og'iz bo'lma, suhbat sirlarini saqlashga o'rgan:

Qaysi majlisdakim eshitsang so'z,
Bilgil ul so'z sanga omonatdur,
Gar ani o'zga yerga naql etsang,
Ul omonatg'a bu xiyonatdur. (“Arbain”, 57-bet).

14. Gapirganda qaytariqlardan qoch, chunki ular fikrning ta'sirini susaytiradi:

Bir deganni ikki demak xush emas,
So'z chu takror topti dilkash emas. (“Xamsa”, 484-bet)

Nutq odobining qayd qilingan madaniy-axloqiy talab va asoslari nutq me'yorlari sifatida qadimiy davrlardan beri avloddan avlodga o'tib kelgan. Ushbu nutqiy me'yorlarning saqlanishi, o'zgartirilishi va yashab kelishida oilaviy an'analar, bir til jamoasi doirasida amal qilingan an'anaviy qoidalar, suhbatdoshlar (so'zlovchi va tinglovchilar)ning bir-birini o'zaro nazorat qilishi, ta'lim tarbiya, o'git-nasihat jarayoni, shuningdek nutqiy odob me'yorlari haqida yozilgan adabiyotlarni mutolaa qilish asosiy o'rin tutgan.

Demak, kishilarning to'g'ri, ta'sirchan gapirishga intilishi va unga oid qoidalar qadimiy tarixga egadir. Bunday odat qadimiy o'tmishdan hozirga qadar mangu an'ana sifatida yashab, takomillashib kelgan. Biroq nutq madaniyati tushunchasi bilan bog'liq nutqiy odatlar turli davrlarda muayan xususiyatlari bilan farqlanib turgan. Ayniqsa, adabiy til paydo bo'lgunga qadar mavjud bo'lgan nutq odobi (nutq madaniyati) tasavvurlari, adabiy til paydo bo'lgandan keyingi davr nutq madaniyati tasavvuridan farqlanadi.¹

NASIHAH AHLI VA VOIZLAR ZIKRIDA

...Voiz uldurki, majlisig'a xoli kirgan to'lg'ay va to'la kirgan xoli bo'lg'ay. Voizkim, bo'lg'ay olim va mutaqqiy – aning nasihatidin chiqqan shaqiy. Ulki, buyurib o'zi qilmag'ay, hech kimga foyda va asar aning so'zi qilmag'ay. Nazoirxon bila surguvchi maqol – dastiyor bila yirlag'uvchi qavvol.

Qit'a:

Voizki, dastyorsiz o'lmas suxanguzor,
Anga yorodu munga ayolg'uvchi hukmi bor.

¹ Qarag': Kungurov P., Begmatov E., Tojiev E. Nutk madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent, 1992, 25-bet.

Tengri so'zin ayolg'uvchi bo'lmay deya olmag'ay,

Bir soz bo'lsa ham kerak ul qil'ay ixtiyor.¹

Tilga ixtiyorsiz - elga e'tiborsiz. Harzago'ykim, ko'p taqallum surgay, itdebdurkim, kecha tong otqunga hurgay. Yamon tillik andoqkim el ko'ngliga jarohat yetkurur, o'z boshig'a ham ofat yetkurur. Nodonning muvahhish-harzag'a bo'g'zin kirmog'i-eshakning jihatsiz qichqirmog'i. Xo'shgo'ykim, so'zni rifq va musovo bila aytg'ay, ko'ngulga yuz g'am keladurg'on bo'lsa, aning so'zidin qaytg'ay. So'zdadur har yaxshiliqni imkoni bor, munda debdurlarki, nafasning joni bor. Masihokim, nafas bila o'lukka jon berdi, go'yo bu jihatdin erdi.

Makruheki, harzasi tavil va ovozi karihdur, o'zi savti bila qurbaqag'a shahibdur. Ahli saodatlar ruhbaxsh zulolig'a manba' ham til, ahli shaqovatlar naqs qavqabig'a matla' ham til. Tiliga iqtidorlig'-hakimi xiradmand; so'ziga ixtiyorsiz – laimi najand. Tilki fasih va diltazir bo'lg'ay-xo'broq, agar ko'ngul bila bir bo'lg'ay.

Til va ko'ngul xo'broq a'zodurlar insonda; savsan va g'uncha marg'ubroq rayohindurlar bo'stonda. Odame til bila soyir bila hayvondan mumtoz bo'lur va ham aning bila insonga sarafroz bo'lur. Til muncha sharaf bila nutqning olatidur va ham nutqdurki, agar nopisand zohir bo'lsa, tilning ofatidir.

Ayn ul-quzot til sharafidin Masih guftor bo'ldi va Husayn Mansur til sur'tidin dorg'a sazavor.

Bayt: Har necha biymi hajr so'zi oshiq o'lturur,
Vuslat bashorati yana jismig'a jon berur.

¹ Qarag': Alimshir Navoiy. Muqammas asarlar to'plami. 14-tom. – Toshkent, 1998, 32-33-betlar.

Tildin azubat dīlpisanddur va liynat sudmand. Chuchuk tilki, achchig'liqqa evruldi, zarari om bo'ldi, qandniki, muskir boda qildilar, xarom bo'ldi. Chuchuk so'z sof ko'ngullarg'a qo'shdur, barcha atfol tab'ig'a muloyim halvofurushdur.

Bayt: Xush so'zga kim o'lsa mastu behush,
Sharbat aro zahrni qilur no'sh.

Har kimki, so'zi yolg'on zohir bo'lg'och uyolg'on. Yolg'onni chindek aytquvchi suxanvar-kumushni oltun ro'kach qiluvchi zargar. Yolg'on afsonalarda uyaltirguvchi, yolg'onchi uyquda takallum surguvchi. Yolg'on aytguvchi g'aflatdadur. So'zning asnofi bag'oyat cho'qdur, yolg'ondin yamonroq sinfi yo'qdur.

Ulki yolg'on bila sarfi avkot etgay, anga bu yamon kelmagay yana mubohot etgay. Agar mustami'inni g'ofil topqay, yolg'onin ching'a o'tkarsa maqsudin hosil topqay. Zihi tengrig'a yamon, ne tengridin, ne xalqdin sharmanda. Mundoq nahsning chun erur yuzi yamonliq sari, bu nuhusatshior qutlug' uydin tashqari.

Bayt: Ul kishini qutlug' evdin tashqari surmak kerak,
Qutlug' ev dunyo durur, ya'niki, o'lturmak kerak.

Birovkim, yolg'on so'zni birovga bog'lag'ay, o'z qaro bo'lg'on yuzin yoqlag'ay, kabira gunohdur-agarchi miqdori o'ksukdur.

Bayt: Zahrning oz esa miqdori dog'i muhlikdur,
Ignaning no'gi zaif ersa dog'i ko'r qilur.

Ulki, so'zni bir yerdin yana bir yerga yetkurgay, elning o'tgan gunohini o'z bo'ynug'a indurg'ay. Agar zuhur etgay-xayol qilki, yolg'on so'zga ne yetgay. So'z terguvchining agar ulug'i, agar kichigi-bilki erurlar tamug' o'tining tutrug'i.

Bayt: Kim so'zni terib aytguvchi og'ziga bergay,
Molik ani do'zax o'tining dudig'a tergay.

Ulki, juz quvvat da'visi izhor qilmas, go'yoki, haqning qaviy ul-matin erkanin bilmas. Odameki, quvvat xayolin ko'ngliga kechirur-tufrog' edurkim, yel urg'och uchurur. Dunyo dor ul-havodisdur va anga ko'ngul bog'lamoqqa g'aflat boisdur. Olam umrdek bevafofur va aning davlatig'a e'timod qilmoq xato.¹

Savol va topshiriqlar:

1. Navoiyning fikricha voiz qanday xususiyatlarga ega bo'lishi kerak?
2. Navoiy qaysi asarida voizlik san'atiga alohida to'xtalib o'tadi?
3. Navoiy tan olgan voizlardan kimlarni bilasiz?
4. Voizlik qanday baholanadi?
5. Navoiy Husayn Voiz Koshifiy haqida qaysi asarida ma'lumot beradi?
6. "Ko'p degan ko'p yengilur, ko'p yegan ko'p yiqilur" hikmatini izohlang.
7. "Va'zxon shunday bo'lishi kerakki, uning majlisiga bo'sh kirgan odam to'lib chiqsin; to'la kirgan odam esa yengil tortib, xoli qaytsin", fikrini izohlang.
8. "Til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir. Agar nutq noma'qul bo'lib chiqsa, tilning ofatidir" fikrini izohlang.

¹ Кўнгулов Р., Бегматов Э., Тожиёв Ё. Нутқ маданияти ва услубийт асослари. – Тошкент, 1992, 23-24-бетлар.

HUSAYN VOIZ KOSHIFIY NOTIQLIK SAN'ATI HAQIDA

Husayn Voiz Koshifiy XV asrda Hirotida yashab ijod etgan taniqli olim va notiq bo'lgan. Uning "Tafsiri Husayni", "Axloqi Muhsiniy", "Anvori Suxayliy" kabi asarlari juda mashhur bo'lgan. Husayn Voiz Koshifiy Alisher Navoiyning zamondoshi va do'sti bo'lgan. U notiqlikda, xususan, va'zxonlikda nihoyatda mashhur bo'lganligi uchun ham "voiz" unvoniga sazovor bo'lgan. "Koshifiy" - kashf etuvchi, degan ma'noni anglatadi. Husayn Voiz Koshifiy asarlarida turli hikoya, rivoyat, she'riy parchalar joy olgan bo'lib, yuksak axloqiy g'oyalar - poklik, imon, e'tiqod, ezgulik tarannum etiladi. Uning asarlarida pand-nasihat va hikmat keng o'rin olgan. Husayn Voiz Koshifiyning "Futuvvatnomai sultoniyy" asarida javonmardlik, uning qoida va xususiyatlari asoslab berilgan. Ayniqsa, futuvvat asoslari va tasavvuf g'oyalari o'rtasidagi o'xshashlik keng talqin etilgan. Husayn Voiz Koshifiy 1505-yilda Hirotida vafot etgan.

FUTUVVATNOMAI SULTONIY YOXUD JAVONMARDLIK TARIQATI

Ikkinchi fasl: Ma'raka tuzuvchi so'z ahli haqida.¹

Ular uch toifa bo'ladilar: birinchi toifa - maddohlar, g'azalxonlar va saqqolar. Ikkinchi toifa - xosago'ylar va bisotandozlar. Uchinchi toifa - qissa so'ylaguvchilar va afsona aytuvchilar (ya'ni, baxshilar). Bularning har biri haqida alohida qismlarda to'xtab o'tamiz.

Birinchi qism. Maddohlar va g'azalxonlar zikrida.

Shuni bilgilki, futuvvat ahli (ahli shadd) orasida maddohlarning martabasi eng balanddir. Buning sababi shuki, ahli bayt, xonadon

¹ Qarang. Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмрдлик тариқати. – Тошкент, 1994, 74-82-бетлар.

muhabbati barchaning ko'nglida mavjud va agar birov boshqa birovni sevsa, sevgilisining ta'rifini tilidan qo'ymaydi... Maddohlar shunday xususiyatga ega kishilardirlar va uzluksiz ahli bayt ta'rifida so'z aytadilar va xonadonning yodida so'z aytish bilan vaqt o'tkazadilar.

Agar maddohlar necha xil bo'ladi, deb so'rasalar, to'rt xil deb aytgil: Birinchidan, o'zlari badehatan ijod qiluvchilar, ular o'zlari she'r aytish qobiliyatiga ega bo'lib, hikoyat-u rivoyatlarni nazmga tushurib, bayon qilaveradilar. Ikkinchi xili boshqa shoirlarning she'r, hikoya yoki badehalarini ijro etib, xalqqa foyda yetkazuvchilardir. Bu toifani roviylar deb ataydilar va ular ham maddohlar jumlasidandirlar. Uchinchi xili maddohlik barobarida boshqa ishlar bilan ham shug'ullanib, xalqqa fayz yetkazuvchilardir. Masalan, saqqolar (suv tarqatuvchilar) shunday kishilar bo'lib, ularning ishidan odamlar xursanddirlar. To'rtinchi toifa har yerdan har xil baytlarni yod olgan kishilar bo'lib, ular eshikma-eshik yuradilar, qasida aytib non yig'adilar va maddohlikni gadoylik, deb tushunadilar. Bularni agarchi qiyofalariga qarab maddoh desalar-da, aslida ushbu jamoaga muvofiq emasdirlar.

Agar maddohlik odobi nechta bo'ladi, deb so'rasalar, beshta deb aytgil: avval shuki, doimo taqvo va tahoratda bo'lsin... Uchinchidan, g'arazli niyatda va qasd olish uchun maddohlik qilmasin. To'rtinchidan, boylikka berilgan bo'lmasin. Beshinchidan, madhda oshirib mubolag'a qilish bilan shug'ullanmasin.

Agar maddohning nechta sifati bo'lishi kerak, deb so'rasalar, aytgilki, maddohning yigirma sifati bo'ladi. Bular: sidh, sabr, shukr, zudh (parhez), toat, qanoat, muhosaba (umr hisobini olish), muroqaba, xudo yodida tafakkurga berilish (tavozi', taslim, ixlos, karam, nisor,

mujohada (jidu jahd qilmoq), tafakkur, tavakkul kam yeyish, kam uxlash va shafqatli bo'lish.

Agar maddoh hazar qiladigan sifatlar nechta, deb so'rasalar, o'ttizta deb aytgil. Bular: g'aflat, g'urur, aybjo'ylik, riyo, mayxo'rlik, qaro ko'ngillilik, zino, badaxloqlik, janjalkashlik, yaramas va noshoista so'z aytish, va'dani buzish, masxara-mazax qilish, noo'rin ta'na, yolg'on gapirish, yolg'on qasam ichish, birodarlarni g'iybat qilish, tuhmat qilish, gap tashish, g'ammozlik, hasad, makkorlik, odamlarni ëmonlash, boylikka hirs qo'yish, zulm, baxillik, ko'p uxlash va ko'p yeyish.

Agar maddohlar bir-birlari bilan munosabatda qaysi qoidalariga rioya qilishlari kerak, deb so'rasalar quyidagi oltita qoidaga deb aytgil: avval shuki, bir-birlari bilan do'st bo'lsinlar... Uchinchidan, bir-birlari bilan kelishmay ish boshlamasinlar. To'rtinchidan, zaif-ojizalarni qatorlaridan surub chiqarmasinlar. Beshinchidan, bir-birlarining hurmatini saqlashda qilcha gumon-shubhaga yo'l qo'ymasinlar, toki hamma yerda muhtaram va aziz bo'lsinlar.

Agar maddohlar necha xil bo'ladi, deb so'rasalar, uch xil deb aytgil. Bir xillari faqat she'r o'qiydilar, she'mi ravon va ifodali o'qib, tinglovchilarga zavq bag'ishlaydilar. Ikkinchi xillari nasriy asarlar, mo'jaz gaplar, ibora va ta'rifu tavsiflar (qasidaxonlikni) nasr bilan ado etadilar va bu toifani g'arraxon (chiroyli o'qiydiganlar) deb ataydilar. Uchinchi xillari nasr va nazmni aralashtirib o'qiydilar. Bu toifani murassa'xon (so'z ustasi), deb aytadilar. Va bularning kamol fazli, martabalari oldingi ikki guruhdan balanddir.

Agar maddohlarga xos alomatlar nimadan iborat, deb so'rasalar, aytgil: maddohlarning o'ziga xos alomati to'n va xirqa kiyishda emas.

Ular har qanday to'nni kiyib yurishlari mumkin. Ammo ularning boshqalardan ajralib turuvchi tashqi alomatlari bor. Bu - nayza, tavq (xalqa, belbog') sufra (dasturxon), chiroq va bolta (qurol) olib yurishlaridir... Nayza - o'zini himoya qilish belgisi, tavq - maddohning qaysi martabada ekanligini ko'rsatuvchi belgi, dasturxon - saxiylik va qo'li ochiqlik alomati, chiroq - ko'ngil ravshanligi, ya'ni futuvvat erlari muhabbatini ko'ngil ichida ëniq saqlash, o'zini ëndirib bo'lsa ham, o'zgalarni isitish, o'zgalar diliga yorug'lik, safo bag'ishlash alomati...

Uchinchi qism. Qissaxonlar va afsona aytuvchilar haqida

Shuni bilki, qissa o'qish va qissa eshitishning foydasi katta. Birinchidan, kishi o'tgan ajdodlarning ishi va ahvolidan xabardor bo'ladi. Ikkinchidan, odam g'aroyib va ajoyib voqea, sarguzasht-larni eshitsa, fikri va ko'zi ochiladi. Uchinchidan, o'tganlarning zahmatu uqubatlaridan xabardor bo'lsa, hech kim bu dunëda tashvish-g'amdan ozod emasligini anglab, ko'ngli taskin topadi, tasalli bo'ladi. To'rtinchidan, o'tgan podshohlar davlati va mulkining zavolini eshitsa, dunë moliga mehri susayadi, boylik kishiga vafo qilmasligini bilib oladi. Beshinchidan, qissa eshitgan behad ko'p ibrat oladi, tajriba orttiradi. Bas, ma'lum bo'ladikim, o'tmish ajdodlarning qissalarida foyda ko'p, agar bo'lib o'tgan voqealar bo'lsa, aytuvchi va o'quvchi bilan birga eshituvchi ham undan naf' topadi va agar g'ayri voqe' (to'qima) bo'lsa, aytuvchi uchun gunoh hisoblansa-da, ammo eshituvchi uchun foydali va savobdir...

Agar ma'rakada kursi (sandali) qo'yishning ma'nosi nima, deb so'rasalar, javob berib aytgil: buning ma'nosi shuki, kimningkim iste'dodi hunari bo'lsa, u qolgan odamlardan balandroq o'tirishga loyiq,

chunki boshqalar uning diydoridan bahramand bo'lishlari kerak. Agar sandalini kim uchun qo'yadilar, deb so'rasalar, san'atkor, hunarmand kishilar uchun deb ayt. Zero podshohlar ham pahlavonlikda, so'z hunarida nom qozonganlarni siylab, ularni kursiga o'tqazadilar. Bas, so'z maydonining pahlavoni bo'lgan kishilarni kursiga o'tqazib, qadrlasa arziydi. Agar kursining nechta rukni bor, deb so'rasalar, to'rtta deb aytgil: ikkita ostki va ikkita ustki ruknlar. Ikkita ustki rukn nimaga ishora, deb so'rasalar, aytgil: biri - bilim va ikkinchisi - aql-u farosat, zehnu zakovatga ishora. Ya'ni sandalida o'tirgan odam bilimi va zakovati bilan har bir ma'rakada qanday so'zga talab borligini anglasin va shunga qarab so'z aytsin. Sandalining ostki ikki rukn nimaga ishora, deb so'rasalar, biri - sabrga, ikkinchisi - sabotga ishora deb aytgil. Ya'ni, sandaliga chiqib o'tirgan odam chidamli bo'lishi, o'z ishiga mustahkam, sobit bo'lmog'i lozim. Har narsaga o'rnidan turib, yengiltaklik qilmasligi kerak.

Agar qissaxonlik necha xil bo'ladi, deb so'rasalar, ikki xil bo'ladi deb aytgil: birinchisi hikoyat aytish (o'qish), ikkinchisi - she'rxonlik. Hikoyat aytishning esa sakkizta qoidasi bor. Avval shuki, qissaxonlik boshlanganda, agar kishi qissani boshlovchi bo'lsa, u ustoz ta'limini olgan, ustoz huzurida o'tkargan kishi bo'lishi kerak. Va agar qissani tugatuvchi bo'lsa, o'zi mustaqil takrorlagan bo'lsin, toki esidan chiqib, tutilib qolmasin. Ikkinchidan, chapdastlik bilan dadil so'zga kirishsin, xomlik va lanjlik ko'rsatmasin. Uchinchidan, ma'raka qanday asarni qabul qilishini anglasin va el rag'batini ko'proq bo'lgan asarlarni tanlasin. Ammo me'orni saqlasin. To'rtinchidan, hikoya davomida nasrni gohi-gohida nazm bilan qo'shib olib borsin, lekin bu eshituvchilarga malol

kelmaydigan darajada bo'lsin. Ulug' ustozlar: nazm-qissaxonlikda bamisoli taomga solinadigan tuzdir - agar kam bo'lsa, taom ta'msiz bo'ladi va agar ko'paysa sho'r bo'ladi, deganlar. Bas, me'orni saqlash lozim. Beshinchidan, yolg'on va ishonarsiz so'zlarni gapirmasin, toki elning nazaridan qolmasin. Oltinchidan, kinoyali tushunilmaydigan so'zlarni aytmasin, chunki bu eshituvchilarni ranjitadi. Yetinchidan, tama' bilan odamlar joniga tegmasin, gadoylik qilmasin. Sakkizinchidan, qissaxonlikni tez tugatmasin va haddan ziyod cho'zmasin ham, o'rtalikni saqlasin.

Agar she'rxonlik odobi nechta, deb so'rasalar, oltita deb aytgil: birinchidan, she'rni ohong bilan o'qisin, ikkinchidan, so'zni odamlar qalbiga joylay olsin. Uchinchidan, agar biror mushkil (tushinilishi og'ir) bayt paydo bo'lsa, yig'ilganlarga uni sharhlab, mazmunini izohlab bersin. To'rtinchidan, eshituvchiga malol keladigan ish qilmasin. Beshinchidan, gadoylik qilmasin, mubolag'ali qasamlar ichmasin. Oltinchidan, o'qigan she'rining muallifini ma'raka oxiri eki boshida tilga olib, duo qilsin.

Afsona aytuvchilar ham qissaxonlarga o'xshash bo'lib, aytib o'tilgan qoidalar ularga ham tegishlidir.

Savol va topshiriqlar:

1. Husayn Voiz Koshifiyning voizlik san'atiga bag'ishlangan qanday asarlari mavjud?
2. Husayn Voiz Koshifiyning notiqlik san'atiga oid fikrlaridan misollar keltiring.
3. Husayn Voiz Koshifiyning "Futuvvatnomai sultoniyy" asaridagi nutqqa, nutq san'atiga oid fikrlarni aniqlang.

4. Husayn Voiz Koshifiy maddohlarni necha guruhga ajratadi?

ABDULLA AVLONIYNING "TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ" ASARIDA NOTIQLIK

Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asari 64 bobdan iborat bo'lib, har bir bob ta'lim - tarbiya masalasiga bag'ishlanadi hamda biri ikkinchisini to'ldiradi, takomillashtiradi. Muallif "Tarbiya" sarlavhasi ostida tarbiya turlari haqida fikr yuritadi: 1. "Tarbiyaning zamoni" 2. "Badan tarbiyasi" 3. "Fikr tarbiyasi" 4. "Axloq tarbiyasi". Bolani tarbiyalashda bu to'rt masala g'oyat muhim ahamiyat kasb qilishini ta'kidlaydi.

Bola tarbiyasida muallif bola yashab turgan sharoit, muhit va kishilarning roli katta ekanligini ko'rsatadi hamda bu sohada oila, maktab sharoitini ham nazar-e'tibordan chetda qoldirmaydi. Tarbiya bolaning axloqiga, xulq-atvoriga kuchli ta'sir etishini e'tirof qiladi va ota-onalarni o'z bolalarini tarbiya qilishga chaqiradi. Ta'lim bilan tarbiya bir-biri bilan bog'liq bir butun jarayon ekanligini ta'kidlaydi.

Abdulla Avloniy til masalasiga katta e'tibor beradi, tilni xalq bilan bog'lab talqin qiladi: "Har bir millatning dunyoda borlig'in ko'rsatadurgan oyinayi hayoti til va adabiyotidir". U o'z asarida har bir kishining o'z ona tilini mukammal bilishi, har bir so'zni o'z o'rnida ishlatishi, milliy-adabiy tilning taraqqiy uchun jonkuyarlik qilishi zarurligini qayd qiladi. "Hifzi lison" deb har bir millat o'z ona tili va adabiyotini saqlamakni aytilur".

"Turkiy guliston yoxud axloq"ning birinchi sahifasidan to so'nggi sahifasigacha Avloniyning insonparvarlik g'oyalari ifodalangan. U

hamma narsadan avval xalq manfaatini ko'zlashni, xalqqa xizmat qilishni birinchi o'ringa qo'yadi.

Abdulla Avloniy insonning eng yomon xulqlaridan g'iybat va adovatning bir-biriga yaqinligini va g'iybatning oqibati adovat bilan tugashini ko'rsatib o'tadi. U deydi: "G'iybat sohibi lazzat o'rniga o'z boshiga yoki bir boshqa kishining boshiga bir balo hozirlaydur. Chunki so'z borub g'iybat qilinmish kishining qulog'iga yetar, g'azab qoni harakatga kirar, g'iybatchidan o'ch olmak fursatini poylar...Shu tariqa g'iybatdan tug'ilgan adovat cho'zilmoqg'a oid bo'lib, dushmanlik zo'rayib, o'z oralaridagi xususiy janjallar ila aziz umrlarini o'zdirub, umumiy xalq foydasi uchun ishlanadurgan milliy ishlardan mahrum bo'lmaklari ila barobar aholining orasidan ittifoqning yo'qoluviga sabab bo'lurlar".¹

Axloq

So'ylasang so'yla yaxshi so'zlardan,
Yo'qsa jim turmoqing erur yaxshi.
O'ylasang yaxshi fikrlar, o'yla,
Yo'qsa gung bo'lmoqing erur yaxshi.
Ishlasang ishla yaxshi ishlarni,
Yo'qsa bekorlig'ing erur yaxshi.²

¹ Qarang. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент, 1992, 3-9 – бетлар.

² Qarang. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент, 1992, 17-бет.

Fikr tarbiyasi

Fikr tarbiyasi eng kerakli, ko'p zamonlardan beri taqdir qilinub kelgan, muallimlarning diqqatlariga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas bir vazifadur. Fikr insonning sharofatlik, g'ayratlik bo'lishiga sabab bo'ladur. Bu tarbiya muallimlarning yordamiga so'ng daraja muhtojdurki, fikrning quvvati, ziynati, kengligi muallimning tarbiyasiga bog'liqdur. Dars ila tarbiya orasida bir oz farq bor bo'lsa ham, ikkisi bir - biridan o'ymaydurgan, birining vujudi biriga boylangan jon ila tan kabidur.

Masalan: joy solinmagan yaxshi bir uyning ichida o'tirmak mumkin o'lmadig'i kabi, ichiga har xil yangi ashyolar to'ldurub ziynatlangan eski imorat ham o'lturishga yaramaydur. Basharti o'ltursa, insonlar: "Eski uyga yangi zoldivor", "Kir ko'ylakka jun jiyak", "Mis qozong'a loy tuvoq" deb hajv, kulgi qilurlar.

Fikr agar yaxshi tarbiyat topsa,
Xanjar, olmosdan bo'lur o'tkur.
Fikrning o'ynasi olursa zang,
Ruhi ravshan zamir o'lur benur.¹

Iffat

Iffat deb nafsimizni gunoh va buzuk ishlardan saqlamoqni aytilur. Boshimizga keladurgan kulfat va zahmatlarning aksari yomon tilimizdan, andozadan ortiq so'ylaganimizdan kelur.

O'ylamay so'ylagan og'rimay o'lar,
Fikr ila so'ylagan yig'lamay kular.

¹Qarang: Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент, 1992, 15-32-бетлар.

Hifzi lison

Hifzi lison deb har bir millat o'z ona til va adabiyotini saqlamagini aytilur. Har bir millatning dunyoda borlig'in ko'rsatadurgan oyina hayoti til va adabiyotidur. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmakdur. Hayhot! Biz turkistonliklar milliy tilni saqlamak bir tarafda tursun kundan - kun unutmak va yo'qotmaqdadurmiz. Tilimizning yarmiga arabiy, forsiy ulangani kamlik qilub, bir chetiga rus tilini ham yopishdirmakdadurmiz. Durust, bizlarga hukumatimiz bo'lg'on rus lisonini bilmak hayot va saodatimiz uchun osh va non kabi keraklik narsadur. Lekin o'z yerinda ishlatmak va so'zlamak lozimdur. Zig'ir yog'i solub, moshkichiri kabi qilub, aralash-quralash qilmak tilning ruhini buzadur.

"Yohu! Bizga na bo'ldi? Bobolarimiz yo'lidan chiqub ketduk. Yaxshi qo'shningdan olguncha yomon uyingni qidir", – demishlar. Bobolarimizga yetushg'on va yaragan muqaddas til va adabiyot bizga hech kamlik qilmas. O'z uyimizni qidirsak va ahtarsak, yo'qolganlarini ham toparmiz. "Yo'qolsa yo'qolsun o'zi boshimga tor edi", – deb Yovrupo qalpog'ini kiyub, kulgi bo'lmak zo'r ayb va uyatdur. Payg'ambarimiz: "Erlarda jamol lison va tildur", – demishlar.

Ey ona til, aziz qadrdonim,
Itifoti ruhim, rahmonim,
Tug'ildig'im kundan aylading ulfat,
O'lguncha ayilma, ey jonim.
Menga ilmu adab san o'rgatding,
Chin adib, muallim shonim.
Millating ruhini ko'targuchisan
Eng muqaddas karamli sultonim.

Umumiy milliy tilni saqlamak ila barobar xususiy og‘iz orasidagi tilni ham saqlamak lozimdir. Chunki so‘z insonning daraja va kamolini, ilm va fazlini o‘lchab ko‘rsatadurgan tarozisidir. Aql sohiblari kishining dilidagi fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr va qiymatini so‘zlagan so‘zidan bilurlar. “Quruq so‘z quloqqa yoqmas”, – demishlar.

Agar so‘z aql va hikmatga muvofiq bo‘lub, o‘ziga yoki eshituvchiga bir foyda chiqadurgan bo‘lmasa, asallarilari orasida g‘ung‘ullab yurgan qovoqlari kabi quruq g‘ung‘ullamoq faqat bosh og‘rig‘idan boshqa bir narsa emasdur. Boshimizga keladurgan qattig‘ kulfatlarning ko‘pi yumshoq tilimizdan keladur. Shuning uchun: “Ko‘p o‘yla, oz so‘yla”, – demishlar.

Tillarning eng yaxshisi so‘zga usta til, so‘zlarning eng yaxshisi bilub, oxirini o‘ylab so‘ylangan so‘zdur.

Go‘zallik yuzda ermas, ey birodar,
So‘zi shirin kishi har kimga yoqar.
So‘zing oz bo‘lsinu ma’noli bo‘lsun,
Eshitkanlar qulog‘i durga to‘lsun.
So‘zing bo‘lsa kumush, jim turmak oltun.,
Misi chiqq‘ay so‘zing ko‘p bo‘lsa bir kun.
Ko‘paygan so‘zni bo‘lgay to‘g‘risi oz,
Shakarning ko‘pidan ozi bo‘lur soz.

G‘iybat

Agar jurmu gunah bo‘lsun desang oz,
Tilingni saqla g‘iybatdan qishu yoz.
Quloqqa paxta tiq, g‘iybat eshitma,
Shikoyatchi kishiga bo‘lma damsoz.

Adovat

Adovat balosi bizlarni netdi,
Adovat qilma deb haq bizga aytdi.
Zudlik qilduk, mol va davlatlar ketdi,
Moldan o‘tub, oxir jonlarga yetdi.

Savol va topshiriqlar:

1. “Turkiy guliston yoxud axloq” qanday asar va u necha bobdan iborat?
2. Asarda odamlar xulqi, jihatidan necha guruhga bo‘linadi?
3. Muallif tarbiyaning qanday turlari haqida fikr yuritadi?
4. Bola tarbiyasida nimalar muhim ekanligini ta’kidlaydi?
5. “Hifzi lison” deb nimaga aytiladi?
6. Abdulla Avloniy milliy tilni saqlash masalasida nima deydi?
7. Axloq nima va uning qanday ko‘rinishlari bor?
8. Xulq nima va uning qanday ko‘rinishlari bor?
9. Diyonat deganda nimani tushunasiz?

Glossariy

Adabiy til – milliy tilning ishlov berilgan, sayqallangan, me'yorlashtirilgan ko'rinishi.

Antiteza – qarama-qarshi m a'noli jumlarlar.

Atama –termin.

Badihago'y – so'zga chechan kishilarning she'riy yo'sinda birdaniga so'z, she'r yoki qo'shiq aytishi.

Dialekt – umumxalq tilining malum etnik guruhga mansub ko'rinishi.

Dialog– ikki kishi orasidagi nutq, og'zaki va yozma shakllarga ega.

Diplomatik – diplomatiyaga, davlatning chet mamlakatlari bilan bo'ladigan munosabatlariga va diplomatlarga oid.

Ekstralingvistik omillar – tildan boshqa sistemalarga oid faktorlar (nolisoniy omillar). Ular til taraqqiyotiga tashqaridan (til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlari jarayonida) ta'sir o'tkazadi.

Epitet – sifatlash.

Gradatsiya – (lot. gradation – bosqichma - bosqich kuchaytirish) nutq parchalaridan biri.

Fraza – mazmunan tugal fikr anglatadigan gapga teng bo'lgan fonetik birlik.

Frazeologizm – frazeologik birlik, ibora.

Funksional – vazifadoshlik.

Intonatsiya– nutqda tovushning baland va past ohangi bilan belgilanadigan so'zlashish tarzi, so'zni talaffuz etish tarzi. So'zlovchining nutq mavzuiga munosabatini, his-tuyg'usini ifodalovchi talaffuz uslubi.

Improvizatsiya – avvaldan tayyorgarliksiz biror munosabat tufayli ma'lum mavzuda hozirjavoblik bilan nutq so'zlash.

Jargon – (fransuzcha) biror ijtimoiy guruhning o'ziga xos va o'zigagina tushunarli bo'lgan, boshqalar tushunmaydigan yasama tili. Bunday «til» elementlari (jargonizm va argotizmlar) adabiy tilda ishlatilmaydi.

Kommunikatsiya – (lot. communicatio – xabar, aloqa). Biror mazmunning til vositalari orqali berilishi, xabar qilinishi.

Kommunikativ sifat – fikr almashuvga oid kommunikatsiya, ya'ni aloqaning sifati. Nutqning sifati.

Leksik va frazeologik me'yor – hamma tomonidan ishlatiladigan, hammaga tushunarli bo'lgan so'z va iboralarning qo'llanilishi.

Lingvistika – tilshunoslik.

Lingvistik omillar – til strukturasi va sistemasiga mansub bo'lgan, shu tizim qoida-qonuniyatlaridan kelib chiqadigan omillar: fonemalarning funksional xususiyatlari, morfema tiplari, leksik va grammatik tizimlar xususiyatidan kelib chiqadigan faktorlar. Ular lisoniy omillar deb ham yuritiladi.

Logograf – Qadimgi G'arb sud notiqligida nutq yozib beruvchi shaxs.

Madaniyat – (arabcha) ta'lim - tarbiyalilik va ziyolilik.

Maddoh – biror shaxs yoki narsa, voqea-hodisani madh etuvchi.

Mantiq – (arabcha) tafakkur shakli va qonunlari haqidagi fan logika.

Morfema – (grekcha) tilshunoslikka oid termin bo'lib, so'zning ma'no anglatuvchi, boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan qismi (yoki bo'lagi) (o'zak morfema, affiks morfema).

Nasr – (arabcha) proza, prozaik asar, proza janri.

Nazm – (arabcha) she'riy asar: she'riyat janri, she'r o'ldi.

Nutq – (arabcha) til vositalari ishtirokida fikr ifodalash jarayoni.

Nutq odobi – adabiy me'yordagi nutq.

Norma (me'yor) – adabiy tilga va adabiy nutqqa xos barqaror belgi-xususiyatlar. Ular ijtimoiy til amaliyotida tanlab olinadi va mustahkamlanadi.

Odob – muomalada o'zini tuta bilish.

Okkazionalizm – har bir ijodkoming stiliga xos bo'lgan, u yaratgan so'zlar.

Parafraza – tasviriy ifoda

Qissago'y – afsona, ertak va dostonlarni ravon va ifodali o'qiydigan kishi.

Qo'shimcha – shakl va so'z yasovchi affiks.

Sarkazm – achchiq, zaharxanda.

Sinekdoxa – qism yoki butun orasidagi munosabatni bildiradi.

Sinegorlar – Qadimgi G'arb sud notiqligida boshqa birov manfaatini ko'zlab nutq so'zlovchilar.

Sinonim – ma'nodosh so'zlar.

Struktural stilistika – tilning vazifadosh stillarini o'rganuvchi stilistika.

Suxandonlik – notiqlik, voizlik, nutq so'zlovchi.

Suxandon – so'zga chechan, turli mavzularda nutq so'zlaydigan madaniyatli va ma'rifatli shaxs.

So'z – ma'no ifodalovchi til (nutq) birligi.

Takt – frazaning bir qismi bo'lib, yarim to'xtam bilan ajraladigan bir yoki bir necha so'zdan iborat bo'lak.

Termin – bir ma'noli so'z.

Til – fonetik, leksik va grammatik vositalar o'rtasidagi aloqamunosabatlardan tarkib topgan barqaror tizim (sistema).

Uslubshunoslik – adabiy til uslubi.

Uzus – leksema, frazema, so'z shakli va sintaktik konstruksivalaming til egalari tomonidan qabul etilgan qo'llanishi.

Va'z – diniy mavzudagi nutq, diniy aqidalarni targ'ib qilishga qaratilgan nutq, da'vat, xitob.

Voiz – diniy mavzuda va'z qiluvchi, nutq irod etuvchi notiq.

Vulgarizm – adabiy tilda boshqa tillardan olingan so'zlarni nutqda noo'rin va ko'p qo'llash.

Xulq – fe'l-atvor, tabiat, kishining muomala va ruhiy xususiyatlari majmui.

Xutba – juma va hayit namozlarida hamda katta diniy marosimlarda diniy arbobning rasmiy nutqi.

Sheva – mahalliy dialektning fonetik, leksik, grammatik umumiylikka ega bo'lgan, bir yoki bir necha qishloqni o'z ichiga oluvchi kichik bir qismi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-sonli "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. (Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 21.10.2020-y., 06/20/6084/1398-son)
2. Abdurahmonov X., Mahmudov N. So'z estetikasi. – Toshkent, 1981
3. Abdusaidov A. Jurnalstning tildan foydalanish mahorati. – Toshkent, 2004.
4. Ahmedov. A. Notqlik san'ati. – Toshkent, 1967.
5. Aripova A. Notqlik va uning lisoniy-uslubiy vositalari. – Toshkent, 2007.
6. Az - Zamaxshariy. Nozik iboralar. – Toshkent, 1992.
7. Azimov I., Ro'ziyev Z., Bobojonov F. O'zbek tilida lingvistik ekspertiza. – Toshkent, 2023.
8. Begmatov E., Boboyeva A., Asomiddinova M., Umurqulov B. O'zbek nutqi madaniyati ocherklari. – Toshkent, 1988.
9. Begmatov E., Tursunpo'latov M. O'zbek nutqi madaniyati asoslari. – Toshkent, 1991.
10. Bekmirzayev N. Notqlik asoslari. – Toshkent, 2006.
11. Bekmirzayev N. Notqlik san'ati sirlari. – Toshkent, 2006.
12. Bekmirzayev N. Notiq, nutq, xulq. – Toshkent, 2015.
13. Inomxo'jayev S. Notqlik san'ati asoslari. – Toshkent, 1982.
14. Inomxo'jayev S., Xo'jayeva L. Badiiy so'z san'ati. – Toshkent, 1972.

15. Jumaniyozov R. Nutqiy mahorat. – Toshkent: Adolat, 2005.
16. Jumaxo'ja N. Istiqol va ona tilimiz. – Toshkent, 1998.
17. Jumaxo'ja N. Qonun tili mezonlari. – Toshkent, 2010.
18. Mahmudov N. Ma'rifat manzillari. – Toshkent, 1999.
19. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent, 2007.
20. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig'i. – Toshkent, 2012.
21. Mahmudov N. Til tilsimi tadqiqi. – Toshkent, 2017.
22. Masharipova Z. Ifodali o'qish praktikumi. – Toshkent, 2011.
23. Mirtojiyev M., Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent, 1992.
24. Mirhamidov M., Norpo'latov N., Hasanov S. Yuristning nutq madaniyati. – Toshkent, 2005
25. Muhiddinov A. O'quv jarayonida nutq faoliyati. – Toshkent, 1995.
26. Muhiddinova H.S., Abdullayeva N.A. Rasmiy uslubning diplomatik yozishmalar turi. – Toshkent, 1997.
27. Mustafoev F., Mustafoeva Sh. Muomalada yolg'on. – Toshkent, 2007.
28. Mo'min S. So'zlashish san'ati. – Toshkent, 1997.
29. Mo'yidinov Q.A., Shofqorov A.M., Tajiboyev B.R. O'zbek tilining sohada qo'llanishi. – Toshkent, 2022.
30. Mo'yidinov Q.A. Notqlik san'ati. – Toshkent, 2017.
31. Nazarov K., Usmonov S., Tohirov Q. Yuristning nutq madaniyati. – Toshkent, 2003.
32. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent, 1995.
33. Normamatov S. Jadid adiblarining lug'atshunoslik faoliyati. – Toshkent, 2018.

34. Nosirov P. O'zbek nutq madaniyati. – Toshkent, 2004.
35. Ortiqov A., Ortiqov A. Nutq madaniyati va notqlik san'ati. – Toshkent, 2002.
36. Qahhorov I. Notqlik san'ati. – Toshkent, 2014.
37. Qilichev E. O'zbek tilining amaliy stilistikasi. – Toshkent, 1992.
38. Qosimov E.Y. Shifokorning nutq madaniyati va bemor bilan muloqot san'ati. – Toshkent, 2007.
39. Qudratov T. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent, 1993.
40. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent, 1992.
41. Rahmatullayev Sh. Nutqimiz ko'rki. – Toshkent, 1970.
42. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent, 2015.
43. Rasulov R., Mo'ydinov Q. Nutq madaniyati va notqlik san'ati. – Toshkent, 2015.
44. Rasulov R., Mo'ydinov Q. O'qituvchi nutqi madaniyati va notqlik san'ati. – Toshkent, 2020.
45. Rasulov R., Shofqorov A., Mo'ydinov Q. O'qituvchi nutqi madaniyati va notqlik san'ati. – Toshkent, 2022.
46. Rasulov R., Abdullayeva N. O'zbek diplomatik nutqi. – Toshkent, 2015.
47. Safo Matjon. Kitob o'qishni bilasizmi? – Toshkent, 1993.
48. Saidov A.X., Tursunov A.S., Miralimov M.M. Qonun tili lug'ati. – Toshkent, 2005.
49. Sobirov A. O'zbek tili leksikasining sistem-struktur tadqiqi. – Toshkent, 2022.

50. Sobirov A., Mo'minov S., Nabyeva D., Mo'ydinov Q., Zokirova N. Nutq madaniyati va notqlik san'ati. 7-, 8-,9-,10-,11-sinflar uchun darslik. – Toshkent, 2024.
51. Teshabayeva D.M., Kamalova M.N. Nutq madaniyati. – Toshkent, 2018.
52. Tojiyev Y., Hasanova N., Tojimatov H., Yo'ldosheva O. O'zbek nutqi madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent, 1994.
53. O'rinboyev B., Soliyev A. Notqlik mahorati – Toshkent, 1984.
54. O'zbekiston advokatlarining himoya nutqlari. – Toshkent, 2006.
55. G'ulomov A., Qobilova B. Nutq o'stirish mashg'ulotlari. – Toshkent, 1995

BADIIY ADABIYOTLAR:

56. Alisher Navoiy. Mahbub ul - qulub. – Toshkent, 1983.
57. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami.13 tom. – Toshkent, 1997.
58. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami.14 tom. – Toshkent, 1998.
59. Alisher Navoiy. Vaqfiya. – Toshkent, 1991.
60. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. 11 tom. – Toshkent, 1996
61. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent, 1992.
62. Abdurahmonov M. O'zbek topishmoqlari. – Toshkent, 1991
63. Ahmedov B. Navoiy zamondoshlari xotirasida. – Toshkent, 1985.
64. Aql aqldan quvvat oladi. Hikmatli so'zlar. – Toshkent, 1967.
65. Jo'rayev M. El desa Navoiyni. – Toshkent, 1991.
66. Kaykovus. Qobusnoma. – Toshkent, 1994.

67. Madayev O., Sobitova T. Xalq og'zaki poetik ijodi. – Toshkent, 2001.
68. Malik T. Shaytanat. I-II-III-IV kitob. – Toshkent, 1997.
69. Mahmud Sattor. O'zbekning gapi qiziq. – Toshkent, 1994.
70. Oz - oz o'rganib dono bo'lur. – Toshkent, 1998.
71. Tafakkur chechaklari. O'zbek xalq qo'shiqlari. – Toshkent, 1992.
72. Qodiriy qo'msab. – Toshkent, 1994.
73. Sharq donishmandlari hikmatlari. – Toshkent, 2006
74. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Ma'nolar mahzani. – Toshkent, 2001.

MUNDARIJA

KIRISH	3
Nutq madaniyati va notiqlik san'ati fani haqida	5
Til va nutq dialektikasi	11
Til va nutq ta'riflari	21
Nutq madaniyati va adabiy til. Til ideali	30
Nutq madaniyati va adabiy me'yor. Til me'yori	35
Til va nutq birliklari	44
Nutq madaniyati va muloqot madaniyati. Til madaniyati	52
Til va nutq. Nutq odobi	57
Nutq madaniyati va uslubshunoslik	61
Nutqning kommunikativ sifatleri: aniqligi, to'g'riligi, mantiqiyliigi	67
Nutqning kommunikativ sifatleri: tozaligi, boyligi, ta'sirchanligi	71
Nutq madaniyatining psixologik jihati	80
Nutq madaniyati va diplomatik nutq	83
Nutq madaniyati va terminologiya	90
Nutq texnikasi va uning turlari	100
Mutolaa madaniyati	111
Badiiy asarlarda nutq madaniyati	119
Notiqlik san'ati va uning turlari	130
G'arb notiqliigi	139
Sharq notiqliigi	150
Alisher Navoiy va Husayn Voiz Koshifiy voizlik haqida	156
Og'zaki va yozma nutq	160
Amaliy mashg'ulot	166
G'arb madaniyati tarixida notiqlik san'ati	166
Sharq madaniyati tarixida notiqlik san'ati	172
Xalq og'zaki ijodida nutq odobi	190
Kaykovusning "Qobusnoma" asarida suxandonlik xususida	194
Alisher Navoiy ijodida nutq madaniyati va notiqlik san'ati	199
Husayn Voiz Koshifiy notiqlik san'ati haqida	208
Abdulla Avloniyning "Turkiy Guliston yoxud axloq" asarida notiqlik	214
Glossariy	220
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	224

QAYDLAR UCHUN

R.RASULOV, Q.MO'YDINOV

NUTQ MADANIYATI VA NOTIQLIK SAN'ATI

(o'quv qo'llanma)

Muharrir:	X. Taxiroy
Tehnik muharrir:	S. Melikuziva
Musahhih:	M. Yunusova
Sahifalovchi:	G. Samigova

Nashriyot litsenziya № 2044, 25.08.2020 й
Bichimi 60x84¹/₁₆. "Cambria" garniturası, kegli 16.
Offset bosma usulida bosildi. Shartli bosma tabog'i 14,5.
Adadi 100 dona. Buyurtma № 4013737.1.1

Mhamroh media MCHJda chop etildi.

Tel.raqam: +998 94 673 66 56
+998 97 017 01 01

ISBN 978-9910-780-09-7

9 789910 780097